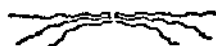
कृतज्ञतचा नमस्कार

सातारा जिल्ह्याचे सर्व-समन्वयी पुढारी लोकप्रिय भाऊसाहेब सोमण त्यांची आज पहिली पुण्यतिथी आज त्यांची वाङ्मयी पूजा माझ्या हातून होत आहे ही सोमण-स्मारक-समितीची कृपा आहे ' एरवी माझी योग्यता काय ? चरित्र-नायकाशी चरित्र लेखक तन्मय, निदान समरस तरी असावा लागतो तसे होण्याचा मी प्रयत्न केला आहे साधला आहे कितपत, वाचकच ठरवितील ' स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कवी कधी जन्मती ? ' असेच प्रत्येक भक्ताला त्याच्या देवासंबधी होऊन जाते पण विविध लिखाणात जन्म घालविणाऱ्या चरित्रकाराला तसे कसे होईल ? त्यातून, अवतारी पुरुषाचे चरित्र अगर जागतिक इतिहासाला वळण देणाऱ्या महात्म्याचे चरित्र लिहिणाराला भक्ताची अवस्था येईलही नाही असे नाही भाऊसाहेब सोमण एका जिल्ह्याचे पुढारी आणि त्यांचा प्रस्तुत चरित्र लेखक कोण्या झाडाचा पाला ! पण, जिल्हा पुढाऱ्याचे चरित्र हे जागतिक विभूतीच्या मानाने आदर्श नसले तरी कितीतरी अनुकरणक्षम लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांना वंदन करणे सोपे पण, महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक होण्याची महत्वाकांक्षा आचरणात आणणे बहुधा " येरा गबाळाचे काम " ठरावयाचे तसे जिल्हा पुढाऱ्याचे नसते मनात आणीन तर खास मी भाऊसाहेब सोमण होईन असा आत्मविश्वास तरुण मनाला येईल कारण जिल्हापुढारी हे माणसाचे महादेव झालेले असतात भाऊसाहेब सोमण तसेच होते उमेदवारीच्या पाऊलवाटेनेच ते पुढारीपणाच्या पीठापर्यंत चढले आपल्या मर्यादा ते सर्व क्षेत्रात जाणून होते व दुसऱ्याच्याही मर्यादा ते सांभाळित असा मर्यादा-पुरुषोत्तम होणे हे आता प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे कर्तव्य आहे हे सोपे नाही; प्रयत्नसाध्य आहे सोमण-चरित्राचा हा उद्‌बोध आहे हा प्रसाद भाऊसाहेब सोमणाच्या प्रत्यक्ष सहवास प्रसंगी जसा मला मिळे, तसाच आज दीड महिना त्यांच्या चरित्राशी समरस होतानाही मिळाला ही संधि मला दिल्याबद्दल सोमणस्मारक समितीला धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत

सातारा या इतिहासाची उजळणी केली, ती मानोश्री सीताबाई सोमण, श्री नाना अष्टेकर, श्री तात्यासाहेब साठे, डॉ. आठल्य, भाऊसाहेबाचे वर्गबधू अवदुल्कादर शेख, श्रौताचार्य वापट, श्री दुर्गाताई पटवर्धन, भाऊसाहेबाचे निम्ही जिरजीव, श्री नारायणराव जोशी (वडूयकर) प्रभृतीच्या मुलाखती घतल्या, अनेकाच्या आठवणी उभारल्या, लाक्सेवासघाचे चिटणीस श्री वुवासाहेब गोसावी, सातारा-नगरपालिकेतील श्री वडोपत तळवलकर, वस्टर्न इन्डियाचे डायरेक्टर बाबूराव वैद्य, आर्यांग्ल वैद्यक विद्यालयाचे डॉ भाऊराव आगाशे, कन्याशाळेचे श्री पु वि गोळे याच्याकडून त्या त्या सस्थानील सोमणासबधी माहिती घेतली, सोमणस्मारक-समितीचे चिटणीस श्री दत्तापत पराजपे याना माहिती मिळविण्यावावत हरएकप्रकारे श्रम दिला, आणि माये एक शिक्षक व भाऊसाहेब सोमणाचे एव सागानी श्री शमुराव आठल्य याच्याकडून आठवणीच आठवणी मला लिहिलेल्या मिळाल्या (हर हर ! आज गु आठल्य हे चरित्रही पहावयास इहलोकी नाहीत !) अशा माधुकरीने जमविलेल्या माहितीची गुफण माये तरुण व होतकरू मित्र श्री व्यकटेश कृष्ण ऊर्फ मल्हारराव कुलकर्णी याच्या लेखणीचे सहाय्याने करून, हे चरित्र तयार झाले आहे सदर चरित्राला द भ भाऊसाहेब फिरोदिया यानी प्रस्तावना लिहून त्याचे मूल्यमापनही केले आहे तेव्हा माझे काय आहे? मी निमित्तमात्र आहे म्हणून भाऊसाहेब सामणाची ही वाङ्मयी पूजा वर निर्दिष्ट केलेल्या आणि प्रयातही ठिकठिकाणी उल्लखलेल्या उदारयाच्या सहाय्याचे फळ असल्याकारणान, पूजची समाप्ति करताना मी त्या सर्वांना कृतज्ञतेचा नमस्कार करतो, व विनविनो की,– प्रयान काही चूकवाक आढळल्यास ती मला स्पष्टपणे कळवावी म्हणज मी दुसऱ्या आवृत्तीत जरूर कृतज्ञतापूर्वक दुरुस्त करीन कारण–

म्या पूर्वार्जन साधिल न, अयवा शास्त्रार्थ ना पाहिले ।
श्रीसारस्वत–काव्य–नाटक–रसालकार नाभ्यासिले ॥
छदोग्रथ निरीक्षले न, यमक चित्रें न वा घोकिली ।
आल्या ऊर्मि तशी पदें जुळविली–माफी करा मडळी ॥

सातारा ता ३१ जान १९५६
माघ व॥ ५ शक १८७७
(टिळक पचाग)

—पु पां गोखले

पुस्तक–परिचय

लोकप्रिय सोमण

दे. कुंदनमल सोभाचंद फिरोदिया बी ए, एलएल् बी (अॅडव्होकेट,)
माजी स्पीकर, मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली, यांची

प्रस्तावना

(१) कै. भाऊसाहेब सोमण याच्या मृत्युनतर त्याच्या मित्रमडळीनी व चाहत्या लोकानी त्याचे योग्य ते स्मारक करावे या हेतुने एक स्मारक समिति स्थापन केली त्या समितीचे योजनेप्रमाणे स्मारकापैकी एक भाग म्हणून त्याचे चरित्र त्याच्या प्रथम पुण्यतिथीला ता ११-२-५६ रोजी प्रसिद्ध करावयाचे आहे. या चरित्र ग्रथास मी प्रस्तावना लिहावी असे मला समितीकडून कळविणेत आले तेव्हा थोडा घोटाळयात पडलो व भाऊसाहेबाच्या चरित्राची प्रस्तावना कोणातरी ज्येष्ठ व श्रेष्ठ अशा गृहस्थाकडून लिहून घ्यावी व माझेवर हा भार घालू नये असे मी कळविले. परतु समितीकडून हे काम मीच करावे असे निश्चयपूर्वक कळविणेत आल्यावरून कर्तव्य म्हणून व भाऊसाहेबाचे चरणी श्रद्धाजलि वाहणेची एक सधी म्हणून हे कार्य मी नम्रबुद्धीने करीत आहे

भाऊसाहेब सोमणाचा व माझा प्रथम परिचय सन १९१४ साली सातारा येथे भरलेल्या मुंबई प्रातिक (राजकीय) परिषदेला मी, नगर मेथील हरिभाऊ पटवर्धन, रा ब चितळे व इतर मडळी गेलो होतो तेव्हा झाला, त्यानतर सार्वजनिक कार्याच्या निमित्ताने गाठीभेटी होत असत परतु त्याना अगदी जवळून पाहण्याची सधी सन १९४७ ते १९५२ पर्यंत आम्ही उभयता मुंबई राज्याच्या कायदे मडळाच्या दोन शाखावर अध्यक्ष म्हणून काम करीत होतो तेव्हा मिळाली या मुदतीत भाऊसाहेबाचे स्वभावातील चागल्या गुणाची माझे मनावर चागली छाप पडली व माझे जीवनातही मला त्यापासून बोध घेता आला

(२) भाऊसाहेबाचा जीवनकाल सन १८७६ ते १९५५ पर्यंतचा हा काल स्वातत्र्यासाठी झालेल्या प्रयत्नाच्या उप कालापासून ता स्वातत्र्य प्राप्तीनतरचा काल होय. या कालात स्वातत्र्य सग्राम करणारी कॉंग्रेस सस्था भाऊसाहेब कॉंग्रेसचे निष्ठावत अनुयायी व कार्यकर्ते भाऊसाहेबाची कार्यभूमि सातारा जिल्हा. हा जिल्हा मराठेशाहीच्या राजधानीचा जिल्हा भाऊसाहेबानी देशाच्या स्वातत्र्य लढ्यात कॉंग्रेसच्या निरनिराळया अवस्थातून म्हणजे नेमस्त, जहाल, गाधीवादी या सर्वांत धडाडीने भाग घेतला असल्यामुळे भाऊसाहेबाच चरित्र म्हणजे सातारा जिल्ह्याचा गेल्या पाऊण शतकाचा राजकीय व तदनुषगिक अनेक आदोलनाचाच इतिहास होय

त्यांनी आपल्या निःपक्षपाती निःपक्षपातीपणाची छाप सर्व पक्षीय लोकांवर पाडली कायदेमंडळातील नोकर वर्गामध्यें त्यांचेबद्दल नितांत आदर असे ते सर्वांना मोठ्या प्रेमळपणानें व ममतेनें वागवीत त्यांच्या या पांच वर्षांच्या कारकीर्दीत खटका उडण्याचा प्रसंग कधीच आला नाही दुसऱ्या गृहाचे अध्यक्ष म्हणून मास्तरांशी तर त्यांचे संबंध अतिशय प्रेमाचे व विश्वासाचे असे होते, त्यामुळें कायदे-मंडळाचे खात्यातील व्यवस्थेसंबधान आम्ही सर्व कामें संळीमेळीनें, एकमतानें करीत असू. सरकारचे मंत्री व कायदे-मंडळांतील काँग्रेस पक्ष हे सर्व त्यांना मोठ्या आदरानें वागवीत व भाऊसाहेबही तितक्याच खुल्या दिलानें सर्वांशी वागत

भाऊसाहेबांच्या स्वभावांत ल्हानपणाचा आट्यापाट्या खेळातील कोंडी फोडण्याचा गुण होता हाच कोंडी फोडण्याचा गुण त्यांच उत्तर आयुष्यात त्यांना फार उपयोगी पडला सार्वजनिक कार्यांत जेव्हा कोंडी निर्माण होत असे त्यावेळीं भाऊसाहेबांचा अचुक सल्ला फार उपयोगी पडत असे

(९) भाऊसाहेब सोमण, "लोकप्रिय सोमण" यांचेसारखा धीरोदात्त पुरुष चरित्र नायक, बाबूराव गोखल्यासारख्या तळमळीचे व अंतःकरण ओतून चरित्रातून सर्व ल्हान मोठ्या गोष्टी रेखीवपणें मांडून त्यांचे धागदोरे प्रांतिय व राष्ट्रीय चळवळीशी कसे जोडता येतात हे दर्शविणारे ओजस्वी चरित्र-लेखक, यांची जोड मिळाल्यामुळें स्मारक समितीनें तयार केलेला हा स्मारक-ग्रंथ अतिशय आकर्षक व स्फूर्तिदायक झाला आहे अत्यंत निकृष्टस्थितीतून स्वतःचे कर्तबगारीनें व शुद्ध निर्मळ चारित्र्यानें प्रांतातील मोठ्या बहुमानाचे पदवीपर्यंत पोहोचलेल्या भाऊसाहेबांचें हें जीवन-चित्र सर्वांस स्फूर्तिदायक होवो व देशाचे हल्लीचे परिस्थितीप्रमाणें देशसेवा व मानवसेवा करणेस उपयुक्त होवो अशी इच्छा प्रकट करून ही प्रस्तावना भाऊसाहेबांचे चरणी श्रद्धाबुद्धीनें सादर करीत आहे

अहमदनगर
ता ४-२-१९५६

कुं सो फिरोदिया

भारताचे स्वातंत्र्य व त्याचा सर्वांगीण विकास या
करिता अहर्निश निःस्वार्थपणे झटणाऱ्या
ज्ञात, अज्ञात सेवकास–
सादर समर्पण

●

लेखक
पु. पां. गोखले

(३) भाऊसाहेबाचा जन्म गरीब कुळात झालेला. वडिलाचे गरीब परि-स्थितीमुळें त्याचे शिक्षण दुय्यम शाळान परिक्षेपलीकडे होऊं शकलें नाही ते १८९२ साली त्यावेळची यू. एस्. एफ्. सी परीक्षा पास झाले परंतु कुटुंब परि-स्थितीमुळें त्याना पुढें काही वर्षे शिक्षक व मास्तर म्हणून काम करावें लागलें तथापि त्याना त्या परिस्थितीत समाधान नव्हते म्हणून शेवटी त्यावेळच्या सर्व बाजूनी आकर्षक वाटणाऱ्या वकीली पेशाकडे ते ओढले गेले खाजगी रीतीने अभ्यास करून ते सन १९०१ साली डिस्ट्रिक्ट प्लीडरची परीक्षा देऊन वकील झाले. वकील झाल्यानतर त्याना सुदैवाने महाराष्ट्रातील ख्यातनाम व प्रसिद्ध वकील दादासाहेब करंदीकर याचे हाताखाली दुय्यम म्हणून काम करण्याची संधी मिळाली दादासाहेब करंदीकर वकीलीचे धंद्यातील निष्णात वकील, न्यायाधीश व पक्षकार याच्याशी प्रेमळ संबध ठेवणेची त्याची हातोटी असलेमुळे साहजिकच हे सर्व गुण भाऊसाहेब सोमणानी आत्मसात करून घेतले व तेही उत्तम प्रथम दर्जाचे वकील म्हणून प्रसिद्ध झाले.

(४) वकीली करून नुसता आपला खाजगी प्रपंच सुधारावा ही भाऊ-साहेबाची वृत्ती नसल्यामुळें त्यानी लोकहितासाठी होणाऱ्या सर्व चळवळीमध्ये भाग घेतला त्यासाठी त्यानी "प्रवास" नावाचे वर्तमानपत्र काढून स्वत पुष्कळ वर्षे चालविले भाऊसाहेबानी लोकमान्य टिळकाच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या सर्व चळवळीमध्यें धडाडीनें भाग घेतला लोकमान्याचे ते निस्सीम भक्त होते लोकमान्याचे नतर महात्मा गांधीच्या राजकारणातील बऱ्याच गोष्टी म्हणजे राष्ट्रीय शिक्षण, स्वदेशी बहिष्कार, दारुबंदी वगैरे चळवळीत पुढाकार घेऊन भाग घेतला तथापि महात्मा गांधीच्या राजकारणाशी ते पूर्णपणे रगून जाऊ शकले नाहीत त्यामुळ वकीली न सोडणे, स्वतची केस लढविणे व हजरी देणे

लोकप्रिय सोमण

---

१ इतिहासाचा दुवा

इतिहास म्हटला की अमुक अमुक घटना घडल्या त्यांची जंत्री अगर यादी नव्हे. त्या घटनात (इति + ह + आस) महाप्राण असेल तरच त्या इतिहासात नमूद होतात. म्हणून कार्लाइलने "विभूतींच्या"– कर्तबगारांच्या चरित्र–समन्वयाला इतिहासाची प्रतिष्ठा दिली आहे. पण केवळ कर्तबगारांच्या चरित्रांनी इतिहास रंगला, तर कोणताही कर्तबगार आपल्या परिस्थितिसरणतेने वा संयमसंयोजनाने उपेक्षित अगर अप्रसिद्ध राहणार ना ! परिस्थितीच्या परिघात निपजून परिस्थितीवर मात करीत करीत परिस्थितीला जो वळण लावतो, त्याच्या चरित्राचा परामर्ष इतिहास घेतो. म्हणूनच ज्याच्या ज्याच्या काही कार्याचा वा कर्तृत्वाचा बरा-वाईट परिणाम सामुदायिक जीवनावर थोडाफार होतो आणि त्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटलेला आढळतो, त्याच्या त्याच्या त्या कार्याचा वा कर्तृत्वाचा लेख इतिहासाच्या ललाटी येतो. सातारा जिल्ह्याच्या अशा भाग्य–भगवंतांत श्री. रामचंद्र गणेश उर्फ भाऊसाहेब सोमण यांचे नाव विसाव्या शतकाच्या पहिल्या पन्नाशीत प्रामुख्याने शिरोधार्य मानावे लागेल.

२ सोमण सातार्‍यास आले

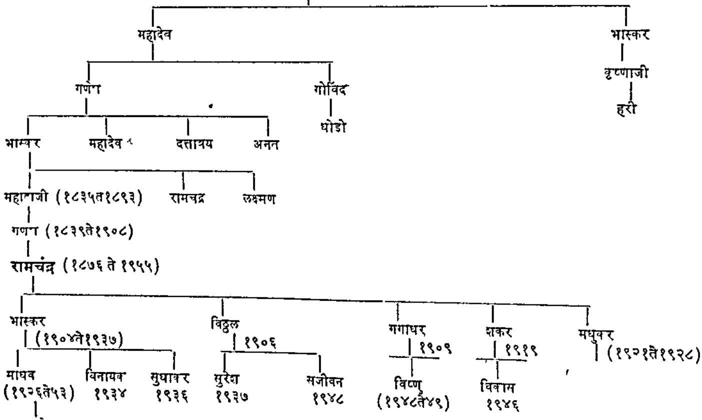
सातारा जिल्ह्याशी सोमणाचा संबंध आला, तो भाऊसाहेब सोमणाचे आजोबा वडूथ येथे आल्यापासून. ते आले रत्नागिरी जिल्ह्याच्या राजापूर तालुक्यातून. त्याच्या पूर्वीच सोमणकुलाची ३६ घराणी कोकणभागातच पांगलेली होती त्यामुळे सोमणकुळीचे मूळ गाव, कोकणात झाले तरी-अमुकच असे अजून तरी सागता येत नाही. तथापि छत्तीसही घराण्याच्या कुलपरंपरात छत्तीसाचा आकडा तपशीलावारही नाही. सोमण कुळाचे गोत्र शांडिल्य, वेद ऋग्वेद, शाखा शाकल, सूत्र आश्वलायन शांडिल्य गोत्राचे शांडिल्य असित-देवल हे तीन प्रवर. शांडिल्य हे काश्यप-गणातील असल्यामुळे शांडिल्य व काश्यप या दोन गोत्राव्यतिरिक्त इतर सर्व गोत्राशी सोमण कुलाची विवाहमैत्री. असे हे कोकणस्थ कुल. कोकणस्थ समाजातील जी काही घराणी पेशवाईपूर्वी देशावर आली व राजकारणापासून शक्य त्या सर्व क्षेत्रात प्रतिष्ठा ज्यानी मिळविली अशा उल्लेखनीय घराण्याच्या कुलापैकी सोमण हे कुल असून पतार्जी शिवदेव सोमणाची कार्यतत्परता छत्रपती घराण्याने आदरणीय मानल्याचे उल्लेख आहेत. तथापि छत्रपतीच्या काळच्या कर्तबगारीवरून अगर कोकणातील कोठच्या मूळ गावावरून "सोमण" हे उपनाव अगर आडनाव लोकप्रचारात आले असा अदाज करण्यासही जागा नाही. ते उपनाव कोणत्या काळी चालू झाले याचाही शोध नाही. खारेपाटण (जि. रत्नागिरी) येथील शिलाहाराच्या शिला-लेखात "महाप्रधान सोमय्यदेव" असे व्यक्तिनाम आले आहे. (इंडियन अँटिक्वरी, व्हॉल्यूम ९, पृष्ठ ३३ पहा) त्या सोमय्य या व्यक्तिनामावरून पुढे त्याचे रक्त

क्षेत्र परशुराम व (देवाचे) गोठणे येथेही आहेत. भाऊसाहेब सोमणांचे आजोबा या (देवाच्या) गोठण्याची कुलपरंपरा घेऊनच सातारा जिल्ह्यात आले.

(देवाचे) गोठणे हा गाव रत्नागिरी जिल्ह्यात राजापूर तालुक्यात राजापुरापासून सहा मैलावर खाडीचे काठी आहे. जैतापूर बंदरावर उतरून खाडीतून होडीने गोठणे येथे जाता येते. सारे दोन मैलाचे अंतर. या गोठणे गावच्या सोमणघराण्यातील मंडळी कार्ले, वायंगणी, मालपे, नागोठाणे, तुराडे, येऊर, सातारा, पाडळी, इचलकरंजी, घुगरी, नरसिंहपूर, अकोल्खेड अशा भागात पसरत पसरत पनवेल, मुंबई, कल्याण, पुणे, सोलापूर, खांडवा, इंदूर, वढवाय, बुलढाणा, यवतमाळ, अकोला, नागपूर, काशी येथपर्यंतही वास्तव्य करून राहिली आहेत. याच्या कुलदेवता जोगेश्वरी, महालक्ष्मी, वाडेश्वर, भार्गवराम, गोवर्धनेश्वर, नवलादेवी, हमलादेवी, काळकाई, आदिष्टी, ब्रह्मदेव व वास्तुपुरुष. देवदिवाळीला या देवताना सोमण घराण्यात नैवेद्य होतो. अश्विनात देवीचे नवरात्र, त्यातही ललितापंचमीचे व्रत आणि मंगलकार्यानंतर बोडण ही सोमणाच्या कुलाचारातील वैशिष्ठ्ये होत. या वैशिष्ठ्यानिशी भाऊसाहेबाचे आजोबा महादाजी भास्कर सोमण सन १८३५ साली वडूथ येथे येऊन स्थायिक झाले. राजापूर तालुक्यातील (सोलगाव) गोठणे व मालपे येथील शेतीवाडी सोडून सातान्याजवळ कृष्णाकाठी ते काय हिशेबी येऊन राहिले हे सांगणे कठीण आहे. कारण ते जे एकदा आले, ते त्यानी कोकणात जाण्याचे फिरून नाव काढले नाही की तिकडची विचारपूसही केली नाही. ते मोठे वैराग्यशील वैदिक म्हणून सर्वांच्या आदरास पात्र झाले होते; कारण भोजनोत्तर राममंदिरात बसून आपद्–ग्रस्ताना टाणेटुणे औषधे सांगून त्याची सेवा करावी असा त्यांचा क्रम होता. तरी ज्योतिषाच्या व्यासंगावर त्यानी तेथे विष्णुभट भिकभट पटवर्धन यांचेकडून चार सहा मण दाणे येतील एवढी जमीन आणि श्रीशंकुतेश्वराच्या सन्निध गणपतिमंदिरासेजारी नळवणी एकपाखी घर खरेदी केलेच होते. या संबधांत सापडलेले मोडीतील बक्षिसपत्र आहे ते असे–

तुम्हास निर्वाहार्थ काही उत्पन्न नाही हे जाणोन तुम्हास आपले उत्पन्नापै।। काही उत्पन्न करून द्यावे असे मनात आणोन मौज मजकुरीप।। आम्हास इनाम जमीन असोन सदरीम जमीन आमचे नीर्थरूप भिवभट बिन गणेश पटवर्धन याचे नावे सरकार हिशबी खर्च पडत होते वडील मयत जाहले सबब त्याचे औरस पुत्र आहमी सबब आमचे नावे इनाम जमीन समरीसेटलमट लागू होऊन खर्च पडत आहे सदरहू इनामाची सर्व मोजणी जाहली परतु आध्याप नरमजमाबदी जाहली नसोन नवरही समजले नाहीत सदरील जमिनीची मोजणी पेशजी महाराज सरकारचे कारकीर्दीत मेहरबान आदमसाहेब बाहादूर याणी केली त्यापैकी नबर ४३ घरवाहा जमीन आहे पै।। दले काळे याचा माळ उर्फ पाडळ मार्गाचे पदीन जमीन अजमासे बिघे ५ पाच याची मोजणी हली घरी करून पाहता साहा हाताचे काठीने ५।।३।१। साडेपाच बिघ सवातीन पाड सवाकाठी जमीन भरली यासी च्यतुसीमा १ पूर्वेस आमचे इनामपै।। दले वाकुसिदी मिरामदार बडजू विठाजी पौ।। भाऊपणा २ पश्च्यमेस आमचे सदर ४३ नबरपै।। पडन रान असोन बदीस पाच दगड

सोमणांची वंशावळ

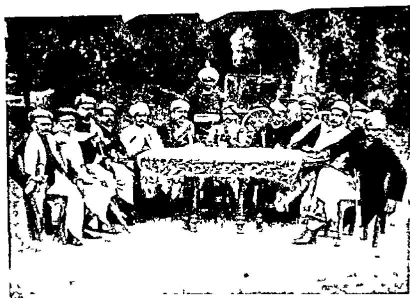
गणेश (दाद)
महादेव
भास्कर
कृष्णाजी
हरी
गणेश
गोविंद
धोंडो
भास्कर
महादेव
दत्तात्रय
अनंत
महादाजी (१८३५त१८९३)
रामचंद्र
लक्ष्मण
गणेश (१८३९ते१९०८)
रामचंद्र (१८७६ ते १९५५)
भास्कर
(१९०४ते१९३७)
विठ्ठल
१९०६
गंगाधर
१९०९
शंकर
१९११
मधुकर
(१९२१ते१९२८)
माधव
(१९२६ते५३)
विनायक
१९३४
सुधाकर
१९३६
सुरेश
१९३७
संजीवन
१९४८
विष्णु
(१९४८ते४९)
विकास
१९४६

आणि वडिलाच्या शिक्षकीचे वात्सल्य यांचा वारसा घेऊन तो सत्राईने राष्ट्रसेवे-साठीच चालविण्यास रामचंद्र गणेश पुढे आले, असे म्हटले तरी भावपूर्ण हृदयास अतिशयोक्ति वाटणार नाही.

महाराष्ट्रात निबंधमालेचा जन्म हा अभिनव चैतन्ययुगाचा अरुणोदय मानला जातो. ह्या अभ्युदयापूर्वी दारुण काळोखात काही कमी धुमाकूळ घातला नव्हता! ज्या सातारा जिल्ह्यात महादाजी भास्कर सोमण आले, त्या सातारा जिल्ह्यात त्या काळाखाने कहर केला होता. १८३६ मध्ये काही गोऱ्याच्या कार-वाईमुळे इंग्रजांविरुद्ध प्रतापसिंह राजे भोसले कट करीत असल्याचा न्याय झाल्यावरून साताराचा रेसिडेंट कर्नल लॉडविक प्रभृतीच गुप्त चौकशी कमिशन बसले आणि त्याच्या निर्णयानुसार सुमारे एकवीस वर्षे प्रजाहितदक्षतेने व इंग्रजांनी देखील विलायतेहून रत्नजडीत तरवार नजर करण्याइतक्या चतुराईने हाकलेले चौदा लक्षाच्या मुलुखाचे राज्य प्रतापसिंहाना ५ डिसेंबर १८३९ रोजी सोडावे लागले होते. त्यापुढे औरस संततीच्या पोकळ सबबीवर १८४९ साली साताराचे राज्यच खालसा झाले. १८५७ साली मुद्दे खाल्ल्या स्वातंत्र्य युद्धाने अखिल भारत तापवून सोडला असता, प्रतापसिंहाच्या घराण्यातील राण्याना अहमदनगरच्या किल्ल्यातील बंदीखाना पहावा लागला. प्रतापसिंहाचे दत्तकपुत्र "जंगलीमहाराज" याना कराचीस हद्दपार व्हावे लागले आणि रंगा बापूजी गुप्त्याचे चिरंजीव सीतारामपंत व सोळा अनुयायी याना साताराच्या गेंडामाळावर ता. १८ सप्टेंबर १८५७ रोजी तोफेच्या तोंडी देण्यात आले. छत्रपतीच्या विपन्नावस्थेची परिसीमा २१ मार्च १८७४ रोजी रंगमहालाच्या इमारतीस आग लागून अधिकाऱ्यांच्या हयगयीमुळे झाली. १८७५ च्या २३ एप्रिलला धनीनीच्या बागेतील बंगल्यास आग लागून त्याची राख झाली तरम

भाऊसाहबाच गुरुजी वं दादासाहेब खरदीकर

उत्तेजन, व्यापाराला यश व कलाकौशल्याला योगिदा नाहीसे झाले त्यामुळे विश्वविद्यालयातून पदवीधर बाहेर पडू लागल्यावर सरकारमान्य मार्गांनी लोकांची गाऱ्हाणी दूर करण्याकरीता "जिल्हा असोसिएशन" नावाची संस्था स्थापन झाली आणि "पराखालील जमीन मोजणीच्या कायद्यासंबंधी नामदार गव्हर्नर-जनरलसाहेब याजकडे शेकडो सह्यानिशी अर्ज" वरील असोसिएशनतर्फे १८ डिसेंबर १८६८ रोजी झाला सातारा जिल्ह्याच्या सार्वजनिक राजकीय आयुष्याचा हा लोकसमत प्रारंभकाल समजावयास हरकत नाही पुढे सातारा येथे लायब्ररीत २६ जून १८७० रोजी "स्वाभिमानपूर्वक सार्वजनिक हितासाठी व तरुण लोकांची सुधारणा व्हावी" या हेतून एक सभा स्थापन झाली या विद्वानाच्या सभेत "सरकार जे कायदे करते ते योग्य की अयोग्य" हे ठरवीत असत. अशा सभानी भेतकऱ्यासुद्धा सर्व लोकाना एकत्र जमवून देशस्थिती समजाऊन देण्याचे प्रयत्न १८७० साली वाई, वाळवे, कऱ्हाड, सटाव येथे केले असे विखुरलेले प्रयत्न होत असताच, महाराष्ट्रात एकजीव चळवळ व एकमुखी मत-

त्याद कोटेही लावानी स्थापन केले नियतमाल्च्या चैतन्य–युगाचा अरुणोदय असा प्रकाश–नतवानी झळवू लागला असताच, भाऊसाहेब सोमणाचा जन्म झाला, ही गोष्ट लक्षात घेतली तर आपल्या जन्मापासून मुलाच्या जन्मापर्यंत सातारा जिल्ह्याच्या ऐतिहासिक चित्रपटाचे चितन गणेश महादेव सोमण गुरुजीना आपल्या मुलास व विद्यार्थ्यांस वळण लावण्यासाठी कसे उपयोगी पडले असेल याची समज विद्यार्थीप्रिय यशस्वी शिक्षकाच्या परिचित निरीक्षकाला तेव्हाच ओळखता येण्यासारखी आहे वयाच्या अकराव्या वर्षापर्यंत वडिलाच्या देखरेखी–खाली रामचद्र गणेश सोमणाचे मराठी शिक्षण झाले

सोमण मास्तर उर्फ आप्पा मास्तर हे रामचद्र गणशाचे पिताजी, विद्यार्थ्यास एक आदर्श होते ते मुलाने मूल व थोरात थोर म्हणून वागले तरी मर्यादा–पुरुषोत्तम मानले जात मुलाच्या चुकाबद्दल रागावले अगर उनाडकीबद्दल शिक्षा करू लागले तरी त्याच्या उग्र स्वरूपातही विद्यार्थ्यांना तालीमातचा प्रेमळपणा दिसे, असा निर्वाळा आप्पा मास्तराचा विद्यार्थी व रामचद्र गणशाचा वर्गबधु बाबू अबू महार पाचवडकर आजवाल्ही स्मरणपूर्वक देता विद्यार्थ्यांना मोकळेपणा भरपूर दिला तरी त्याच्यात स्वच्छदीपणा सचरू नये म्हणून मोकळेपणाचा अतिरेक व्हाव-याच्या आतच आप्पा मास्तर खाकरत, की विद्यार्थी आपल्या पुढील कार्यक्रमाला शिस्तशीर लागत मोडी लिहिण्याच्या वळणदार अक्षराबाबत अक्षरा टाकल्या तर आप्पा मास्तराचा हात इतर सर्व विषयात कोणासच धरता येत नसे एवढच नव्हे तर आपल्या विद्यार्थ्यांपैकी कोणता विद्यार्थी कशा योग्यतेचा चढण्यासारखा आहे व त्यासाठी त्याच्या पालकाना कोणती खबरदारी घ्यावी याचेही मार्गदर्शन आप्पा मास्तर करीत, असा आपला अनुभव महामहोपाध्याय श्रौताचार्य धुडिराज गणेश दीक्षित बापट यानी सागितला आहे आप्पा मास्तर विद्यार्थ्याला ज्या त्या गुण-वैशिष्ट्यानुसार टोपण नाव ठवीत आणि त्या नावानच त्यास हाका मारीत टोपण नाव आप्पा मास्तरानी दिले की विद्यार्थ्यास अभिमान वाटे व मास्तरानी अरेतुरे म्हणून सबोधण्यात ते आपल्याविषयी स्वतःच्या मुलाइतकाच जिव्हाळा बाळगतात याचा विद्यार्थ्यास मोठा अभिमान वाटे वडिलाच्या या वागण्याच्या रीति रामचद्र गणेश यानी उचलल्या होत्या हा सोमणाच्या सान्निध्यात वागणाराना अनुभव होताच

---

४ शाळेचे व जीवनाचे वळण

१८७६ च्या मे महिन्यात छत्रपती घराण्याला नवा राजवाडा खाली करून ब्रिटिश न्यायमंदिरासाठी द्यावा लागला आणि पुढे दोनच-महिन्यात साताऱ्यात लवाद कोर्ट झाले व राजवाड्याच्या झालेल्या न्यायमंदिरात वकिली करून नाव लौकिक मिळविणारे भाऊसाहेब सोमण, राजवाड्याचे न्यायमंदीर झाल्यापासून सहा महिन्यात जन्माला आले, याची काही संगति ज्योतिषशास्त्र लावू शकत असले तर कोणास ठाऊक! पण भाऊसाहेब सोमण १९०१ साली सातारा येथे त्या राजवाड्याच्या न्यायमंदिरात वकिली करावयास येईपर्यंत सातारा जिल्हा काय करीत होता व अप्रत्यक्षरीत्या का होईना, पण सोमणाच्या मनावर त्याचे काय पडसाद उमटत होते, हे पाहणेही उद्‌बोधक होईल

याचा फोडून त्याचे म्हणणे राष्ट्रीय सभेपर्यंत कसे पोचवावे आणि राष्ट्रीय सभेत ठरलेले अखिल भारतीय धोरणाचे लोण शेतकऱ्यापर्यंत कसे पोचवावे याचा तो विवक्षकरी चित्ता होता पण तालुक्यातालुक्याला अशा छोट्या काँग्रेस भरवून अवाढव्य खर्च व तालुक्यातालुक्याच्या पुढाऱ्यांना ठिकठिकाणी जमण्याचा तो उद्योग करून ठेवण्यापेक्षा सबंध जिल्ह्याचीच एक छोटी काँग्रेस असावी व ती दरसाल फिरत्या पाळीने तालुक्यातालुक्यातून भरवावी म्हणून दादासाहेब करंदीकरानी १८९२ सालीच 'जिल्हासभा' या नावाने प्रयोग केला त्यावेळी तो रुचला तरी रुजला नाही.

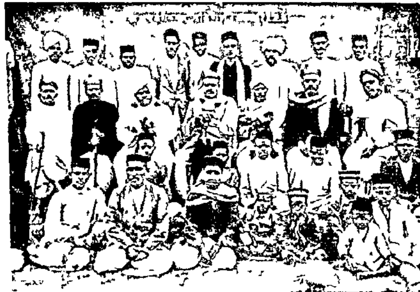
या सार्वजनिक उठावाच्या बरोबरीने लोकजागृतीचे वैयक्तिक प्रयत्नही काही कमी नव्हते १८८६ साली मुनशी शेखवल्लद शेरचाद यानी सातारा जिल्ह्यातील लोकास देशाभिमान जागृत ठेवण्याबद्दल, दारू न पिण्याबद्दल आणि बालविवाह न करण्याबद्दल उपदेश करीत करीत दौरा काढला होता डेक्कन कॉलेज बद न करण्याबद्दल आणि लायसेन्स टॅक्सपेक्षा इन्कमटॅक्स फाजील असल्यामुळे सातारा, जावली, वाई, कोरेगाव इकडून तक्रारी झाल्या होत्या आणि १८८७ त तर कराड तालुका सडकेच्या कडेवर असलेल्या झाडाची मालकी रयतेची आहे हे सिद्ध असता सरकार झाडे आपली म्हणू लागले म्हणून कराडकरानी विदूषकातून कलेक्टरास नोटीस दिली १८८८ साली साताऱ्च्या वक्तृत्वोत्तेजक सभेने चढाओढीसाठी "राष्ट्रीय सभा" हा एक विषयच ठेवून दिला होता, मग

१८९४ साली वाई येथील झाराचा म्हणून जो खटला गाजला, आणि " वाईवर मडळीवर जो प्रसग गुदरला, त्याचे मुळाशी केवळ झांजेचा. (म्हणजे मशीदीसमोर वाद्य वाजविण्याचा) खटला नव्हता वाईतील वरीच मडळी सार्वजनिक कामात असतात, ती एकदा डंबीस ठरवून टाकली की इतर ठिकाणच्या लोकासही ते एक प्रकारचे उदाहरण होईल व अलिकडे सरकारी अधिकाऱ्यावर जो ओरडा होत असतो तोही वद होईल ' असा राजकीय डाव त्यात असल्याचे प्रतोदने स्पष्ट अभिप्रायिले होते

१८९५ हे साल विचाराच्या पद्धणीवरोवर आचाराच्या पद्धणीची सुरवात करणारे ठरले त्या साली एप्रिलमध्ये सातारा डिस्ट्रिक्ट वोर्डाने मते टिळकाना दिल्यामुळे त्या पुण्यपुरुषाचे पाय साताऱ्यास लागले सातारा ते खानदेश असा पसरलेला जो मध्यभाग त्यातील डिस्ट्रिक्ट लोकलबोर्डातर्फे मुबई कायदेमडळात प्रतिनिधी निवडून यावयाची पहिली निवडणूक झाल्यावर लोकमान्य टिळक २७ ऑगस्ट १८९५ रोजी साताऱ्यास प्रथम आले त्या प्रसगी ग था तथा दादासाहेब आगटे याचे अध्यक्षतेखाली घाटे थिएटरात त्याना मानपत्र झाले सातारा डि लो वोर्डाची (एक लाख लोकसख्येस एक याप्रमाणे असलेली) तेराच्या तेरा मते, लोकलबोर्ड सभासद ल व उर्फ तात्यासाहेब मुतालिकाच्या खटपटीने टिळकाना मिळाली होती प्रतापगजातील सदर मुतालिकाकडच टिळकाचा मुक्काम असला तरी दिवाणाचे दिवाणखान्यात अण्णासाहेब चिरमुल्याचा लॉजगम होता, त्यास त्यानी भेट दिली याच वर्षी साताऱ्यास सावर्जनिक गणपत्युत्सवाचा उपक्रम होऊन गणपतराव फणसळकराचे पुरस्काराने यादोगोपाळ मारलीपुढे टिळकाना पानसुपारी झाली तेव्हा सुप्रसिद्ध रामशास्त्री गोडवोले याचा आशीर्वादही त्याना झाला पुढे आक्टोबर महिन्यातील ३ तारखेस त्या साली पुण्यास होणाऱ्या कॉंग्रेसच्या अधिवेशनासाठी जनरल सेक्रटरी या नात्याने निधी जमविण्यास टिळक

नाटकगृहात जाहीर सभा होती हिंदुस्थान सरकारने हिंदी कापडावर नव्याने बसविलेल्या एक्साईज ड्यूटीच्या निषेधार्थ ती सभा होती आण्णासाहेब पिंगळे याच्या अध्यक्षतेखालील त्या सभेत टिळकानी भाषण करून स्वदेशी व बहिष्काराच्या चळवळीचा नारळ फोडला हिंदुस्थानातील परकीय अमल हा सर्व बाजूनी शोषण करीत आहे, इतका की स्वाभिमानी माणसाला हे शोषण थांबविण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय गप्पच राहवू नये याची जाणीव जिल्ह्यात हळूहळू होत होती १८९६ च्या शिवाजीगणपत्युत्सवानी या जाणीवेला तोंड फोडले सार्वजनिक हिताकरिता कसल्याहि आपत्तीची पर्वा न करण्याइतकी बेपर्वाई १८९६ च्या दुष्काळात कऱ्हाडात दिसून आली हुसन मुजावरानी बाजार गोरगरीबाकडून लुटविला त्याबद्दल त्याना चार वर्षाची शिक्षाही झाली आणि १८९७ पासून स्वावलंबनाचे पाऊलच पडले तासगावचे रामचंद्र विनायक कुलकर्णी यानी, सार्वजनिक काम करावयाचे नाही अशी वरिष्ठाची तबी मिळाल्यामुळे कुलकर्णीपणच सोडले यासाठी वाईच्या मोदवृत्तावरील "आमचा सरकारवरचा विश्वास अगदी उडाला" वगैरे लेखाबद्दल झालेल्या खटल्यात भाऊशास्त्री लेल्याना नऊ महिन्याची शिक्षा झाली। प्रसोदवरही राजद्रोहाचा खटला "स्वतंत्र होण्याची तयारी" या लेखाबद्दल होऊन पहिल्या कोर्टात वशाळकर संपादकाना जन्मठेप काळेपाण्याची शिक्षा झाली, पण अपील झाल्यावर हायकोर्टात ती एक वर्षावर आली पुढे प्लेग-दुष्काळानी थैमान असताही सातारा रेटपेअर्स असोसिएशन १८९९ साली स्थापन झाली आणि १९०० सालची प्रांतिक परिषद साताऱ्यात झाली, तीमुळे ' तडजोडीच्या राजकारणाची राजधानी " असा साताऱ्याचा लौकिक झाला या पार्श्वभूमीवर सोमणाची यू एम एफ झाल्यावर नोकरी करता करता आणि वकीलीचा अभ्यास करता करता सार्वजनिक सेवेच्या ज्या पुस्त्या वाढल्या त्याच्यावरून त्याचे मनाचे पापुद्रे कोणाही चिकित्सकाला उलगडता येण्यासारखे आहेत

नीळकंठ द्रवीड हे उत्तम लौकिक झालेले शिक्षक याच शाळेत बारा वर्षे नोकरी करीत करीत एम् ए झाले पुढे पुण्याचे फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये चमकलेले प्रा चादोरकर याचे जोशाच्या शाळतील सस्कृतचे अध्यापन लोकप्रशसेस पात्र झाले होते त्या वेळच्या गावठी किंवा खाजगी शाळा चालविणाराची आर्थिक कुतरओढ पण स्वत च्या हिमतीवर शाळा चालविण्याचा महत्वाकाक्षी हृयास लक्षात घतला तर व्रतासाठी वाताहात पत्करणाऱ्या हरिश्चद्राचे दिव्य कित्यकानी केलेले आढळते या दिव्याचे कौतुक सहकारी मडळीना असले तर निभाव लागतो, नाहीतर मत–भेदाने मनेच्या मन बुरसतात आणि स्स्थाचे सस्थान तरी होते किंवा सस्था–न तरी होते दत्तापत जोशाच्या शाळला ही दुसरी अवकळाच येऊ घातली हानी म्हणून १८८९ साली जोशाच्या प्रमाणच रा वळवत रगो माजगावकरानी त्याच्या शाळतून फुटून ना गो देशपाडयाचे सहकाराने एक शाळा काढली होती, तीत रामभाऊ सोमण जाऊ लागऊ इग्रजीच उत्तम शिक्षक म्हणून देशपाड याचा लौकिक होता विद्यार्थी हुशार असला तर देशपाड त्याचे शिक्षण फीसाठी नडू देत नसत अनेक गरीब विद्यार्थी त्यानी अन्नाला लावले तथापि या शाळेत सस्कृत, बीजगणीत, भूमिती, याच्यात मन न रमल्यामुळे यथील शिक्षणाचाही रामभाऊचा काळ दानच वर्षाचा ठरला तेथून दप्तर गुडाळून रामभाऊ १८९१ साली सरकारी हायस्कूलात प्रवेश मिळवून बसल व १८९२ साली रा ब पाठकासारख्या हडमास्तराच्या देखरेखीखाली युनिव्हर्सिटी स्कूल फायनल परीक्षा झाले आपल्या इग्रजी शिक्षणाच्या अशा तीन तऱ्हा झाल्या तरी आपणास भटलेले शिक्षक खरो–खरच "गुरू" पदवीला लायक होते व त्यानी आपल्या मनावर चिरस्थायी असे जीवन–सिद्धान्त बिंबविले, अशी कृतज्ञता रामभाऊनी कितीतरी वेळा व्यक्त केलेली

खुर्चीवर बसलेले डावीकडून उजवीकडे

१ भाऊसाहेब २ वडुमुवर ३ गुजाळ ४ वठकर ५ अन्नूबाबा फडशीग

– भाऊसाहेबांची कन्या चि. सौ. बाबीताई हिचे विवाहसमयी – (१९२७)
' भाऊसाहेबांचे मांडीवर त्यांचा नातू माधव '

उरू नये अशी स्वताची धोरणे ठेवण्यात रामभाऊनी आपल्या वडिलाचे वळण घेतले असेल काय ? तथापि दगडी गुड वगैरे उचलण्यासारख्या उफाड्या खेळाची आवड असण्यापेक्षा रामभाऊना आट्यापाट्या (सुरपाट्या) या खेळाची मातब्बरी विशेष वाटे मूर्ती जातीचीच ठेंगू, त्यामुळे सुरपाट्यातील कोंडी फोडण्याचे कामात ठेंगूपणाचा उपयोग फार त्यामुळेच की काय, सुरपाट्या खेळण्याच्या वळणाने कोंडी फोडण्याचा स्वभाव रामभाऊचा एवढ्या मोठ्या प्रमाणात तयार झाला की पुढे सार्वजनिक जीवनातही अनेक पेचप्रसंगातील कोंड्या फोडण्यास ठेंगू अथवा विनम्र होऊन त्या आपल्या खेळकसबाचा उपयोग रामभाऊनी केला. देशपांडे मास्तरापासून शिकलेल्या इंग्रजीचा उपयोग जसा झाला, तसाच त्याचा विद्यार्थ्याना उपयोगी पडण्याचा गुणही रामभाऊनी उचलला व जन्मभर संगोपिला. रा. ब पाठक हे तर न्यायमूर्ति रानड्याचे वर्गबधू आपली सरकारी नोकरी साभाळूनही ते सार्वजनिक कामात लक्ष घालीत त्याचा धडा घेऊनच आपल्या आवश्यक कर्तव्याच्या क्षेत्राबाहेरील विशाल जगाकडे पाहण्याची उर्मी रामभाऊ सोमणाना आली

विद्यार्थीदशा सपल्यावर गरीब तरुणाची जबाबदारी कौटुंबिक जीवनास हातभार लावण्याचीच होऊन बसते तीच रामभाऊच्या वाट्यास आली सरकारी नोकरी हा त्याकाळी सुखकर जीवनाचा सोपान होता कारकुनीपासून खजिनदारी-पर्यंत चढत जाणे ही एक मामुली बाब होती पण १८९२ साली आप्पाना म्हणजे गणेशपत सोमणाना आपल्या चिरजीवाना सरकारी शाळेत नोकरी मिळावी म्हणून शाळाखात्याचे डायरेक्टर चाटफील्ड याम भेटणे प्रशस्त वाटले रामभाऊ मॅट्रिक नसल्याने व हायस्कुलात फक्त पदवीधर शिक्षक नेमावयाचे सरकारी धोरण ठरल्यामुळे, साहेबानी रामभाऊना वर्ष दोन वर्षे ट्रेनिंग कॉलेजात घालण्याचा सल्ला दिला, व प्राथमिक शाळेत रामभाऊनी नोकरी केल्यास डेप्युटी इन्स्पेक्टरची जागा मिळण्याची आशा दाखविली वडिलाना ते रुचले नाही तरी वडिलानी तिकडेच बोट केले रामभाऊनी तिकडे पाहिलेच नाही अत करणातला अकुर त्यानी उघडाही करून दाखवला नाही वडिलाची बेअदबी तर होऊ नये, कौटुंबिक जीवनास आर्थिक हातभार लावण्याची आपली जबाबदारीही टाळू नये आणि " राजपथ सोडूनी आडपथ का धरा ?" असा प्रश्नही आपणारा कोणी करू नये, असा एक तोडगा रामभाऊनी आपल्या मनाशी ठरवला आणि ना गो देशपांडे याच्या ज्या शाळेत रामभाऊ शिकले होते, त्या " खाजगी हायस्कुलात " रुपातर झालेल्या शाळेत ते " चाकरीस लागले " दरमहा दहाबारा रुपये रामभाऊ मिळवू लागले व शिक्षकपेशाचे वडिलार्जित वळण पुढे चालू लागले या खाजगी हायस्कुलाच्या अगोदरचे श्री दत्तोपत जोश्याचे जें न्यू इंग्लिश स्कूल होते, ते दरम्यान चिकाटीने

चालविता चालविता मेटाकुटीस आलेल्या दत्तोपंतांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसा-यटीकडे समर्पण करण्याचे ठरविले. तो विधि यथासांग होत असतानाच रामभाऊंनी न्यू इं. स्कूलमध्ये शिक्षकी पत्करली.

हा शिक्षकाचा पेशा पत्करून रामभाऊ जन्मभर राहते, तर गणेशपंत सोमणांची गुरुपरंपरा चालवून वडिलांच्यापेक्षा चिरंजीव सवाई झाले असा लौकिक त्यांना लाभला असता. कारण शिक्षकीमुळे विविध प्रकृतीच्या तरुणांचा व सोमणांचा घनिष्ट संबंध असल्यामुळे, लहानथोर, गरीब श्रीमंत, अशा सर्वांचे लक्ष केंद्रित करून शिकवण्याचे कसब साध्य करता करता, सोमण विद्यार्थीप्रिय शिक्षक झाले होते व त्यामुळे त्यांना पालकवर्गाकडूनही भलेपणा मिळू लागला होता. त्याचा फायदा खाजगी शिकवण्या करून प्राप्ती वाढविण्यासाठी घ्यावा, असा मोह कोणाही शिक्षकास होता! पण त्यापेक्षा निराळीच कुंडली रामभाऊंच्या कपाळी काळाचा ओघ मांडीत होता. १८९२ साली ते यू. एस्. एफ्. ची परीक्षा पास झाले. विद्यार्जनाचा हा रामभाऊंचा समाप्तिकाल ठरावयाचा, तर नव्या कालोघाच्या पहाट कोंबड्याचे आरव त्यावेळी जे सुरू झाले त्याकडे दुर्लक्ष केल्याचे पातक रामभाऊंचे हातून घडले असते! क्रमिक पुस्तकाच्या खिडक्या–झरोक्यातून जग न पहावयाची रामभाऊंच्या गुरुजनांनी त्यांना सवय लावली असल्याकारणाने, दरमहा मिळणाऱ्या वेतनाच्या रुपयांनी गुंग करून टाकण्यासारखे रामभाऊंचे मन

सागराना " त्या लेखमालेमुळे धक्के बसले " भारतीय सनदी नोकर " (इंडियन सिव्हिल सर्वंट) व्हावयास गेलेल्या अरविंद बाबूंनी " घोड्यावर बसण्याच्या " परीक्षेत माघारपण का घेतले आणि या माघारीत भारताच्या सेवेच्या नव्या दीपकिरणाचा स्रोतच्या स्रोत कसा होता याची आठवणही इंदुप्रकाशच्या वाचकाना आनंदाचे रोमांच उभी करणारी आहे. रामभाऊ सोमणाच्या वाचनात युगपालटाचे हे लेख–आलेख येत असता परिस्थितिशरणतेने काही केले–घडले, तरी व्हायला–करायला काय पाहिजे याच्या संवेदना त्यांच्या अंत करणाला व मेंदूला चैन पडू देत नव्हत्या, ज्या टाकसाळीतून वकील, न्यायमूर्ति, मंत्री, मुत्सद्दी, सेनापति, शास्ते, तत्त्वज्ञ; तक्ताधिपति याची खणखणीत नाणी पाडता येतात, त्या शिक्षकीचे सौभाग्य रामभाऊच्या पाचव्या वर्षापासून म्हणजे पुणे–न्यू इं स्कूलच्या जन्मापासूनच महाराष्ट्र पहात होता शाळेच्या आवारात मुलाना आणि वृत्तपत्राच्या रकान्यातून पोरासह थोराना प्रभावी शिक्षण कशी देता येते, हे टिळक–आगरकरानी विष्णुशास्त्री चिपळूणकराची तालीम चालवून रामभाऊ सोमणाच्या विद्यार्जनाचे सुरुवातीसच महाराष्ट्राला पटवून दिले होते त्या स्फूर्तीतूनच गोपाळ कृष्ण गोखले हे " भारतीय सनदी नोकर " व्हावयाचा राजमार्ग सोडून " भारत सेवक " होण्याच्या सात्विक इच्छेने डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे सभासद झाले होते " श्रीगणेशायनम " पाटीवर गिरवायला लागल्यापासून भोवतालच्या वडीलधाऱ्यामधून चालणाऱ्या अशा विषयाची चर्चा रामभाऊ सोमणाच्या कानी पडत आल्याकारणाने त्याचा सर्वलित परिणाम, " जुन्या जागी नवे दिवे " ही लेखमाला डोळ्याखालून घालीत असता, रामभाऊच्या मेंदूला विचारसंचालना दिल्याशिवाय कशी राहिली असेल ? त्यावेळी दुसराही विचारौघ रामभाऊच्या मेंदूचे महाबळेश्वरावर निर्माण होत होता " आमच्या देशाची स्थिती " हा निबंधमालावार विष्णुशास्त्री चिपळूणकराच्या विचारप्रवर्तनातून आचारसंजीवन देणारा लेख भास्त्रीबुवा सरकारी नोकरीचे बंधन सोडून आल्यावर प्रसिद्ध शकले, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या राजिनाम्यानंतर बाळ गंगाधर टिळक हे " मनासारखे लोकजागृतीचे कामास मोकळे झाले " तर " इष्ट असेल ते बोलणार व शक्य असेल ते करणार " असे वचन स्वत:ला घालून घेऊन आगरकराना रहावे लागत आहे, तेव्हा शिक्षकीची टाकसाळसुद्धा परिश्रमपूर्वक चालविली तरी परकीय सत्तेखाली आणि मूळ त्या शिक्षकांच्या स्वाभाविक मर्यादात राहून बेताचेच काम करून देणार. त्यापेक्षा कायद्याने चालणाऱ्या आणि शिस्तीचा सांभाळ करणाऱ्या इंग्रजाच्या राज्यात लोकजागृतिबरोबर लोकसेवा करून जुन्या जागी नवे दिवे लोकाम दाखवावयास कायद्याच्या ज्ञानाचा भरपूर उपयोग होईल आणि वकील झालो तर आपल्याकडे होणाऱ्या लोकाच्या ये–जामधून लोकाशी आपला दाट संबंध येत जाईल त्या संबंधातून माणसाची पारख होता होता स्नेहसंबंधाच्या साखळ्या बांधता येतील.

या साखळयांच्या बळकटपणावर नुसती लोकजागृतीच नव्हे, तर लोक-वृत्तीही उभारता येईल आणि त्याचबरोबर जीवनामाठी आवश्यक असणाऱ्या अर्थार्जनाचा मार्ग खुला होऊन वकिलीमुळे अधिकारीवर्गाशी येणारे संबंधातून कारभारी धोरणाला वळवून अगर वळसा घालून लोककल्याण जमले तर जमले, अशा तऱ्हेच्या विचारांची चळवळही रामभाऊ सोमणांच्या मेंदूत १८९२ साली होऊ लागली. न्यायमूर्ति रानडयांच्या अनुषंगाने ठिकठिकाणी काम करणाऱ्या मंडळीत, लोक व अधिकारी यांच्यावर कोणाच्या शब्दाचा प्रभाव परिणामकारक होत असला तर तो वकिलांचा होतो, असा त्यावेळचा ठिकठिकाणचा अनुभवही होता. त्यामुळे (p–leader म्हणजेच **public leader**) ह्या वस्तुस्थितीवर मन खिळून रामभाऊ सोमणाना वकील व्हावेसे वाटू लागले हे स्वाभाविकच होय.

तथापि संकल्प आणि सिद्धी याच्यामध्ये सद्य-स्थिती व तिचे साक्षात्कार सज्ज असतात. १८९५ साली सोमणाच्या आजी वारल्या, आणि लगेच ती. आप्पानी उर्फ सोमणाचे वडिलानी वर्गात ख्रिस्त्याची मुले बसवून घेतली पाहिजेत असा वडूज येथील शाळेत हुकूम आल्याने अकाली पेन्शन घेऊन (१७ रु. पगार, ८॥ ऐवजी ८ पेन्शन) सेवानिवृत्त झाल्यामुळे वकील व्हावयाचे मनांत आले तरी धरलेली नोकरी सोडण्याची सोय नव्हती. मुंबईसारख्या कायद्याच्या शिक्षणाची खास सोय असलेल्या शहरी जावे तर वकीलीचा वर्ग, त्याचा अभ्यास आणि नोकरीची वेळ नि मेहनत याचा "सुरेख संगम" झाला तर ठीक; नाहीतर हातचे सोडता येते म्हणून सोडले, पळते पाठीमागे लागूनही पकडीच्या पलिकडे राहिलेच, असा प्रसंग यावयाचा ! म्हणून रामभाऊनी एक व्यावहारिक पर्याय काढला. वकील होऊन तरी पुढाकाराने लोकसेवाच करावयाची, तर त्या लोकसेवेची कास शिक्षकीच्या जोडीनेच धरावी आणि वकील होता येईल त्या दिवशी वकील होऊन आपल्या लोकसेवेच्या व्यावहारिक वळणाला अनुभवाचा उजाळा द्यावा असा तो पर्याय होता. सातान्यातील सामाजिक चळवळीचे पुढारीपण कविवर्य सर

स्वागत झाले त्यावेळी पहिले भाषण करून आपली पहिली चमक रामभाऊनी दाखविली, १८९६ त गणपती उत्सवाचा प्रौढ मेळा काढला, त्या मेळ्यात सोमणांचे क्रीडाप्रिय मित्र सामील असत शुभ्र धोतर, अंगरखा, रुमाल व उपरणे अशा साध्या शुभ्र पोशाखाची ही तरुण मडळी गाण्याच्या वेळी टिपरीचा ताल धरताना व शिस्तीच्या रागानी रस्त्यावरून जाताना जनमनावर नवजीवनाचा ठसा उमटविल्याशिवाय रहात नसत ज्या चिमणगावी सोमणाचा जन्म झाला त्या चिमणगावच्या गणपत्युत्सवात कुस्त्याचे फड होत त्याच्याच आवृत्त्या सोमणानी सातात्यास व मधून मधून दुसऱ्याही गावी काढल्या कुस्त्यावरोबर दुसऱ्याही खेळाची जोड सोमणानी दिली (न चि.) केळकर बधु व शकरराव कोल्हटकर सारख्याना निर्णायक (पच) करून खेळाना व खेळाडूना शिस्तही सोमणानी लावली. १८९७ त लोकमान्य टिळकाच्या (२ऱ्या) कायदेमडळ निवडणुकीसाठी रामभाऊनी मते मिळविली त्याच साली लोकमान्यावर राजद्रोहाचा पहिला खटला झाला, पण पुढे दीडवर्षाऐवजी एकच वर्षाची शिक्षा भोगून ते सुटले मुबई सरकारने त्याना सहा महिने अगोदर सोडले म्हणून मुबई सरकारचे आभार मान-ण्याचा ठराव दादासाहेब करदीकराच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या जाहीर सभेत झाला त्याच सभत टिळकाचेही अभिनदन करण्याचा ठराव व्हावा अशी तरुण मडळीची अपेक्षा होती पण अध्यक्षानी सभाच बरखास्त केली तेव्हा त्याच सभेला नव्या सभेचे रूप देण्यास सोमण पुढे झाले "प्रेक्षक" चे सपादक व डॉ. कुशाभाऊ देशपाडे याच्याशिवाय, जुने पुढारी गेले होते तरी श्री बाळाजी नारायण या वृद्ध नागरीकाची योजना करून नवी सभा झाली तुकाराम बाळाजी ठाकूर व

उभारणार असा निर्वाळा त्यास दिला तूर्त बंदुकीची दारू आणण्यासाठी आपण निजाम हद्दीत माणसे रवाना केल्याचही तो बोलत होता पुण्याच्या मातबर पुढाऱ्यांनी आपणास पाठिंबा दिला असून वर्धनगडाकडे आपणास पाच्शी कावीमारची माणसे हवीत, असे त्याचे म्हणणे होते अर्थात् सरकारने त्याबाबत शोध केला तसा रामभाऊ सोमणानीही आपल्या जन्मभूमीकडून म्हणजे चिमणगावच्या चौकस मंडळीमार्फत माहिती मिळविली वर्धनगडच्या हरि मल्हारीच्या तर त्र्यंबक कृष्ण मूर्ख वाटत्याच होता, पण ता ३ जुलै रात्री परळीवर एका तरुणीवर हात टाकून ती पळाल्याचेही शोधानंतर उघडकीस आले १८९९ त त्र्यंबकला मोर सम्यानात आर्म्स ॲक्टखाली व दरोड्यास उत्तेजन देणारा म्हणून शिक्षा झाली होती, ती भोगून तो १९०० च्या मार्चमध्ये बाहेर पडला, व वरील पराक्रम करीत १५ जुलैस परत परळीस येऊन पुण्याचे मार्गे धुळायास उतरला ता २८ जुलै रात्री त्यास पकडण्यात येऊन १०० रु च्या जामीनावर तो मोकळा राहिला हा शीलशून्य त्र्यंबक १८८१ तील कोल्हापूरच्या रामभटाची एक आवृत्ति ठरली व असल्या पाचट सुळापासून राष्ट्राची शक्ति क्षीण होण्याशिवाय काही होणे शक्य नाही, हा बोध घेऊन रामभाऊ सोमण आपल्या धोपट मार्गाला लागले

५ अधिकारी झाला परमार्थासी

रामभाऊ (डिस्ट्रिक्ट प्लीडर) जिल्हा–वकील होऊ घातले पण कायद्याचे पुस्तकी पांडित्य प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या समजुतीनी उपयोगात आणताना, काही जुने वळण आणि अनुभव पहावेच लागतात म्हणून शिक्षकीवरून वकीलीमध्ये प्रवेश करताना माघेपालट बरोबर साधण्यासाठी सन १९०० च्या जानेवारीपासून इसलामपूर न्यायालयात रामभाऊनी 'उमेदवारीत' ही काही दिवस काढले सातारा हायस्कूलमधील एकेकाळचे लोकप्रिय शिक्षक गोपाळ अनंत भट हे यावेळी इसलामपुरास मुन्सफ असत पेन्शनीत जाण्याच्या बेतात आलेले, पण इसलामपूरास आपल्या रसेलपणाने रसलेले हे न्यायमूर्ति आपले निवाडे दोन चार पानाइतकेच सुटसुटीत लिहीत त्यामुळे रामभाऊ सोमणाना पहिल्या महिन्याला चार तर दुसऱ्या महिन्याला अडीच रुपये लिखाई मिळाली ! निवाडे लांबलचक लिहून उमेदवाराच्या पोटावर दया करावयाची विनंती करावयास गेलेल्या सोमणाना भटसाहेबानी मुंबई गॅझेटमधील बोअर युद्धाची वर्णने वाचावयास लावली व वकीलीच्या परीक्षेत सखोल अभ्यासामुळे नुसता उत्तीर्णच होणार असे नव्हे, तर यशस्वी वकील होशील असा आशिर्वाद दिला रावसाहेबाच्या राष्ट्रीय वृत्तीवरोबरच सोमणाना प्रतोदचे संपादक रामभाऊ कशाळकराच्या सहवासाचा लाभ झाला राजद्रोहाबद्दल शिक्षा भोगून आलेले कशाळकर रामभाऊ सोमणाना देशभक्तीच्या व्यावहारिक सोहाळा सागत हा लाभ इतर उमेदवाराना नव्हता उमेदवारी करणारी मडळी वकिलीच्या व्यावहारिक तंत्रात रळली घोळलेली असतात ती गाई हातावोटाला लागली म्हणजे मनुष्यस्वभावातील वज्रंखोरीच्या रेषा उमगू लागतात या दृष्टीने रामभाऊनी उमेदवारी आरंभिली हे ठीकच झाले पण पुस्तकी परीक्षा पास झालेल्या रामभाऊनी वकिलीची पाटी लावून प्रतिष्ठितपणाने उठा–बसावयाचे सोडून आपल्यात बसून माडी मोडावयास सुरुवात केली, ही गोष्ट रामभाऊच्या विनयशील शिकावू वृत्तीची मानली जाण्याऐवजी समव्यवसायिकात एक "नसती पीडा" समजली गेली ही समजूत रामभाऊच्या सौजन्याने फार काळ टिकली नाही, हा भाग निराळा रामभाऊ या उमेदवारीच्या ओघळीत वकिलीच्या व्यवसायाच्या व्यावहारिकपुस्त्या हस्तगत करण्यासाठी उतरत होत, ही गोष्ट खरी, तितकीच हीही गोष्ट खरीच की नुसती वकिलीची पाळी केवळ त्या प्रतिष्ठित रुबाबाच्या पायी आली, तर वेळ–काळ निभावून निघाला नसता, अशीच रामभाऊची आर्थिक अवस्था होती रामभाऊ आता चतुर्भुज झाले होते कौतुकाच्या वडील–मातुश्री आपणास व आपल्या नूतन परिणित पत्नीस आशीर्वाद द्यावयास तत्पर असल्या तरी प्रपंचाचा भार आता सर्वस्वी आपणावर आहे, याची जाणीव रामभाऊना पक्की होती वडिलांचे पेन्शन आणि किरकोळ औषधपाणी देण्याचा व्यवसाय

याच्यावर वाढत्या प्रपंचाचा गाडा नीट चालणे अवघड होते प्रापंचिक वर्तव्याची ओढ एका बाजूने अशी असतानाच, लोकमान्यांच्या अनुयायित्वाने सार्वजनिक लोक-सेवा करण्याची संधी मिळावी म्हणून रामभाऊंच्या मनाची उचल चाललीच होती या दोन्ही वृत्तींचा समन्वय साधण्यासाठीच इस्लामपूरच्या उमेदवारीत शिकावयाचे ते शिकून झाल्यावर त्यावेळचे सातारा येथील लोकमान्य वकील दादासाहेब (रघुनाथ पांडुरंग) करंदीकर यांच्या हाताखाली मदतनीस वकील म्हणून काम पहावयास सातारा येथे १९०१ मध्ये रामभाऊ आले त्यामुळे कोणाला खुपावयाचे म्हणून नाही, या कटाक्षाने वागणारे सोमण गल्यामुळे एका सज्जनाच्या सहवासात आणि त्या सज्जनत्वामुळे उमेदवारीला ही जी एक आदरक्षमतेची उंची आली होती, त्या उंचीला मुकल्याची हळहळ इसलामपूर न्यायमंदिरातील उमेद-वारांना वाटल्याशिवाय राहिली नाही तरी पण रामभाऊ सोमणांच्या आयुष्यात *दादासाहेब करंदीकरांच्या हाताखाली काम करण्याची संधी ही एक उन्नतीची* पायरी होती आणि तिचा उपयोग सोमणांनी मातबरपणे करूनही घेतला

दादासाहेब करंदीकरांच्या हाताखाली सोमण तीस रुपये तनख्यावर वकि-लीचे वळण गिरवू लागले दादासाहेबांच्या हाताखाली काम करणे हे यरागवाळांचे काम नसे दादासाहेब आपल्या पोशाखापासून वकिलीच्या खाक्यापर्यंत टापटिपीचे व हिशोबी असत बोलावयाच्या शब्दापासून टसवावयाच्या मुद्यापर्यंत बारकावे आणि रेखीवपणा हा दादासाहेबांचा स्थायीभाव *हा ज्याच्या लक्षात न भरे, त्यांना* दादासाहेबांच्या लवचीतील काव्यमय आभासाच्या पोकळीनी अगर लहर लागली तर प्रदर्शित होणाऱ्या पांडित्यात असे घसरावयास होई की स्वताची अवस्था

नुसताच सागकाम्या नाही किंवा नुसताच पोटभरू नाही, हे दादासाहेबांच्याही नियत्रक नजरेला आले

गुरुशिष्याची अशी गुणवती दृष्टभेट होणे आवश्यकच असते सोमणाच्या आजोबापासून दादासाहेबाच्या घरी सोमण घराण्याची जा-ये असे, किंबहुना सोमणाच्या वडिलाना दादासाहेब आणि त्याच्या घरची मडळी वडील मानीत अशा स्थितीत घरोब्याचा तरुण जवळ केला आणि तो स्वत च्या मुताल्लेकराच्या निष्ठेन व नेकीने वागत गेला तरच आपल्या जवळचीचा गुण दरवळला, असे साहजिकच कोण्याही मनुष्याला वाटते दादासाहेब तरी या मनुष्य-स्वभावाला अपवाद कसे असणार ? सोपविलेली कामे चिकाटीने करणारा आणि " राजी राखणे सकळ लोक । कठीण आहे ॥ " हा अनुभव असता " राखावी बहुताची अतरे । " या अदबीन चालणारा आपला शिष्य पाहून १९०६ पासून काही प्राप्तीची कामे दादासाहेब सोमणाच्यावर स्वतत्रपण सोपवू लागले तीस रुपयाच्या तनख्यावर आपल्या प्रपचाची गुजराण करणाऱ्या सोमणाना या स्वतत्र कामामुळे आत्मविश्वास येण्यास मदत झाली व आपले म्हणून वैशिष्टच दाखविण्यास सवड सापडली

१९०५ साली काशी येथे ना गोपाळ कृष्ण गोखले याच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या कॉंग्रेसने जिल्हा सभा स्थापावयाच्या ठरविल्याप्रमाणे सातारा जिल्हा सभा नियमितपणे भरविण्याची व त्यासाठी तालुकानिहाय पूर्वतयारी करण्याची जबाबदारी दादासाहेब करदीकरानी ' लोकसग्रहमेवापि सपश्यन् " अशा आपल्या शिष्यावर म्हणजे रामभाऊ सोमणावर सोपविली गुरुनी टाकलेली ही जबाबदारी शिष्यान जिव्हाळ्यान साभाळली सुरवातीस साताऱ्यासच अधिवेशने झाली दादासाहेब करदीकर याचे मार्गदर्शन काळोपत जोश्याची व्यवस्था व टापटीप आणि सोमणाचा त्याग या जिल्हा सभेच्या रक्तवाहिन्या मानल्या जात प्रतिनिधी-

अनेक स्नेही जिल्हासभेत भाग न घेण्याचा सल्ला देत असत तरी रा. ब. जोश्यांनी मान्य करून आपले कर्तव्य पार पाडले. सातारा जिल्ह्यातील राष्ट्रीय वृत्तीच्या पण मतमतांतराच्या पक्षोपपक्षाचा समन्वय करून सोमणांनी जिल्हासभा नियमितपणे भरविण्याचा उपक्रम असा येतावेताने सुरू केला की जिल्हा सभेबद्दल सर्वांना आस्था व आपुलकी वाटावी. जिल्ह्यातील अडीअडचणींना वाचा फोडावी, स्थानिक अधिकाऱ्यांचा कारभार सुधारण्याला विधायक सूचना कराव्या, परकीय सरकारच्या धोरणात जुलूम–जबरदस्ती अथवा भारतीयांच्या स्वाभिमानाला, राष्ट्रीय परंपरेला अगर कर्तृत्वाला प्रतिबंधक काही आढळल्यास त्याचा निषेध करावा, राष्ट्रीय सभेच्या भारतीय धोरणास आपुलकीने पाठिंबा देऊन राष्ट्रीय सभेचे बळ आपल्या जिल्ह्यात कसे वाढते राहील या गोष्टीवर अचल लक्ष ठेवावे, या सर्वांतून लोकांची *प्रत्यक्ष सेवा करण्याचा जो कार्यक्रम निघेल, त्याला नवे उमेदीचे तरुण* हेरून योजावेत, असा सातारा जिल्हासभेचा एकंदरीने उभार होता. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या तपात सोमणांनी पाहिलेल्या "छोटधा काँग्रेसाचे" हे जिल्हा–भरीचे रूप होते. असे कोणी म्हटल्यास त्यात काही वावगे नाही. तरीपण त्या छोटधा काँग्रेसाच्या जमान्यातील साताराचे एक कर्तृत्ववान पुढारी बळवंतराव सहस्रबुद्धे १९०५ साली कैलासवासी झाल्याने जिल्हासभेचे बळण घटलेल्या हाताने निघावयाचे, त्या योगाला भार आला होता. तरीही या जिल्हासभेच्या निमित्ताने जिल्ह्यातील निरनिराळ्या तऱ्हाच्या व मताच्या कार्यकर्त्यांचे व विचारवंताचे दोन दिवस संमेलन भरल्यासारखेही होई. पुढारी म्हणून गणले गेलेल्याचे "कैसे बोलणे, कैसे चालणे।" हे नव्या होतकरू दमदार मंडळींना पहावयास–निरखावयास सापडे, तसेच नवीन उमेदीच्या मंडळींतील प्रवृत्तींचे, प्रकृतीचे आणि प्रकाराचे दर्शनही जुन्या अनुभविकांना घडे. त्यामुळे पिढ्यापिढ्यांचा समन्वय व परंपरा प्रवाही राहण्यास मदत होई. पक्षापक्षाच्या विचारवंताचा व कार्यकर्त्यांचा मेळावा जिल्हासभेत होत असल्याकारणाने परस्पराबद्दल आदरभाव सांभाळून आपले मतभेद स्पष्टपणे मांडण्याची कोणाची तीव्रता कशीही कमीअधिक असली, तरी मळ स्नेहाळपणाला बाध न यण्याची काळजी कार्यकर्दृष्टीने करण्यात येई

कारोर याचा छत्रपनीही छापखान्याचे अभावी बद पडला प्रकाशचेच वाय पण रामभाऊच्याही जन्मापूर्वी दान दगवे रामभाऊ चितळयाचे "शुभसूचक पत्र" शिळेवर पण नियमित निघन असे महाराष्ट्र–मित्र व बोधसुधाकर ही दोन साप्ताहिके सोमणाच्या बरोबर जन्माला आलेली ती टाइपावर निघावयाची आणि त्या काळच्या सर्वच प्रतिष्ठित साप्ताहिकाप्रमाणे आपले काही रकाने इग्र-जीने भरावयाची। महाराष्ट्रमित्राचे सपादक गणपतराव कोल्हटकर १८९६ साली व त्याचे जेष्ठ पुत्र माधवराव १८९७–९८ साली निधन पावल्याने महाराष्ट्र-मित्राचे वारे "अहा! ते लोपले वारे!!" बोधसुधाकराचे चालक वामनराव दीक्षीत हृ भल्ते उद्योगी! त्यानी व १८८५ त निघालेल्या "वृत्तसुधा" कारानी छापखाना चालवून घरे केली, असा तो काळ होता परतभटीची पत्रे वाचावयास धडपडणाराची वाचनमदिरेच या वृत्तपत्राच्या वर्चेच्या असत त्यातूनच हौशी लेखकाना सधि मिळून सपादकाचेही पुष्कळ श्रम वाचत तरीसुद्धा ध्गन लटाव-कर बधु परलोकवासी झाल्यावर वृत्तसुधा बद पडलीच! तेव्हा वामनराव दीक्षि-ताच्या प्रोत्साहनाने वामनराव ढवळचानी १८९९ साली श्रीशाहू काढला त्याचा *पहिला अग्रलेखच रामभाऊ सोमण मास्तराकडूनच त्यानी लिहून घेतला होता* रा व द ब पारसनीस याचे मासिक 'महाराष्ट्र कोकिळ' काही दिवस गाजले होते पण ते तोटयात येऊन वद पडल्यावर १८९४ ते १८९६ दरम्यान काँग्रेसच्या प्रचारासाठी दादासाहब करदीकरानी पारसनीस यास हाताशी धरून राष्ट्रसभा–समाचार नावाचे द्वैमासिक सातारा-सोलापूर स्टँडीग काँग्रेस–कमेटीच्या छत्रा-खाली सुरू केले होते वर्गणीदाराच्या अनास्थमुळे ते वद करावे लागले तीच गत पारसनीसाच्या इतिहास–सग्रह या नियतकालिकाची झाली होती पारसनीस याच्या कार्याच्या उठावणीसाठीच मुख्यत करदीकर व बळवतराव सहस्रबुद्धे याच्या समाईकीन "सहलकर' छापखाना (१८९७–९९) उभारलेला होता पण

लोभाने काही कायदेशीर कटकटी निर्माण होऊ लागल्या, त्यावर मात करण्यासाठी प्रेक्षकाच्या प्रकाशनाचे दिवशीच "प्रकाश" सोमणानी काढला व प्रेक्षकाचा विराम झाला प्रेक्षकाची जागा भरून काढताना त्याचा बाणेदारपणा व लोकसंग्रहात्मक लोकशिक्षण ही सोमणाना साभाळावयाची ध्येयें होती व ती त्यानी निष्ठेने साभाळलीही

१९०७ पासून १९२४ पर्यंतचा काळ लक्ष्यात घेतला तर तो जसा *स्वराज्याच्या राष्ट्रीय चळवळीच्या दृष्टीने चढत्या वाढत्या जोमाचा होता,* तसाच परकीय सत्तेच्या वक्रदृष्टीचे सन्मानीचाही होता सोमणाचे सातारा हायस्कूलातील स्नेही औंधचे श्रीमत नानासाहेब पतप्रतिनिधी याची कारकीर्द औंधच्या प्रजेस समाधानकारक झाली नाहीच, पण औंधचे सरकारनियुक्त कारभारी जेकब बापूजी इस्माईल याचा पिन्या मागाकडून खून करविण्याचा कट केल्याबद्दल त्याना गादीला मुकावे लागले त्याबाबत सी ए किंकेड व लोगन याच्या चौकशी कमिशनचे काम सातारा रेसिडसीतील दरबार हॉलमध्ये व पुढे महाबळेश्वरी चालू असता फिर्यादीतर्फे रावसाहेब वाळे व जहागीरदारातर्फे बॅ ब्रॅन्सन, शजी आबाजी खरे व दादासाहेब करदीकर काम चालवित असता प्रकाशने दैनिक आवृत्त्या काढून ही हकीगत जनतेस पुरवली आणि बाळासाहेब पतप्रतिनिधी हे नानासाहेब प्रतिनिधीचे "राघो भरारी" काका कसे आहेत, हे लोकास कळविले, त्यामुळे प्रकाश व सोमण सरकारच्या व पुढे बाळासाहेबाच्या इतराजीस पात्र ठरले त्यातून सोमण हे लोकमान्य टिळकाच्या राजकीय चतुसूत्रीचे उपासक आणि राष्ट्रीय *सभेचे आयुष्यभरीचे निष्ठावत अनुयायी असल्याकारणाने समन्वयी सोमणाच्या* प्रकाशवर परकीय सत्तेची करडी नजर राहिली असेल, हे न सागताही समजण्यासारखे आहे त्यातून लोकमान्याच्या ५१ व्या वाढदिवसानिमित्ताने कृष्णाजी आबाजी गुरुजीनी त्याचे चरित्र प्रसिद्ध केले, तेवढे सोमणाच्या हातून झाले नाही तरी सातान्यास घाटे थिएटरात लोकमान्याच्या अभिनदनाची प्रचड जाहीर सभा

दोन तास काम करीत, हेही सरकारच्या वानी वसे गेले नसेल? रेशमी हात-मोजाखालील पोलादी मुठीचे मुत्सद्दी म्हणून नामदार गोखल्याची त्या प्रकाशाच्या प्रारंभ काळात प्रसिद्धि होती सोमण हे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी निर्माण केलेल्या राष्ट्रीय परपरेतील कणखरपणाला वळवट अमले तरी गोखल्याच्या "मऊ मेणाहूनी आम्ही देशदास। कठीण वज्रास भेदू ऐस॥" या वृत्तीनील मोडमाडणीचा परिणाम पतोजीचे चिरजीव असलेल्या व दादासाहेब करदीकराच्या शिस्तशीर तालमीत काम करणाऱ्या सोमणाच्या लेखणी-वाणीवर झाल्याशिवाय राहिला नव्हता आणि तरीही "माझिनी" च्या चरित्राचे परीक्षणात्मक लेखा-बद्दल सोमणाच्यावर खटला करण्यास आणि "प्रकाश" ला सरकारमान्य सस्थान वाचला न जाण्यास प्रेस ॲक्टखाली सरकारन कमी केले नाही माझिनीचे विना-यकराव सावरकरानी जे चरित्र लिहिले त्याचे परीक्षण इसलामपूरचे श्री विष्णुपत (पुढे इसलामपूरास 'भारतमाता' वृत्तपत्र काढणारे) आठल्ये यानी 'प्रेषित' या सदरात केले होते औंध खटल्यातील (जाताचे डॉक्टर) आठल्ये याचे नाव सोमणानी घ्यावे अगर मूळ लेखकाचे नाव सोमणानी सागावे हे सरकारला हवे होते असे नाव देणे सपादकीय साप्रदायाला बट्टा आणणारे असल्याकारणाने, तो विचार सोमणाच्या मनाला शिवलाही नाही फार काय, तो लेख असपादकीय आहे, अशी एक ओझरती पळवाट काढण्याचा सल्ला काटेकोर कायदेवाजानी गुन्ह्याचे स्वरूप सौम्य होण्याच्या दृष्टीने दिला असताही, सोमणानी ते काहीच न मानता, त्या लेखाच्या कानामात्रासुद्धा सर्व माडणीची जबाबदारी आपल्या शिरावर घतली आणि जाहीर सपादक म्हणून आपले नाव असता वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झालेल्या दुसऱ्याच्या लेखाबद्दल देखील होईल तो सरकारी रोष आपण आनदाने पत्करलाच पाहिजे, हा जो सपादन-क्षेत्रात लोकमान्यानी धडा घालून दिला होता तो त्याच्या अनुयायास शोभेशा धीमेपणाने सोमणानीही छानदार गिरविला. माझिनीच्या परीक्षणाचा अक औंध बॉम्ब केसमध्ये सरकारी वकीलानी गुदरला

सल्लागार झाल्यावर सदर प्रकरणाचा अंतिम निर्णय लागण्याचा योग आल्यावर– णाने दरम्यानच्या काळात झालेल्या सोमणाच्या साधुवृत्तीच्या परिचयाचा परिणाम म्हणून आणि नाही म्हटले तरी दादासाहेबानी काही खटपटी केल्या म्हणून–झाल्या प्रकाराबद्दल दिलगिरी व्यक्त करण्यावर सोमणाचा वृत्तिच्छेद झाला नाही नाहीतर अधु झालेल्या डोळ्याच्यामुळे वकिली सोडून स्वदेशी दुकानात विक्रेता म्हणून पोट भरण्याचा विचार सोमणानी आखला होताच दादासाहेबामार्फत मिळालेल्या निरोपाप्रमाणे पर्सीव्हल साहेबाच्या वैयक्तिक इज्जतीचा सांभाळ करून सोमणानी 'प्रेषिताच्या लेखात अत्याचाराला उत्तेजन मिळण्याचा संभव असल्याचा संशय येण्याइतका अवसर राहिल्याबद्दल दिलगिरी व्यक्तवून 'स्वार्थ परार्थ'चा मेळ घालण्याचा मध्यमपणा पत्करला सरकार व सोमण या दोघांच्या वृत्तींमधाने 'प्रकाश'ची चौकट अशी साफ सांगितल्यावर, सरकारी जाहिराती वगैरे प्रकाशकडे ढुकुनही वळत नसतील, हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे, अशास्थितीत प्रकाशचा आर्थिक संसार सांभाळण्यासावरण्याकरता, वर्गणीदाराचे सक्रिय आशिर्वाद व वाढत्या वाचकाचे गुणग्रहण याचे समाधान मानीत मानीत, सोमणाना स्वताच्या प्राप्तीतून दर महिन्याला घस सोसावी लागत होती तशी घस सोशित सोशित १९२५ पर्यंत प्रकाशची धुरा गोविंदरावजी श्रोत्री प्रभृतींच्या साहाय्याने सोमणानी चालविली व त्यासाली प्रकाश बाबूरावजी भिडयासारख्या तडफेच्या तरुणाचे स्वाधीन केला

सार्वजनिक कामासाठी घस सोसण्यासारखी आपल्या पैशातून नैदास सोमणाना १९०८ पासून हळूहळू होऊ लागली होती त्यावर्षी लोकमान्य टिळकाच्या अपीलासाठी दादासाहेब करंदीकर विलायतेस गेल्यावर जसे धद्याने तसे नेतेपणानेही सोमण स्वतंत्र संसार करू लागले वकिलीच्या धंद्यातील व सार्वजनिक कामातील मार्गदर्शक जसा लोकमान्याच्या अपीलासाठी म्हणून दूर झाला, तसाच ज्याने बोटाला धरून लहानपणी चालविले आणि पुढे सतत आशीर्वादाचे व आदर्श चारित्र्याचे छत्र धरले तो सोमणाचा जन्मदाता गणेशपत सोमण हा पुरुषही काळपुळीने परमेश्वराचे बोलावणे आल्यामुळे इहलोक सोडून गेला सर्वच बाजूनी एकाकी झालेल्या सोमणाना परिस्थितीला तोड देत देत आपल्या गुरुजीना व पिताजीना कमीपणा न येईल असा मार्ग काढावयाचा होता आणि जमल्यास त्या उभयता वडीलधाऱ्याचा लौकिक वाढवावयाचा होता सरकारची यावेळची दृष्टी सर्व भारतभर उग्रमंगल होऊ लागली होती त्यावेळचे गव्हर्नर जनरल यानीच सांगितले आहे की " We have a party small in numbers, but of considerable influence and inspired by convictions strongly and even fanatically held who are opposed to the circumstance of British rule The party may be divided into two classes.

The first consists of those who desire autonomy but seek to obtain it by passive resistance and the continual sapping of the foundations of loyalty by means of attacks in the press on the platform and on more private occassions They do not ordinarily advocate a resort to violence though many of them secretly sympathise with courage and assassination and all alike care to be unwilling to assist in the suppression of political crime.

The second comprises those who advocate and paradise methods of terrorism, directed against servants European and Indian– against all persons assisting justice with information, evidence etc --Youths they are bounded together in societies (in Bengal, Bombay C P., Berar, Punjab, Native States, U P., Madras, Burma N W P) with no central body to control." अशा सरकारी दृष्टीमुळे १९०९ हे साल तर साताऱ्याच्या इतिहासात संस्मरणीय झाले आहे लोकमान्य टिळकाना मडालेला पाठविल्यावर त्याचे वाकेनिल्ले म्हणून नाशिक व सातारा या जिल्ह्याच्या पाठीमागे सरकार महाराष्ट्रात तरी हेतुपुरस्कर लागलेले दिसते सरदार गणपतराव पानसे सारख्या सद्गृहस्थानी सर्व दर्जाच्या लोकानी एकत्र जमण्यासाठी काढलेला "युनिअन क्लब" तेथे सर्व भेदभाव विसरून लोक येऊन खेळत, विचारविनिमय करीत, व्याख्यानेही करवीत "नाट्य भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येक समाराधन।" ही कालिदासोक्ति जरा बदलून "यू क्लब्" भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येक समाराधनम्। अशी कीर्ति त्या संस्थेची होती तेथे विभूतिपूजाच नव्हती, मग कोणा महाशयाच्या तसबिरी कशाला असतील ? नाही म्हणावयास संस्थापक पानसे याची एक तसबीर तेथे होती आणि ?–१८९७ साली केसरीवरील खटल्यात टिळकाना दीड वर्षांची शिक्षा झाल्यावर ॲडव्होकेट ऑफ इंडियाच्या (मुंबई) अंकात आलेला एक फोटो एका

बालमित्र असल्याकारणाने त्यानी आण्णासाहेबाच्या मागणीस नकार मिळू नये म्हणून वजन खर्च केलेच १८४४ ते १८६२ व विशपत १८५९ साली शस्त्र-जप्तीचे हुकूम सुटले असता, ज्यानी आपल्या पूर्वजाना इतिहासात स्थान दिले, त्या शस्त्रास्त्राना परकीयाच्या स्वाधीन करण्यापेक्षा घरातील भिंतीत माचून टाकणाऱ्या आणि दसऱ्या दिवशी त्याची दरसाल उजळून पूजा करणाऱ्या वापजाद्यांचा आठव त्या टिळकाच्या फोटोस घरी न्यावयाच्या वृत्तीस प्रखर होता अशुभ काळ यताच "कूर्म गुरु" करण्याचाच तो काळ होता शमीच्या झाडावर शस्त्रास्त्रे ठवून धर्म-राजानी अज्ञातवास पत्करला तरी, भीमाच्या स्वाभिमानपूर्वक सत्वसरक्षणाचा भाव जसा उफाळून येत असे, तसा फोटोप्रकरणी गोविंदराव श्रोत्री प्रभृतीचा सात्विक भाव उफाळून येत राहिलाच फोटो बरोबरच त्याचा पाय युनियन क्लबमधून निघाला तो १९१६–१७ साली स्वत टिळकाना युनियन क्लबात पानसुपारी झाली तरी त्या वेळीही श्रोत्रीचा पाय युनियन क्लबच्या प्रवेशद्वाराच्या बाहेरच थबकला

सार्वजनिक सत्यावरील दडपशाहीच्या वरवटचाखालून मडळी लोण्यातील पावट्यासारखी निसटताहेत, ती सोमणांच्यामुळ हे सरकारन आता हेरले होते त्यामुळे सरकारच्या दृष्टीन आक्षेपार्ह असलेल्या मडळीचीही वर्दळ सोमणाच्याकडे असल्यामुळ, सरकारी झडपा सोमणानाही सोसाव्या लागल्या १९१० साली सोम-णाच्या छापखान्याची व घराचीही झडती झाली सदर झडती प्रहर रात्र होऊनही सपेना म्हणून दादासाहेब करदीकरानी पोलीसाकरवी सीले करवून त्याचा व आपल्या नोकराचा पहारा बसविला आणि सोमण कुटुबियास आपले घरी वस्तीस नले त्याच सुमारास वाईस व कऱ्हाडास झालेल्या तात्या निस्तुरे व बाबुराव अगापूरकर याच्या झडतीत छत्रपति शिवाजीची व क्रांतिकारक बगाली तरुणाची तसबीर असे काही सापडून पोलिसानी ते जप्तही केले होते सोमणाच्याकड तसे काही घबाड हाती लागल अशी पोलिसानी खूणगाठ मनाशी बाधली होती पण त्याना त्याबाबत हात चोळीतच आपले चाळ बद करण्याची पाळी आली

खुद्द सोमणच नव्हेत तर सातारा शहरातील स्वदेशी चळवळ चालविणारे गणपतराव फणसळकर–प्रभृति मडळी 'स्वजनहितैषी नाटक कपनी काढून तिच्या नाटकाचे द्वारा इग्रजी राजवटीबद्दल विद्वेष पसरवित होते अच्युतराव कोल्हटकराचे 'स्वर्गसोपान' आणि कृष्णाजी आबाजी गुरुजीचे 'राष्ट्रीय सम्राट' ही नाटके वस्तुत इग्रजी राज्याबद्दल द्वेष पसरविणारी नसली तरी तिटकारा निर्माण कर-णारी आहेत, पण कायद्याच्या चौकटीत घालून त्या नाटकाचा बळी घेता येत नाही, तेव्हा ज्या सवाई माधवरावाच्या दरबारात मॅलटसाहेब खुरमाडी घालून बसला आहे त्या दरबारचे चित्र आणि साहेब सत्तारूढ होताच आपली रिक्षा हिंदी हमालाकडून ओढवतो, हे दृश्य दाखविणारे एका कापन्यातील चित्र नाटक कपनीच्या

दर्शनी पद्यावर आहे, तो पददान मातारच्या डि में ती आक्षिप्त ठरवून जप्त केला फणसळकरानी आपल्या 'विधुरायस्थेन धरावा येऽऽया अम्बू (मलावर्त्ती') मयूरकरला पुढे घरून "सातारचर स्त्री सतीन मडळी' या नावाने 'स्वजनहितैषी' ची सुधारलेली नवी आवृत्ति पाच पाच हजाराच्या वर्जाची तोर्पीस लावूनही चालविली हे सरकारचे मायें भडकविण्याग आणयी कारण झाले तेव्हा कोहा-पुरच्या पोलीस अधिकाऱ्यानाच सातारच्या म्हणज महाराष्ट्राच्या जुन्या राज-धानीच्या स्वास्थ्याची अधिक काळजी लागली! पूर्वी रेव्हेन्यू खात्यात काम करून सहकारी खात्यात आलेले मि कॅम्बल हे सातारचे माहितगार म्हणून वरचेवर कामानिमित्त येरझारा घालू लागले विकटी ता जावली येथील त्याचा हस्तक भाऊराव बावर आणि कोल्हापूरचे पोलीस अधिकारी फर्नांडीस याचा हातमेळ झाला "पोलिटिकल हेरगिरी' करण्याबद्दल दौड करावयास भाऊराव बावराना एक घोडा मिळाला या घोडदौडीतून बावरानी चार भोळी माणसे पुढे करून, फणसळकर वकीलाना एक वकीलपत्र द्यावयाचे निमित्ताने अबू ममूरकरच्या घरी १९०९ मध्ये त्याचा प्रवेश साधला भावरीचे गाठोड म्हणून तिच्या घरातील एका खुटीला "पकग्या मुतळीन बाधलेल्या दान करवटयाचे' गाठोडे अडकविले दोन दिवस झाले तरी ती भोळी माणसे फिरकली नाहीत, तेव्हा प्रसगावधान राखून फणसळकरानी व बाईनी सिटी सब्-इन्स्पेक्टर देशमुख व सिनीअर सब्-इन्स्पेक्टर उस्मान नयू याम वर्दी देऊन डे पो सु अब्दुल रसीदखान याचेदेखत पचनामा करविला अठ्ठचाळीस तासाचे आत फणसळकरावरील व सातारा शहरा-वरील या गोळ्याची बातमी लाहोरपासून मद्रासपर्यंत सर्व इग्रजी व हिंदी दैनिकात प्रगट झाली सातारचे फणसळकर-सामण प्रभृति तरुण पुढारी आपले विद्यार्थी असून त अत्याचारप्रवर्तक नाहीत असा निर्वाळा रा व पाठक मास्तर देत, याची दखल अबदुल रसीदखान यानी घऊन, त्यानी भाऊराव बावराचे ते भोळसर चारही सवगडी ता ८।१२।१९०९ रोजी धरले, व खटला भरला त्या खटल्याच्या पुराव्यातच देशभक्ताना जन्मातून उठविणाऱ्या वर सांगितलेल्या कारवाया उघड झाल्या चारपैकी तीन आरोपीना रीतसर व्हावयाच्या त्या शिक्षा झाल्या व एक निर्दोषी सुटला त्या शिक्षा होण्यात राष्ट्रीयवृत्ति-मारकाचा पराभव होता 'A false bomb case was got up to injure a pleader named Phansalkar' असाच शेरा सातारा सी आय डी न या कारस्थानाचे विरुद्ध मारल्याचे प्रसिद्ध आहे अबू ममूरकरणीपासून सातारच्या सर्व घरातील लोक अत्याचाराचे सहाय्यक आहेत असे सिद्ध करून साताऱ्यात दडपशाहीचा वरवंटा फिरत रहावा, या मनोवृत्तीला यश आले असते तर शिवाजीउत्सव, जिल्हासभा वगैरेंच्याद्वारा राष्ट्रीय वृत्तीचा व चळवळीचा जो नंदादीप साताऱ्यात तेवत ठेवता आला, तो आला असता की नाही याची शकाच आहे त्या आपत्तीतून सातारा

सुटावा यासाठी आपले सल्लामसलतीन चालणाऱ्या तरुण वकिलापैकी अवदुल मजीदखान याचेवर असलेल्या आपल्या नैतिक वजनाचा सोमणानी फणसळकराना उपयोग होऊ दिला ही गोष्ट काही खोटी नाही अवदुल रशीदखान याची वदली झाली त्यावेळी त्याच्या पानसुपारीचे निमित्तान गणपतरावजी फणसळकर यानी रशीदखानाची कर्तव्यदक्षता व न्यायनिष्ठुरता याची स्तुति केली ती खानसाहेबाना बाधक होऊ नय आणि कृतज्ञता व्यक्त करावयाची असली तरी खानसाहेबही या देशाचे असल्याकारणान देशभक्तीवर अकारण गडातरे कोणी आकसान आणू नयेत हे पाहण त्याचे कर्तव्यच असल्याकारणान आणि प्रतोदवरील १९०९ चे खटल्यात सुटकेची आशा दाखवून इसलामपूरचे वासुदेव दामोदर मुडल्याचेकडून गुन्हा कबूल करावयास लावण्यासाठी फणसळकर याना रशीदखानानीच भुरळ पाडली असल्याकारणान सोमणानी फणसळकराची हजरी घतली, ही गोष्टही अनेकाच्या स्मरणात अनक दिवस राहणारी आहे

अशा स्थितीत कोणत्याही सामान्य माणसाला गोंधळावयासच झाले असते ! पण परिस्थिती जवढी तुटून पडणारी, तेवढा त्वेष त्या परिस्थितीवर तुटून पडण्यात यावा 'य यथा मा प्रपद्यते तास्तथैव भजाम्यहम् । ' या गीतेच्या शिकवणीस आपल्या आचरणशुद्धतेत महत्त्वाचे स्थान देणाऱ्या लोकमान्याच्या परंपरेचा तो विशष होता आपल्याला तो साधल्याचे सोमणानी १९१४ पर्यंतच्या कालात घरच्या दारच्या व जिल्ह्याच्या लोकाचे प्रत्ययास आणून दिले सोमणाचा गोडवा, नटकेपणा, वकिलीच्या धद्यात व अनुपगान कुटुंबाच्या प्रपचात जसा प्रत्ययाला यऊ लागला तसाच सार्वजनिक कामात व लोकाना अचूक मार्गदर्शन करण्यातही प्रत्ययाला यऊ लागला

मोर्लेमिंटो सुधारणाखालील मुंबई विधिमंडळात दादासाहेब करदीकर १९११ साली निवडून आले त्यातही सोमणाची सेवा होतीच १८९२ पासून सुधारलेल्या विधिमंडळात तिसरा हिस्सा लोकनियुक्त सभासद वसले तरी एखाद्या दुसऱ्या अपवादाखरीज मुंबईबाहेर लोकप्रतिनिधित्व गले नाही दादासाहेब करदीकर जसे त्याच्या वैशिष्ट्यामुळ लब्धप्रतिष्ठिताना हवेहवेसे वाटत नसत, तसेच सरकारासही या सरकारी नजरेलाच सोमण–फणसळकर महत्त्व देत व दादासाहेबाना पराकाष्ठेचे सहाय्य करीत कै गणश व्यंकटेश जोशाच्या अकाली मृत्यूमुळ रिकाम्या झालेल्या जागवर मध्यभाग म्युनिसिपल मतदार सघातर्फे निवडून यण्यास सोमणाच्या प्रकाशन व विशषत केसरीन केलेल्या पुरस्कार कारणी लागला या कामी फणसळकरानी आपली म्युनिसिपल कौन्सिलरशिप जशी सोडली तसेच काकासाहेब जोद्याची म्युनिसिपल निवडणुकीची उमेदवारीही आपल्या व सोमणाच्या अजीजीन थोपविली त्यामुळच वाका राष्ट्रीय पक्षाशी शवटपर्यंत आपुलकीन वागले

आणि दादासाहेब करंदीकरांची म्यु. कौन्सिलर म्हणून बिनविरोध निवड होऊन मुंबई विधिमंडळाचे सभासदत्वही दादासाहेबांना लाभले. शहरवासीयांच्या बाहेर लोकप्रतिनिधित्व खेड्यापाड्यापर्यंत पोचविण्याचा हा भगीरथ प्रयत्न १९११ साली यशस्वी झाला म्हणून सोमणांना धन्यता वाटली आणि आपल्या शिष्य-सहकाऱ्यांना केलेल्या श्रमासारखी विधिमंडळातील दहा वर्षांत दादासाहेबांनीही लोकसेवा करून खेड्यापाड्यातील लोकप्रतिनिधींना आत्मविश्वास येण्यासारखे वळण विधिमंडळा-तील कामात घालून दिले.

अशा रीतीने सार्वजनिक कार्ये चालली असतानाच, वकिलीच्या आपल्या स्वतंत्र प्राप्तीने सोमणांनी १९१४ साली ता. २७ जानेवारी मंगळवार माघ शु. १ शके १८३५ रोजी रामचंद्र नारायण आगटे यांचेकडून एक घर खरेदी करून ते मालकीचे केल्यामुळे स्वतःच्या मानोश्रीचे समाधान केले एवढेच नव्हे तर १९१४ साली साताऱ्यास झालेल्या प्रांतिक परिषदेच्या खर्चामुळे जी १५०० रु. ची तूट आली होती ती भरून देण्यात प्रामुख्याने भाग घेतला व सर्वच बाजूंनी भला रे भला! म्हणून लोकांचे आशीर्वाद मिळविले. १९१४ ची प्रांतिक परिषद साताऱ्यास भरवून मवाळांच्या घटनेने राष्ट्रीय सभेला आलेले संकुचित स्वरूप घालवून मवाळ-जहालांच्या एकीने तिला वळकटी व तेज आणण्याचा श्रीकार तयार झाला.

६ चढती वाढती पदवी

धुळयाच्या तेराव्या प्रांतिक परिषदेस सुरतेच्या कन्व्हेन्शनचे नियमाप्रमाणे वडचा धुरीणांनी मान्यता दिली नाही लोकमान्यांच्या गैरहजेरीत त्यांनी सुरत व मुंबई • येथे दोन अधिवेशने केली, पण महाराष्ट्रीय व विशेषत राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना सर्वत्र गाजलेल्या गहजबामुळे त्याची प्रगति खुटली ती कोंडी फोडण्यासाठी तात्यासाहेब केळकर व दादासाहेब करंदीकर यांचेत विचारविनिमय होऊन जिल्हा परिषदेची प्रथा धीमेपणाने व सर्वसंग्राहक वृत्तीने चालविण्याऱ्या साताऱ्यानेच ही जबाबदारी स्वीकारावी असे ठरले सातारकरांनी परिषदेतील मतप्रदर्शनाबाबत तटस्थपणाचे धोरण शक्य तो ठेवावे आणि जमेल तर जहालमवाळाची एकी घडवून आणण्याला मदत करावी असा मनसुबा झाला १९०७ साली राष्ट्रीय सभेत सुरतेला ज्या जहाल व मवाळ अशा दोन फळया पडल्या, त्याबद्दल साताऱ्यालाच विशेष खबरदारी घ्यावीशी वाटली होती १९०६ च्या राष्ट्रीयसभेत पसार झालेल्या स्वदेशी बहिष्काराच्या ठरावाच्या अनुरोधानेच १९०७ च्या प्रांतिक सभेत धोरण ठेवण्याबद्दल प्रतिनिधींना बजावण्यात आले होते राष्ट्रीय मनोवृत्तीचा हा पारा सुरतेच्या वखेडानतरही खाली उतरवू न देण्याबद्दल सातारा जिल्ह्याने काळजी घेतली ११ आक्टोबर १९०८ रोजी झालेल्या तिसऱ्या जिल्हासभेच्या अध्यक्षांनी बजावले होते की " टिळक गोखले यांच्या सारखे जहाल–मवाळ पुढारी आम्हाला श्रेष्ठ आहेत. तेव्हा त्यांनी एकी करून राष्ट्रीय सभेचे १९०८ चे अधिवेशन भरवावे आणि राजकीय प्रगति अखड चालवावी मवाळाच्या कन्व्हेन्शन कमिटीतर्फे गोपाळराव देवधर व चिंतोपंत देवळे त्या वेळी आले होते त्यांना प्रांतापुरती तरी एकी साधण्यासाठी सातारा जिल्ह्याने बांधलेला चग आढळला दादासाहेब करंदीकर, गणपतराव फणसळकर, भाऊसाहेब सोमण प्रभृतींची एक समिती नेमून एकीचा प्रयत्न व्हावयाचे ठरले धुळयाच्या प्रांतिक परिषदेने चिंतामणराव वैद्य, न चिं केळकर अशी समिती गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली त्या कामासाठी योजिली होती तिच्याशी सहकार्य करून सातारकरांनी गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या आकडे–शास्त्रीय गुरुगिरीचा गोखल्यांवर परिणाम केला व १९१४ सालची प्रांतिक परिषद घडवून यश मिळविले सातारा परिषदेनतर १९१४ डिसेंबरात आप्पासाहेब आळतेकरांना घेऊन नगरच्या रा ब चितळयांसमवेत सोमण मद्रास कॉंग्रेसला उपस्थित राहिले कन्व्हेन्शनच्या डिस्ट्रिक्ट कॉंग्रेस कमिटीची चिटणीशी काका जोशांचे सहकार्याने सभाळून लो टिळकांना १९१५ साली सोमणांनी निरोप पाठविला की " सार्वजनिक सभेस पत्राचेवर प्रतिनिधी पाठविता येत नाहीत, पण आमच्या कमिटीवर तसे बधन नाही आपण प्रतिनिधींची यादी पाठवा मजूर होईल " मग सर्व चक्रे सुरळीत फिरली आणि काय चमत्कार सांगावा !

राष्ट्रीय सभेने पलरत्यास दिलेल्या स्वराज्याच्या चतुःसूत्रीवरील विश्वास सिडनहॅमशाहीच्या दहशतयुद्ध काळातही चळू न देता नंदादीपाप्रमाणे शांत प्रकाशात ठेवण्याचे काम आपल्या सहकारी स्नेह्यांच्या सोबतीने पण पुढाकाराने चालविले असता लोकमान्य सुटून आल्यावर त्यांच्या आशीर्वादाने सातारच्या सोमणांच्या त्या खटपटीला तेज चढले व दुभंगलेली राष्ट्रीयसभा पुढे एकजीव झाली १९१६ साली लखनौ काँग्रेसमध्ये ते एकीचे दृश्य सोमणांनी पाहिले, एवढेच नव्हे, तर बॅ जिनाशी करार होऊन हिंदुमुसलमानात समझोता झाल्याचा आनंदही त्यांना चाखता आला.

१९१६ साल लखनौ काँग्रेसमधील एकीच्या सजीवनीने आणि होमरूल-लीगच्या चळवळीच्या तेजाने जसे भारताच्या इतिहासात महत्त्वाचे आहे, तसेच ते महाराष्ट्राच्या इतिहासातही महत्त्वाचे आहे त्या वर्षी लोकमान्यांना साठ वर्षे पुरी झाली त्यांच्या एकसष्टीच्या निमित्ताने त्यांना एक लक्ष रुपयांची थैली अर्पण करावी अशी कल्पना निघाली लोकमान्यांच्यावर परकीय सत्तेने केवढाही रोष प्रगट केला तरी लोक त्यांना आपल्या अंतःकरणाचा राजाच मानीत आले, हे प्रगट करण्याचा जसा तो एक मनसुबा होता, तसाच आपली कृतज्ञता सक्रिय प्रगट करण्याची जबाबदारी जनता कशी उत्कटत्वाने प्रगट करते, याचा कसही त्या प्रसंगाने लागणार होता लोकमान्यांच्या प्रदीर्घ गैरहजेरीत त्यांच्या मार्गदर्शनाचे अभावी आणि परकीय सत्तेच्या मान-मोड जुलुमशाहीत, लोकमान्यांनी राष्ट्रात फुलविलेला देशभक्तीचा अग्नि महाराष्ट्राने एकाद्या अग्निहोत्र्यासारखा जपून ठेवल्याचे ते दृश्य त्या थैलीने सिद्ध होणार होते सातारा जिल्ह्यासारखे जिल्हे त्या अग्निशीला नंदादीपही लाविता राहून सातत्याने ते दैवत जागृत ठेवण्याचे काम करीत होते, त्या लक्ष रुपयांच्या थैलीची भर जिव्हाळयाने झाली ती होताना सोमण प्रभृतींनी पुढाकार घेऊन आठ हजार रुपये निधी जमविला तो बेळगावबरोबरीने गौरवास्पद ठरला

सातारा जिल्हा होमरूल चळवळीबाबत आधीच सुसंघटीत होता सोमणांनी जातीने पुढाकार घेऊन जिल्ह्याच्या वाट्यास आला तेवढा निधी तालुकानिहाय जमवून प्रांतिक अगर राष्ट्रीय पुढाऱ्यांस सातारा जिल्ह्यात येण्याचा शीण दिला नाही त्यांचे या कामातील विश्वस्त सहकारी दिगंबर बळवंत गोखले वकील व गोविंदराव कुवर वकील हे होते होमरूल-लीगच्या चळवळीच्या पहिल्या प्रवर्तक मिसेस् ॲनी बेझंट यांना अटक करून त्यांची लीग सरकारने जेव्हा १९१७ साली बेकायदा ठरविण्याची धमकी दिली तेव्हा होमरूल लीग बेकायदा ठरली तरी आम्ही लीगचे सदस्य कायम राहू अशा प्रतिज्ञापत्रकावर जिल्ह्यातील कित्येक लोकांनी सह्या देवून आपली नावे वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध केली मिसेस् बेझंट पुढे बंधमुक्त झाल्या त्या दिवशी लो टिळकांनी वाई, लिंब, सातारा येथ

त्याच्या अभिनंदनपर भाषणे केली . लोकमान्याची साताऱ्ला ही शेवटची भेट होती दादासाहेब करदीकराच्या साठीसमारंभाचे वेळी व पुन्हा या खेपेस लोकमान्य टिळक भाऊसाहेब सोमणाच्याकडे घरी येऊन गेले त्यामुळे भाऊसाहेबाच्या मातोश्रीना धन्यता वाटली १९०७ साली स्वदेशी बहिष्काराच्या चळवळीत भाऊसाहेब सोमण भाग घेत आहेत, त्याना काही उपदेश करण्याबद्दल भाऊसाहेबाच्या मातोश्रीने भाऊसाहेबाच्या वडिलाना विनविले होते तेव्हा "तो शहाणा आहे, तो या मोठया माणसाच्या भक्तीने चालतो आहे, त्याच भक्तीने त्यालाही मोठेपणा येईल, अशी समजूत गणुआप्पानी म्हणजे भाऊसाहेबाच्या वडिलानी त्याच्या मातोश्रीची काढली होती १९१४ मध्ये भाऊसाहेबानी खरेदी केलेल्या घराला १९१७ साली लोकमान्याचे पाय लागले आणि या दरम्यान भाऊसाहेबाचा लौकिक जो झाला होता त्यामुळे आपल्या पतीचे भविष्य खरे ठरल्याचे दुर्गाताईना समाधान होते या समाधानातच त्यानी २ नोव्हेंबर १९१७ रोजी जगाचा निरोप घेतला आणि भाऊसाहेबाच्या पाठीवरील घरच्या मायेचा हात नाहीसा झाला तरी आपल्या वडील–मातोश्रींचे आशीर्वाद आपले नेहमीच पाठीराखे आहेत असा विश्वास बाळगणाऱ्या भाऊसाहेबानी कसूर म्हणून कशी ती केली नाही १९१८ सालीही लोकमान्य टिळकानी सर व्हॅलंटाईन चिरोल याच्यावर विलायतेत बेअब्रूची फिर्याद दाखल केली असता, टिळकाना खर्चासाठी अर्पण करावयाच्या थैलीची परिपूर्तता करण्यास सोमणानी परिश्रम घेतले त्याना लोकानी दिलेली साथ ही ता २२ मे १९२० रोजी लोकमान्याना अर्पण केलेल्या तीन लाखाच्या थैलीत त्याच्या ज्युबिली फंडाच्या वेळेप्रमाणेच घसघशीत रक्कम मिळाल्या कारणाने सातारा जिल्ह्याने आपले नाव राखलेसे झाले मध्यतरी १९१७ साली लोकमान्याच्या अध्यक्षतेखाली साजरी झालेली दादासाहेब करदीकराची षष्टब्दीही जशी सातारा जिल्ह्याच्या आपुलकीची तशीच दादासाहेबाविषयी सोमणाच्या गुरुभक्तीची उत्कट साक्ष होती आणि हे सर्व करताना हिंदी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा सोमणाचा ध्यास आणि त्यामुळेच लोकाना राजकीय चळवळीचे शिक्षण देण्याचा हव्यास वाढत्या चद्रकलेप्रमाणे सर्वास आवर्पित करीत होता "बहुत जनास चाळवी । नाना मडळे हालवी ॥ तेणे हे समर्थ पदवी । प्राप्त होते ॥" असा न्याय असल्याकारणाने रामभाऊ सोमणाना ल्हान थोर सर्वच लोक आता दादासाहेब करदीकराच्या देखत भाऊसाहेब सोमण म्हणून सबोधू लागले फार काय, मॉंट-फोर्ड–सुधारणाखाली काँग्रेस डेमोक्रॅटिक पक्षाच्या उमेदवारात सातारा जिल्ह्याचे उमेदवार म्हणून भाऊसाहेब सोमणाचे नाव लोकमान्यानी मुक्रर केले वडिलापेक्षा चिरजीव आणि गुरुपेक्षा शिष्य सवाई व्हावा आणि तो 'चढत्या वाढत्या पदवीला पावलेला' पहावा, या भारतीय संस्कृतीच्या सामाजिक परपरेतील स्वारस्य ज्याना राष्ट्रीय जीवनाचा ओघ जिवत व प्रवाही राहण्याचे दृष्टीने कळते त्याना, या वेळी

दादासाहेब करंदीकराना केवढा मनोमन आनदच आनद झाला असेल याची बरोबर कल्पना येईल

या वेळी नोकरशाही आगलाच्या धोरणाचा खेळ खेळत होती भाऊसाहेब सोमणाना जनतेच्या हृदयात आदराचे स्थान होते म्हणूनच १९२० साली रहिमतपूर येथील जिल्हा सभेचे अध्यक्षस्थान लोकमान्यानी देवरेप्रभृति रहिमतपुरकराना दिलेल्या सल्ल्याने त्याना मिळाले इग्रजी राजवटीने येथे शिक्षण सुरू करून आपल्या कारभारास कारकून आणि केरोपत मिळवण्याचा एक कारखाना निर्माण केला असला, तरी इग्रजाचा आणि युरोपचा नवा–जुना इतिहास अभ्यासलेल्या नि त्या अभ्यासाच्या जोरावर आपल्या देशाच्या स्थित्यतराचा विचार करणाऱ्या मेंदूचा कधीच तुटवडा पडला नव्हता इग्रजी राज्य ही एक परमेश्वरी कृपा आहे, असे बोलणारा सुशिक्षिताचा एक वर्गच्या वर्ग भारताच्या इतर प्रदेशाप्रमाणे महाराष्ट्रातही निर्माण झाला असला, तरी महाराष्ट्रात इग्रजी राज्याच्या आगमनाने आनदाच्या उकळ्या तर कुणाला फुटल्या नाहीतच, पण इग्रजी राजवटीला टिचण्याचे मार्ग इग्रजानी दिलेल्या विद्येतूनच कसे काढावयाचे, याचा विचार "वाघिणीच्या दुधाचा" गुण लागलेले लोक करू लागले होते "थोडाही गुण मिळता घ्यावा" या न्यायाने विष्णुबुवा ब्रह्मचारीनी पार समाजवादी राज्यनिर्मितीपर्यंत राजकारण बोलून टाकले होते आपल्या समाजातील अनेक दोष घालवून इग्रजाचे अनेक गुण आपण उचलले पाहिजेत असे सागता सागता भारताचे म्हणून स्वतत्र पार्लमेंट झालेच पाहिजे, असे दूरगामी भविष्य म्हणून का होइना, लोकहितवादीनी स्पष्टपणे दिग्दर्शन केले होते पुढे विद्यापीठे स्थापन झाल्यावर जे पदवीधर निघाले, त्याचे मुगुटमणी न्यायमूर्ति रानडे यानी राष्ट्राच्या खऱ्या उन्नतीचा मार्ग केवळ राष्ट्राच्या राजकीय मोक्षात नसून, राजकीय तशाच सामाजिक, औद्योगिक, शैक्षणिक, धार्मिक, सास्कृतिक व सशोधक अशा सर्वच क्षेत्रात समन्वयी प्रगति होत राहिली पाहिजे, असा सिद्धान्त माडून तशा सुधारणेचा फुलोरा दरवळावयाचा असेल तर "लघुतम विरोधा" च्या धोरणाने चालले पाहिजे असा सल्ला दिला तरी भारताचे दास्य गेलेच पाहिजे व त्याला मानाचे स्थान स्वाभिमानपूर्वक मिळालेच पाहिजे, या ध्येयावरील लक्ष विचलित होऊ दिले नाही भारताच्या उन्नतीसाठी इग्रजी पार्लमेंटातच भारतीय प्रतिनिधी हवेत अशी खटपट त्या मडळींनी केली स्वातत्र्याच्या अशा गोष्टी करिताना या पुढाऱ्यांच्या डोळ्यापुढे पार्लमेंटरी राज्यपद्धति असो वा समाज–सत्तेचे राज्यतत्र असो,- त्यात बहुजनसमाजाची – आम जनतेची – प्रवृत्ति–प्रश्नी प्रतिबिंबित झाली पाहिजे, हा त्याचा आर्जव होताच तो आर्जव हा श्रीदमत्र घेऊन मिशनऱ्यापेक्षा मिशनरी होऊन पतिताना पावन करून घेण्यात आणि त्याच्या हक्काना मानाचे स्थान मिळाल्याशिवाय देशाच्या उन्नतीच्या गोष्टी फोल आहेत, हे (महात्मा)

ज्योतिराव फुले यानी आपल्या कार्यतत्परतेने समजाविले १८७० च्या आसपास पुण्याचे सार्वजनिक काका, साताऱ्याचे स्वदेशी–कीर्तनकार भाटे, इंदापूरचे देशपांडे, वसईचे गोविंद नानाजी जोशी, आणि याशिवायही काशीनाथ त्र्यंबक खरे, दिनकर वल्लाळ चक्रदेव, विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित यानी नव्या काळाला व राजवटीला अनुसरून लोकसमाजाने कसे वळण घेतले पाहिजे, याचा प्रचार घुमघडाक्याने, निदान तालुक्याच्या व तालुक्यातील डगळ गावापर्यंत मजला मारून चालविला. नव्या राजवटीबरोबर नव्या परिचित झालेल्या सुधारणासशोधनाचा सदुपयोग भारताने करून घेताना आपल्या राष्ट्राच्या हजारो वर्षांच्या इतिहासाचा धिक्कार करण्याचे कारण नाही, उलट स्वाभिमानपूर्वक पाश्चिमात्य सुधारणेचा जेवढा अंगिकार करता येईल तेवढा करून भारताने आपल्या स्वताच्या पायावर स्वताच्या अकलेने उभे राहून आपले स्वातंत्र्य कमावले, राखले, व तेजाळले पाहिजे असा संजीवनीमंत्र निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी महाराष्ट्राला दिला. त्या मंत्रास अनुसरून रानडे व ज्योतिराव फुले यांच्या धोरणातील मख्खी ओळखून राष्ट्राच्या सर्वांगीण सुधारणेवर तीव्रतेने भर दिला पाहिजे व आपापल्या कर्तृत्वाचे क्षेत्र निवडून तरुण मंडळींनी उत्कटतेने कार्याची उभारणी सगळ्या बाजूनी केली पाहिजे असा "सर्व क्षेत्री जहाल समानत्व" साभाळण्याचा इशारा आपल्या देश-बांधवाना देऊन भारताच्या मूळ यज्ञमय संस्कृतीला मोगल साम्राज्याने जी उपभोगरतीची संस्कृती जोडून दिली आहे, तिच्यात इंग्रजी राजवटीने ओळख करून दिलेल्या उद्यमरतीच्या संस्कृतीचे धागदोरे विणून भारताने नव्या संस्कृतीचा ब्रह्मदेव झाले पाहिजे असा गोपाळराव आगरकराचा कटाक्ष होता. तथापि ज्याच्या हाती ससा तो पारधी हा जसा जगाचा एक व्यावहारिक न्याय आहे, तसाच ज्याच्या हाती सत्ता त्याच्याकडे भविष्याचा मक्ता, हाही एक व्यावहारिक न्याय आहे हे जाणून बाकीच्या सुधारणा सहज साधतील तितक्या करीत राहता राहता, राज-कीय पारतंत्र्याचे उच्चाटन पहिल्या प्रथम कसे होईल हे पहाण्याकडे बारीकसारीक गोष्टीपासून क्षणाक्षणानी विचारवंत मंडळींनी भर ठेवला पाहिजे असे प्रतिपादन करून इतिहासातून स्वाभिमानपूर्वक व ज्ञानपूर्वक नव्या राष्ट्राची उभारणी झाली पाहिजे याच प्रेरणेने शिवाजी–गणपत्युत्सवातून लहानथोर राष्ट्रभक्तीने शहारून सोडण्याचा उद्योग लोकमान्य टिळकानी उभारला होता. निबंधमालारूप अरुणो-दयाने ज्या युगाला सुरुवात केली त्या युगाचे प्रारंभ–काळात भाऊसाहेब सोमण जन्मले आणि तेल्यातांबोळ्याचे पुढारी होऊन भारतात लोकशाही स्वराज्याची पताका कटीसाठा घेऊन लोकमान्य बहुजन समाजाला–सुशिक्षिताला आणि अशिक्षि-ताला उठवू लागले असता भाऊसाहेब सोमण सार्वजनिक सेवेची गुटी घेऊ लागले, या गोष्टी लक्षात घेतल्या तर भाऊसाहेब सोमणाच्यावर १९१० साली नोकर-शाहीचा राग कमा असेल याची काहीशी कल्पना कोणालाही येऊ शकेल. वरील

राष्ट्रीय धोरणाच्या प्रवर्तनाचा वारसा आपल्या क्रियाशीलतेने चालविण्याकारणानेच भाऊसाहेब सोमणांना जिल्हा सभेचे अध्यक्षस्थान सन्मानपूर्वक मिळाले पण त्याच कारणाकरता नोकरशाहीचा सताप-विद्रुही ते होऊन बसले होते

आपण घटक लावलेल्या शिक्षणातून पगडया धोतरे पेहरणारे साहेबच तेवढे निर्माण व्हावेत ही मेकॉलेने केलेली अपेक्षा फोल ठरल्याकारणाने इग्रजी राजवटीचे कारभारी जे चवताळले ते विनाकारणच होते कारण काही केले तरी इग्रजी राज्याचे स्वागत महाराष्ट्रात मनापासून कधीच झाले नाही आणि त्याचा साक्षात्कार पेशवाईला उठवून लावणाऱ्या माल्कमलाही झाला होता तो साक्षात्कार पुढे घालूनच पुण्याच्या डि सु पोलिसानी १८५७ च्या उठावाचे वेळी आपला अहवाल ता १४ ऑगस्ट रोजी वरिष्ठाकडे धाडला होता लोकाच्या मूळ स्वभावातच परकीय सत्तेचे वावडे असल्याकारणाने इग्रजी विद्या न शिकलेले लोक आपापल्या परीने इग्रजी राजवटीला उठवून लावण्याच्या उद्योगात होते सातारचे चतुरसिंग भोसले (१८०३-१८११), उमाजी नाईक (१८२६ ते १८३१), सुभाना निकम (१८३९ ते १८४५), नरसप्पा पेठकर (१८३६-१८४१) याच्या तलवारी म्यानातून निघाल्या पण धारेला आणि धोरणाला कमी पडल्या, रगो बापूजीनी पदभ्रष्ट प्रतापसिहाची वकीली सनदशीरपण इग्लडात तेरा वर्षे (१८३९ ते १८५२) करून अपयश आल्यावर भोरपासून बळगावपर्यंत उत्तर हिंदुस्थानात नानासाहेब पेशव्यानी उठविलेल्या जजाळाला साथ दिली व देवविली, सत्तावनच्या त्या स्वातन्त्र्योन्मुख उठावातून जिते-जागते राहिलेले लोक सन्याशी, गोसावी फकीर झाले पण पुन्हा ससारात व इग्रजाच्या कायदा सुव्यवस्थतील आरामात न पडता सत्तावनच्या कथा आणि सग्रामगीते लोकाच्या कानात व मनात घुमवित राहिले त्याचे पडसाद कानी असल्यामुळेच शस्त्र-बदी, मीठकर, जगलकर याच्या प्रयोगाचेवेळी लोकानी परकीय सत्तेला यक्तीपेक्षा शक्तीने

अवतारल्याशिवाय राहणार नाही त्याचे सुदर्शनचक्र आपल्यामागे लागू नये म्हणून, ज्या महापुरुषान इतिहासाचा ओम लक्षात घेऊन राष्ट्रीयत्वाचे मळे पिकविण्याचे आपल्या शिरी घेतले होते, त्या बाळ गगाधराचे पुढारीपण आपटण्याचा निदान नकट करण्याचा चग बाधून ब्रिटिश राजवटीन जी फोडझोडीची भूतावळ उभी केली होती, ती आता म्हणजे १९१६ साली लोकमान्यांची होमरूल चळवळ तेजाळल्यापासून जातीय तढीचे रूप व पीळ घेऊन बसली होती शिवाजी–गणपति उत्सव करून राष्ट्रीय चैतन्य टिळक फुलवितात म्हणून स्वता छत्रपतीच्या सत्ताधारी वशजाकडूनही शिवाजीउत्सव न होतील असे महाणाऱ्या इग्रज राज्यकर्त्यांना फ्लँडर्सच्या रणागणावर पराक्रम गाजविणारे ' राजनिष्ठ ' समजले गलेले रगरूटही ' शिवाजी महाराज की जय ' ! असे म्हटल्याबरोबर रणरगी रगून जातात असा अनुभव आल्याबरोबर त्या राजनिष्ठ मराठ्यातूनच, " स्वराज्य व सरक्षण याची सागड सुटणार नाही ' असे ठामून सागणाऱ्या व स्वराज्याची चळवळ रगरूट भरतीच्या निमित्तानेही नेटास लावणाऱ्या टिळकाना प्रतिस्पर्धी पुढारीपण निर्माण व्हावे म्हणून इग्रज राज्यकर्त्यांनी जिवाचे रान केले, मॉटफोर्ड सुधारणात मराठ्याना म्हणून स्वतत्र प्रतिनिधी मोर्लेमिंटो–सुधारणातील मुसल्मानाना दित्ता ठवून दिले छत्रपतीचे नाव शिरोधार्य मानणाऱ्या मराठ्याना भारताच्या राष्ट्रीय–त्वाचे मारेकरी म्हणून, ' जातीय स्वतत्र मतदारसघाचे मिषाने " उभे करण्यातील विष कोणीहि विसरण्यासारखे नव्हते हे विष कस उतरावयाचे, या विचारात राष्ट्राचे स्वयसेवक व सघटक असताच, रहिमतपुरची चौदावी जिल्हापरिषद भाऊसाहेब सोमणाच्या अध्यक्षतेखाली ता २८ व २९ मार्च १९२० रोजी भरत होती व ती उधळून लावण्यासाठी, निदान मृतप्राय करण्यासाठी वरील विष सोमण व जिल्हासभा याच्या भोवती सत्यसमाजाच्या नावाखाली धिगाणा घालू लागले रहिमतपूर येथील रोकडोबाच्या देवळात तमाशे करून ती परिषद रोडकी करण्याचा प्रयत्न चालला होता हे दृश्य गागरविणारे होत तथापि भाऊसाहेब सोमण हे लोकमान्याचे अनुयायी म्हणून हा सगळा अट्टाहास एका बाजून होता तर दुसऱ्या बाजून सोमण स्वता समन्वयी असल्याकारणान त्यानी ते विष शकराच्या सात्विकतेन आपल्या गळा घतले भारतात होणारे स्वराज्य हे लोकशाही स्वराज्य असल्याकारणाने बहुजन–समाजानच जिल्हासभापासून सर्व राष्ट्रीय सस्था पुढारीपणान चालवाव्यात, " याचसाठी केला होता अट्टाहास । शवटचा दिस गोड व्हावा ॥ असे ज्यावेळी भाऊसाहेब सोमणानी समजाविले, त्यावेळी वातावरणात एकदम फरक दिसला की नरसिंहाचे उग्र रूप जाऊन जिल्हासभच्या पोटात काय आहे हे न्याहाळण्याचे कार्य सुरू झाले हिरण्यकश्यपूच्या पोटात प्रल्हादच प्रल्हाद सापडावेत म्हणून सशोधन करणाऱ्या सात्विक वडान समाज–नरसिंहाला घरलेले दिसले उलट भरताच्या सेवानिष्ठन आपण साभाळलेल्या जिल्हासभकड चवदा वर्षांनी का होईना परकीय सत्तेच्या तालमीन राष्ट्रीयत्वाचा वनवास करणारा बहुजन समाज आग्रहाने वळला

म्हणून भाऊसाहेब सोमण व त्यांचे सहकारी याना रामभेटीनंतर झालेल्या भरताच्या बंधुभावाचे निरागस समाधान लाभले जिल्हासभेच्या रहिमतपूर अधिवेशनाचे अध्यक्षपदावरून सोमणानी सातारा जिल्ह्यातील जनतेस ऐक्याचा संदेश दिला आणि सातारा जिल्ह्यातील जनतेमध्ये असलेल्या परस्पर सहानुभूतीला चिरडण्याचा प्रयत्न बाहेरच्या तिऱ्हाइतानी करू नये, त्यात चिरतन यश येणार नाही, असा आत्मविश्वासाही सोमणानी त्यावेळी प्रगट केला रहिमतपूरची जिल्हासभा भाऊसाहेब सोमणांच्या आयुष्यात जशी नादण्यासारखी, तशीच ती सातारा जिल्ह्याच्या आणि महाराष्ट्रीय इतिहासात उदाहरण म्हणून बोधप्रद ठरली, तिच्या समजुतीची सगळी वरील प्रमाणे ध्यानात घेतली, तर त्या सभेचे दृश्य पाहणाऱ्या व वृत्त वाचणाऱ्या सर्व मंडळीना, ते सर्व "सस्मृत्य, सस्मृत्य' अशावर आनंदाचे शहारेच येतील

यावेळी भवितव्यता मात्र देशाची कुंडली भलतीच माडून बसली होती जालियन बागेचा मडवा, लोकमान्याचा १ ऑगस्ट १९२० रोजी घडलेला मृत्यु, असहकाराच्या सामुदायिक उठावाची सुरवात, यामुळे सगळ्या राष्ट्राच्या जीवनालाच निराळे वळण लागले उगवत्या युगाची पावले ओळखून त्याशी समरस होण्यात व राष्ट्राची प्रगतीपर सेवा करण्यात आळस करावयाचा नाही, असा भाऊसाहेबाचा पायडा असल्यामुळे ते इतिहास-घडणीला हातभार लावू लागले असहकारयुगाच्या त्रिपादभूमीत शाळाकॉलेजाप्रमाणे कोर्टावरील बहिष्कार हा समाविष्ट असल्याकारणाने, तशा बहिष्काराला जोवर आपण तयार नाही, तोपर्यंत आपण पुढाकार घेऊन समाजात ढोंगीपणाला वाव करून देऊ, हा कटाक्ष ठेवून भाऊसाहेबानी आपण होऊन दुय्यम भूमिका पत्करली कायमची वकिली सोडण्यापेक्षा मुदतबदीने वकिली सोडणारे महाभाग मुदतबदीने शाळाकॉलेजावर बहिष्कार घालणाऱ्या विद्यार्थ्यासारखेच त्यावेळी काही कमी नव्हते तो मार्ग स्वीकारण्यास भाऊसाहेबाचा कोणी हातही धरला नसता पण ज्या वकिलीवर आपण सुस्थिर झालो व जिच्यामुळे लोकाशी आपला संपर्क येऊन आपण सातारा जिल्ह्याच्या लोकाना काही वळण लावू शकलो, इतकेच नव्हे, तर धंदा करतानाही आपल्याला वकीलपत्र देणाऱ्या पक्षकाराची चाकरी इमानइतबारे करून त्याच्या राजीखुषीने त्याचेकडून आपल्या कामाचा मोबदला म्हणून पैसा घतला तरी त्या जनतेच्या कृपेतील काही अश जनतेच्याच सेवेसाठी आपण

बहिष्कार घालून बसला तरी इंग्रजी राजवटीची जगात नाचक्की झाल्याशिवाय राहणार नाही, या गोष्टीचे मंडन करणाऱ्याच्या म्हणण्यातील रहस्य भाऊसाहेब सोमणांना उमगत नव्हते असे नाही. शिवाय वज्जेदलालीने, यथार्थपुरते परमेश्वराचे नाव घेऊन बाकी प्रचलित कायद्याच्या चौकटीत बसवून आपल्या पक्षकाराला "धुवट सोवळा" म्हणून न्यायमूर्तींच्या मनावर ठसविताना सत्याचे नेहमीच खोटे करावे लागत नसले, तरी त्याला मुरड घालावी लागते, जुन्या सासुरवाशिणीप्रमाणे अर्धा दाराआडून आपला हलकासा अधिकार करावा लागतो, आणि "सत्य, सर्वस्वी सत्य, सर्वस्वी निर्भेळ सत्य आणि सत्यापरते काहीच नाही" ही शुद्ध नीतीची टेवण वटाक्षान सांभाळताच येत नाही, याची अनुभवजन्य जाणीवही भाऊसाहेब सोमणांना होती. त्यामुळे गणपतराव फणसाळकर, रामराव धारेकर, नारायणराव आगाशे प्रभृतींनी आपल्या सहकारी सज्जनांच्यामार्फत एक लवाद कोर्टही स्थापण्याचा प्रयत्न केला पण यश आले नाही म्हणून आपल्या आर्थिक, व्यावसायिक, व व्यावहारिक मर्यादा ओळखून, ज्या आप्पासाहेब आळतेकर, वडोपत अष्टपुत्रेप्रभृती मंडळींनी सामाजिक नीतिशुद्धीसाठी व राजकारणासाठी वकिली सोडली त्यांना त्यांचे सन्मानाचे स्थान सादर समर्पण करून भाऊसाहेब सोमण आपला कर्मयोग आचरीत राहिले. तरीही सामणांच्या पुढची वाळी रेघ सरकारने जी १९०७ सालापासून मारली होती ती पुसली नाही की फिकी केली नाही. नोकरशाहीच्या हस्तकांनी, लोकमान्यांच्या पादुका बोरखळ येथे सदाशिवराव बापट व त्यांचे पिताजी यांनी तात्यासाहेब केळकर यांच्या हस्ते समारंभपूर्वक बसवित असता खो घालण्याचा प्रयत्न केला आणि त्याच वेळी उत्साहभरात सत्यसमाजाच्या नावाखाली जी दंगल झाली, तीमुळे समाजात शांतता नांदावी म्हणून खटपट करणारे भाऊसाहेब सोमण, तात्यासाहेब केळकर, शंकरराव लवाटे आदि लोक समाजस्वास्थ्याचे विनाशक म्हणून एका खटल्यात गुंतविले गेले. ता. २० ऑक्टोबर १९२० रोजी बोरखळ–पाडळी येथे ब्राम्हण पहेलवानांनी ब्राह्मणतर पहेलवानास व अधिकाऱ्यास जुमानले नाही आणि मारामारी केली, अशा अर्थाची फिर्याद नागोजीराव फाळके यांनी प्रथम डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटपुढे गुदरली. पण पुढे हुजूर डेप्युटी फणसे यांचेकडे वर्ग होऊन ती चालली. तारखावर तारखा होऊन शेवटी

७ लोकसंग्रही सेवेची विविधता

लोकमान्याच्या मृत्यूनतर राजकीय चळवळीचा राष्ट्रीय वीणा खाद्यावर घेऊन असहकाराचा अभग सुरू करणाऱ्या महात्मा गाधींना विरोध दाखविण्यासाठी मराठा मडळीना पुढ करून शिवाजी महाराजाचे स्मारकही इग्रज राजपुत्राच हस्ते नोकरशाहीन पुण्यात उभ केले लोकमान्याच्या चळवळीचा हा एकतऱ्हेन नैतिक विजय होता

१९२० साली असहकाराची चळवळ सुरू झाली तिचा एक सामूहिक कार्यक्रम म्हणून अज्ञान देशबाधवातील दारूचे प्रचारास आळा घालण्याचा प्रयत्नही जोरात झाला १० जुलै १९२३ तारखस गोविंदराव श्रोत्री वकिलाचे अध्यक्षतेखाली दारूबदीची सभा मामा गोलवल्करानी बोलाविली त्या सभत दिलेल्या अहवालात वाई भुईंज यथील गुत्त पूर्वीच ओस पडल्याचे आणि सातारच्या गुत्त्याना आठ जूनपूर्वीच १०० ते २०० रुपयाचे नुकसान रोज सऊ लागल्याचे जाहीर झाल हे नोकरशाहीस कसे खपणार? शात रीतीन पिकेटिंग करणाऱ्या स्वयसेवकाना डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट बास्कर विल्ह यानी कडक शिक्षा दिल्या व त्याना अत्याचारी ठरविले म्हणून १६ जून रोजी निपधपर भाषण केल्यावरून हुजूर डप्युटी डामिंगो यानी अप्टपुत्र, नाथ धाणकर हकीम नज्मुद्दीन याच्याबरोबर भाऊसाहेब सोमणानाही दोन महिन भाषणबदी केली तरी पिकेटिंग चालूच होत आणि खटल्याना कोणी विचकत नव्हना तेव्हा नोकरशाही गाघळली तथापि एवढ्यात प्रिन्स ऑफ वेल्स हिंदुस्थानात १७ नोव्हेंबरास यावयाच जाहीर झाले पण राष्ट्रीय सभन युवराजाच्या त्या आगमनावर बहिष्कार घातला तो साताऱ्यात यशस्वी होऊ द्यावयाचा नाही या ईर्षेन सोमण, अप्टपुत्र प्रभृति नऊ इसमावर १६ नोव्हेंबर रोजी भाषणबदीची नोटीस लागली तरीपण आव्हानपूर्वक कायद्याच्या मर्यादेत सोमण अप्टपुत्र प्रभृतींनी भाषण करून सभा पार पाडली तिचा परिणाम होऊन १७ नोव्हेंबरचा हरताळ कल्पनातीत यशस्वी झाला १९२२ च्या पहिल्या तिमाहीत असहकारितेच्या आदोलनात लोकाच्या उत्साहाचा वढ अजून चढत असताच,

नोकरशाहीने घेतला गणेश हरी साठे या तरुण पहेलवानाचा पहिला बळी घेऊन त्यास नोकरशाहीने विसापुरास धाडले पण तेवढ्याने तिचे समाधान झाले नाही, तिला जालियनवाला बागेचा राष्ट्रीय सप्ताह दिसत होता तेव्हा नाथ घाणेकर, हकीम, आपटे याची चालू असलेली प्रचारप्रमुखे वद होण्यासाठी त्याना १४४ कलम लावण्यात आले पण दादासाहेब करदीकर, आगाशे, डॉ आठल्ये, थोत्रे, निळुभाऊ घाणेकर, प्रभृति मडळीच्याबरोबरीने भाऊसाहेब सोमण राष्ट्रीय सप्ताहाची जागृति जिल्हाभर करून आले पुढे नाथ घाणेकराच्या पुढाकाराने साताऱ्यास राष्ट्रीय शाळेची स्थापना १९२१ साली झाली, तिला एका शिक्षकाचा पगार आपण होऊन दरमहाच्या दरमहा पोचविण्याचे व्रत राष्ट्रीय शाळेची परिसमाप्ती १९३५ साली होईपर्यंत भाऊसाहेबानी अखड पाळले होते

१९२१ सालीही असहकाराच्या विधायक कार्यक्रमाचे एक अग म्हणून दारूच्या दुकानावरील शाततापूर्वक निरोधनाचा एक कार्यक्रम होता दारुबदी बाबत एकमत असलेल्या सर्व मडळीना एकत्र आणून विचारविनिमय झाल्यावर त्यातून सातारा येथे एक मद्यपानप्रतिबधक मडळ रा ब काळ याच्या अध्यक्षते-खाली स्थापन झाले दादासाहेब करदीकर व भास्करराव जाधव याच्या प्रमाणेच त्या मडळाचे एक उपाध्यक्ष म्हणून भाऊसाहेब सोमण होते व चिटणीसद्वय म्हणून वाग्भट देशपाडे व नानासाहेब जोशी होते या सर्वसग्राहक शाततात्रिय, सनदशीर मडळातर्फे चाललेल्या दारू दुकानावरील निरोधनाचा कार्यक्रम चालू असता, त्या-वेळचे जिल्हाधिपती इ एल् मॉयसी याच्या धोरणाचा ताल धरणाऱ्या पोलिसानी निरोधकाना बेताल त्रास देण्यास सुरुवात केली आणि तिची दाद रा ब काळयानी अबकारी मत्री सर चुनिलाल मेहतावडे मागितली असता, मद्यपानप्रतिबधक मड-ळाच्या पोलीस विरुद्धच्या तक्रारीत तथ्यच नाही असा शिस्तशीर रिपोर्ट जिल्ह्यातून अधिकृतपणे झाला एका बाजूने सनदशीर चळवळ करणाऱ्या रा ब काळयाचा

बाबतीत मतभेद असले तरी अगर त्याचे काही कार्यक्रम स्वताला निभणारे नसले तरी महात्माजीच्याच फळीत स्वताच्या पुरती असेल ती जागा पकडून अखंड देशसेवचा कार्यक्रम–कर्मयोग आचरत राहण्यानच आपण आपल्या राष्ट्राची सेवा बळकट लोकशाहीसाठी करू शकू असा सोमणाचा विश्वास होता

असहकार सुरू करताना राजकारणाच्या परिणामकारिक्तेसाठी परदेशी वस्तुच्या बहिष्कारावरोबर कायदेमडळे, शाळाकॉलेज आणि न्यायमदिरे याच्या वरील बहिष्काराची त्रिपादभूमि नवी निर्माण करण्यात आली हाती पेण यथे १९२२ साली दुसरी महाराष्ट्र प्रातिक परिपद भरली असता कॉंग्रेस कार्यक्रमा बद्दलच्या ठरावास सोमणानी पुष्टी दिली, इतकेच नव्हे तर त्याची नमणूक महा राष्ट्रातील ब्राह्मण ब्राह्मणेतर एका राजकीय पातळीवर आणण्याच्या समितीवरहं झाली गावोगाव लवाद मडळे निर्माण व्हावीत, राष्ट्रीय शाळाच्या स्थापना व्हाव्यात आणि सामाजिक सघटनचे सकेत लोकाचे लोकानी पक्के करून आचरण शुद्ध राखावे म्हणज उच्चार न करताच लोकतत्र प्रतिसरकार निर्माण होईल आणि त्यायोगे परकीय सत्ताधाऱ्याना भारताच्या राजकीय आकाक्षा पूर्ण कराव्या लागतीलच लागतील असा अदाज ज्या देशभक्तानी बाधला होता, त्याना तीन वर्षाच्या अनुभवान आनदान मोहरून जाण्यासारख त्या चळवळीत काही घडले नाही, पण विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकापेक्षा या तिसऱ्या दशकात नवनवे तरूण आणि तेही समाजाच्या सर्व थरातील अहमहमिकने पुढ आले, राष्ट्रीय शाळाचा जम आणि जोम राष्ट्रीय चळवळीना खात्रीशीर स्वयसेवकाचा पुरवठा करण्याइतका तेजीचा राहिला, आणि वज्जदग्गानी आपले धदे सोडले नसले अगर गावोगाव लवाद मडळ निर्माण झाली नसली तरी कार्यकर्त्याच्या अनुपगाने असणाऱ्या मडळीच्या मार्फत ब्रिटिश न्यायमदिरावरील विश्वास सदायानीत राहिला नाही सगळचा बाजूनी व्यावहारिक राजकारणात पड आली ती कायदेमडळाच्या कामकाजान निर्माण होणाऱ्या कारमाराबाबत अनकानक मतदारसघाचे प्रति-निधीत्वच झाले नसते अगर निवडून–अगदी हातावरच्या बोटाइतकीच मते घेऊन, पण निवडून आलेल्या मडळीनी परकीय सत्तेच्या राजकारभाराला नामोहरम नसले तरी स्तमित करण्याइतपत बळकटी दाखविली असती. तरी कायदमडळावरील

"आमचे पुढारी वा प्रतिनिधीच नव्हत" असे कोणी म्हणता तर त्याला वास्तवतावादी व नैतिक सत्याचे स्वरूप असूनही कायदेशीरदृष्ट्या आणि राजकारणव्यवहारात ते प्रत्ययास येत नव्हते. अशा स्थितीत कायदेमंडळाच्या सभागृहाचे चतुष्कोनात लोकांतर्फे धवेचपेटे देणारे कोणीच नाही आणि चुकूनमाकून असले, तर त्याची दखलही न घेण्याइतके ते बाजूस पडलेले, अशी शोचनीय अवस्था आली !' त्यामुळे लोकांच्या हितसंबंधाना मान मनात आणले तर कायदेमंडळात व बाहेरही सुरुंग शिलगावयाची संधी परकीय सत्तेच्या पायिकाना सुतराम् मिळत गेली ! यामुळे कायदेमंडळाच्या बहिष्काराने जो राजकीय लढा निर्माण व्हावयाचा तो झाला नाही त्यामुळे कायदेमंडळावरील बहिष्कार शिथिल करून स्वराज्यपक्षाला नव्या त्रैवार्षिक निवडणुकीपासून कायदेमंडळातील सरळ सामना उभा करण्याचा परवाना राष्ट्रीयसभेने दिला. त्याबरोबर काँग्रेस डेमॉक्रॅटिक पक्षाचे सातारा जिल्ह्याचे उमेदवार म्हणून १९२० साली मुक्रर झालेले, पण असहकाराचे अंग म्हणून कायदेमंडळावरील बहिष्काराच्या अमलबजावणीसाठी आपली उमेदवारी रहित करून बसलेले भाऊसाहेब सोमण स्वराज्य पक्षातर्फे सातारा जिल्ह्याचे प्रतिनिधी म्हणून १९२३ साली ८१६९ मते मिळवून पहिल्या क्रमाकाने निवडून आले आणि ते सर्व पक्षीयांच्या पाठबळाने. निवडणुकीसाठी ब्राह्मणेतर आपल्या पक्षाच्या भास्करराव जाधव या उमेदवाराच्या विजयासाठी सत्यशोधक समाजाच्या तमाशाचा उपयोग करीत असताही " काही वरच्या दर्जाचे

विशेषत शिराळे पेट्यातील (जो भाग आजच्या दक्षिण सातान्यात आहे) सरकारी जंगलानजीक खाजगी पडजमिनीत असलेली झाडे सरकारी निरस देऊनही तोडण्याची परवानगी मिळत नव्हती तेव्हा सोमणाच्या प्रयत्नाने ती झाडेच मालका-कडे सोपविण्याचे काम झाले १९२२ साली तयार झालेल्या कॅनालच्या पाण्याचे नियम सातारा जिल्ह्यातील लहान कॅनाल्स लागू करण्याचे कारण नसताना ते लागू करून अधिकाऱ्यांनी खटाव तालुक्यात वसूलही केला होता तेव्हा १३ ऑक्टोबर १९२४ रोजी एका प्रश्नाने सोमणांनी सरकारकडून असे आश्वासन घेतले की, सातारा जिल्ह्यातील कृष्णा कॅनाल आदिकरून सहाही बारीक कनालवरील ३१ डिसेंबर १९२५ अखेर बागाईतदाराकडे कॅनाल नियम ११ व १२ यांची बजावणी होणार नाही आणि एवढ्यावरच न थांबता खटाव तालुक्यातील लोकाना मुंबई सरकारचे दिवाणाना भेटवून निष्कारण वसूल झालेले त्यांचे वीस हजार रुपये सोमणांनी परत देवविले मग लहान ल्हान पाटबधाऱ्याबद्दल ओढे मोरडे पडले तरी पाण्याचा कर भरावा लागे किंवा त्याची तसलमात जमा होऊन तशी वसूली होई, या सर्व प्रकारास सोमणांनी आळा घातला हे मुद्दाम सांगाव-यास नको जिल्हासभेचे वेळी मागणी केल्याप्रमाणे जिल्ह्याच्या कारभाराचे अहवाल जिल्ह्याधिकाऱ्याकडून कायदेमंडळाच्या सभासदाना तरी विकत मिळण्याची व्यवस्था सरकारी फर्मान निघून झाली ती सोमणाच्या खटपटीने यांशिवाय लँड रेव्हेन्यू कोडाच्या दुरुस्ती विधेयकावरील चिकित्सा-समितीवर सोमणांनी मर्मग्राही कामे

राहणे हा एक दु साध्य रोग होईल आणि तो लक्षात आला असता त्याच्या परिहाराकरता प्रयत्न न करणे पातक ठरेल हे भाऊसाहेब सोमणाच्या मनाने पक्के घेतले. सुरतेनंतर राष्ट्रीय सभेची सूत्रे आपल्या ताब्यात ठेवण्यासाठी मवाळ मंडळीनी आपली एक साचेबद्ध घटना बनविली आणि जहाल मडळीनी तिच्यावर बहिष्कार घातला ही गोष्ट खरी. पण आपल्या घटनेचा हट्ट धरण्यापलीकडे मवाळमडळी काही करू शक्त नव्हती; जनतेत त्या घटनेचा प्रचार करुन आपल्या शिस्तबाजीचा उद्घोष करावयास ते गेले असते, तर राष्ट्रीयसभेच्या स्वराज्यचतु सूत्रीतील, बहिष्काराबाबत परकीय सत्तेची मर्जी मोडण्याचे धाडस या मडळीत नाही म्हणून आपल्या त्या दुबळाईवर शिस्तखोरपणाचे पट्टे ही मडळी चढवीत आहेत, अशा समजुतीच्या अफाट जनतेने त्याना तोड काढू दिले नसते. या पक्क्या जाणीवेमुळे मवाळ पक्ष आपल्या परीने काही हालचाल करीत नव्हता, तर जहाल पक्ष हा प्रमुखत. लोकमान्य टिळकाचा पक्ष असल्याकारणाने त्याचे पुढारीपण मोडून काढण्याचा निश्चय करुन बसलेल्या परकीय सत्तेने टिळकपक्षाचे मोहरेच नव्हे तर चिल्लरही दडपशाहीच्या भटारखान्यात धगधगत ठेवली होती. अशा विपन्नावस्थेत राष्ट्रात काही राजकीय कर्मयोगाची सगोपना वा उभारणी होण्याऐवजी, " येता अशुभसा काळ नवा। सुखाने ध्येय मनी सेवा ॥ स्वकर आवरा, कूर्म गुरु करा ॥ " असा उपदेश जनतेस झाला असला आणि तिने तो ऐकला असला तरी स्वताच्या हातानी स्वताचे नुकसान करुन घेतले आणि परकीय सत्तेच्या हाती राष्ट्राला आवळावयास अधिक अवसान दिले, अशी विवंचना तरी निर्माण होण्याची पाळी नव्हती. फेर–नाफेर पक्षाच्या चाललेल्या सद्हेतुप्रेरित लोक–शिक्षणात्मक प्रचारात देखील ज्यावेळी, परस्पर वैयक्तिक अनादरापासून धिक्कारा–पर्यंत आपटबार उमटू लागले, तेव्हा दोन शहाण्याच्या दुफळीमुळे जनता तर " किं कर्म, किमकर्मेति," म्हणू लागेलच, पण राष्ट्रीयसभानिष्ठ पक्षातील या सघर्षाचा फायदा परकीय सत्तेचे ठेकेदार उठविल्याशिवाय सोडणार नाहीत, याची रुखरुख भाऊसाहेब सोमणाना लागून राहिली. त्यामुळे साताऱ्याच्या समेटभूमीत १९१४ सालसारखा नवा प्रयत्न करण्याचे त्यानी आपल्या सहकारी मित्राच्या मदतीने ठरविले आणि १९२५ साली साताऱ्यास बॅ रामराव देशमुख याचे अध्यक्षतेखाली प्रातिक परिषदेचे अधिवेशन घेतले. राष्ट्रीयसभानिष्ठापैकी कोणाच्याही हाती राष्ट्रीयसभेची सूत्रे राहिली तरी राष्ट्रीयसभेला एकाद्या मठाचे वा तटाचे सकुचित स्वरूप येऊ नये आणि महात्मा गाधीनी काँग्रेसची सूत्रे हाती घेतल्यापासून देशात जे ओज उत्पन्न झाले ते कमी न होता काँग्रेससस्था सर्वसंग्राहक करता यावी म्हणून (१) स्वता कातलेले सूत देऊन काँग्रेसचे सभासद होणे (२) सुताच्या किमतीबद्दल अल्पशी वर्गणी रोखीने देऊन काँग्रेसच्या विधायक कार्यक्रमापैकी एकाद्या कामी-गौरवार्थ प्रत्यही विवक्षित काळ अगमेहनतीने खर्ची घालणे (३) रोखीने वर्गणी

देऊन काँग्रेसच्या बहिष्कार-समितीने ज्या विदेशी वस्तूचा बहिष्कार व्यवहार्य आहे असा अभिप्राय दिला त्यापैकी एकाहून अधिक वस्तूचा बहिष्कार आचरणशुद्ध राखण्याची प्रतिज्ञा करणे, (४) रोतीने काँग्रेसची वर्गणी भरून शहरात स्याईक वा अन्यरीत्या राहिलेल्या सुबुद्ध वा पाढरपेशा माणसाने खेडेगावच्या परिस्थितीचा अभ्यास करण्याकरता किमानपक्षी तेथे पधरा दिवस राहण्याची अट पाळणे,-असे पर्याय त्या प्रातिक परिषदेच्या स्वागताध्यक्षीय भाषणात "सुतास मता"ला भाऊसाहेब सोमणानी सुचविले "सुतास मत" या दडवातील जो हेतू की प्रत्येक राष्ट्रभक्ताने शेतकरी-गरीब-वर्गाशी समरस झाले पाहिजे, तो सोमणानी वरील पर्याय सुचविताना बिल्कुल दृष्टिआड केला नव्हता आणि म्हणून परिषदेपुरतेच बोलावयाचे तर सोमणाना त्या वेळी अपेक्षेपेक्षाही अधिक यश मिळाले तथापि अपेक्षित परिणामाच्या मोजमापाने बोलावयाचे तर १९४७ साली काँग्रेसच्या सत्ताधाऱ्यानी जे केले त्याचीच पुनरावृत्ती याही वेळी झाली, अर्थातच "यत्ने कृते यदि न सिध्यन्ति कोऽत्र दोष ।" एवढेच समाधान सोमणाना व सातारा जिल्ह्याला मानून घ्यावे लागले

आणि तरीही कर्मयोगी सोमणाना आपल्या खेड्यापाड्यापासून भरलेल्या राज्या भारताची सेवा करावयाचीच असल्याकारणाने कायदेमडळातील कामाबरोबर आणि न्यायमदिरातील आपल्या व्यवसायाबरोबर खेड्यापाड्याच्या उन्नतीसाठी करता येणारे ते सगळे करीत रहावयाचे असा व्रतधारीपणा सोमणानी चालू केला. कृष्णाकॅनाल बागाइतदार सघाचे सल्लागार म्हणून भाऊसाहेबानी अनेक वर्षे म्हणजे १९३७ पर्यंत काम केलेच आणि तारळे-पाटण सारख्या मागासलेल्या डोंगराळ भागातील शेतकरी आपल्या दु खाची दाद भाऊसाहेब सोमणाच्या मार्फतच लावून घेत असत सातारा जिल्हासभेची अधिवेशने चालू होतीच, त्यात 'सुतास मत' म्हटल्यामुळे जो साप्रदायिकपणा यावयाचा तो अपरिहार्य असेल तेवढ्या प्रमाणात पत्करून सातारा जिल्ह्याचे प्रश्न सर्वसग्राहक वृत्तीने सोडविण्याचे काम चालूच होते सर्वसंग्राहक जिल्हासभेला राष्ट्रीयसभानिष्ठेचा आणि म्हणूनच 'सुतास मताचा' जो काहीच्या मते उपसर्ग लागला त्याचे खरे कारण जिल्हासभेने देखील आपल्या सर्वसग्रही व समन्वयी धोरणाला आणि कार्यप्रणालीला स्वराज्यसन्मुख अशा सामर्थ्यसवर्धनाची जोड दिली पाहिजे असा काळाचा बोध उठावाने आला होता सर्वसग्राहक जिल्हासभा सदिच्छाप्रवर्तक मडळ होण्यापलीकडे कार्यशाली होऊ नये आणि "सर्वेषाम् अविरोध होत रहावा एवढ्या अजीजीन तिने कार्य-करीत रहावे असा आवाका ठवण्यात कर्तृत्वशून्य राहण्याची पाळी येत असल्या-कारणाने, स्नहसमेलनाच्या गमतीबाजी पुरती जिल्हासभेची मोडमाडणी असावी अशी इच्छा बाळगणाऱ्या सत्प्रवृत्ताची त्याबाबत १९२२ सालापासून निराशा

झाली आणि भाऊसाहेब सोमणाना त्या वृत्तीतील मंडळीचा वाईटपणा, जिल्हासभेला लोकमताचे कणखर प्रतिबिंब बनविताना, स्वताच्या मनात नसूनसुद्धा घ्यावा लागला तो घेऊन जिल्हासभेचे कार्य चालते-चालविते ठेवताना, दुसऱ्याही स्वतंत्र चळवळीकडे भाऊसाहेब आपुलकीने जिल्ह्याच्या सेवाबुद्धीने पहात होतेच जावली पाटण तालुक्यातील कोयनाखोऱ्यात हेळवाकपर्यंत ५० मैल लांब व ८ मैल रुंद असे मोठे थोरले धरण बांधून टाटा कंपनी वीज उत्पन्न करणार आणि ती वीज मुंबईच्या सेवेला नेताना, कोयनाखोऱ्यातील कोकण्याना आपल्या घरादाराला व जमिनीला मुकावे लागणार असे वाजवे १९२६ पासूनच सातारा जिल्ह्यात चमकत होते त्या सालच्या जून अखेर टाटा कंपनीने आपली योजना सरकारपुढे मांडली होती भाऊसाहेब सोमणानी त्याबाबत प्रश्न विचारून, ' सर्व काही लोकसमतीने होईल असे सरकारकडून आश्वासन घतले होते तथापि घरादाराला मुकताना धरणाचे कामावर त्या कोकण्याला मजूर म्हणून काम मिळावे, त्याच्या मुलाबाळाच्या नुसत्या पुस्तकी शिक्षणाचीच नव्हे तर धरणासाठी चालणाऱ्या कामास अनुसरून लोहारकी-सुतारकी-गवंडीकी अशा धंदे-शिक्षणाची तरी निदान सोय व्हावी, धरणाखाली बुडणाऱ्या कोकण्याच्या घरादाराबद्दल व जमिनीबद्दल बाजार-दराने होणारी रक्कम त्याला मिळून त्या रकमेची मुदतबंद ठेव व्हावी व त्या कोकण्याला वर्षाचे वर्षास सरकारी निरखाप्रमाणे व्याज मिळावे-अशी काही तरतूद मात्र होणार नाही, ह्या उभय जाणिवानी मेंदू घेरल्यावर सोमणाच्या मनाने मूळ तो कोकण्याच त्या धरणासबंधात जागृत केला पाहिजे, असे खास घेतले म्हणून तेथे १९२७ मध्ये मुख्यत परचुरेशास्त्री, बाबा वड्डुलेकर व शाहीर एकबोटे याना प्रचारक पाठवून त्या डोंगरपठारातूनही टाटा कंपनीला धरणाची परवानगी देऊन सर्व प्रकारची मदत करणाऱ्या पण कोयनाखोऱ्यातील शेतकऱ्याच्या

या प्रासंगिक चळवळीबरोबर जिल्ह्याच्या स्थायी स्वरूपाच्या प्रवाही जीवनावर भाऊसाहेब सोमणानी अखंड लक्ष्य ठेवलेच होते. याच १९२२–२७ च्या पचवार्षिक कालखंडात सत्यसमाजाची चळवळ जोरात झाली. सदर चळवळीत ब्राह्मण मंडळीवर तेवढे हत्यार उपसले गेले आणि सोमणही ब्राह्मणसमाजात जन्माला आले असल्यामुळे त्या हत्याराचा प्रसाद थोडाफार सोमणानाही मिळाला. सातारा जिल्ह्याच्या पूर्व भागात भाऊसाहेब सोमण व नाझर कचेरीतील लिमये गुरुजी हे फिरतीवर असता त्याच्यावर दगडमार झाला व त्यात लिमये गुरुजीचा डोळा कायमचा दुखावला. आपल्यावर झालेला हल्ला दुसऱ्याच्या दुःखास कारणीभूत झाला याबद्दल भाऊसाहेब सोमणाना जन्मभर हळहळ होती. पण सत्यसमाजाच्या धुरधराची विचारपूस एखाद्या थोरल्या भावाप्रमाणे भाऊसाहेब सोमणानी केली केली आणि १९२७ सालात तुकडेपट्टीच्या बंदीचे विधेयकास विरोध करण्याचे आदोलन सुरू झाले असता, शेतकऱ्याच्या तुकडेबंदीचे अमलबजावणीतूनच येणाऱ्या बेकारीवर तोडगा निघत नाही तोपर्यंत, एरवी राष्ट्रीयदृष्ट्या अवश्यक असलेल्या त्या आर्थिक नियोजनाला अपरिहार्यपणे तोंड द्यावयास शेतकरी समाज स्वतःच उभा रहावा म्हणून सत्यसमाजाच्या दिनकरराव जवळकराना जवळ करण्यात आणि आपल्या मोटारीतून त्याच्या दौऱ्याची स्वतःसमवेत सोय करण्यात भाऊसाहेब सोमणानी हौसच मानली. शेतीचे बारीक बारीक तुकडे झाल्याकारणाने 'जान देईन पण जमीन देणार नाही' या शेतकऱ्याच्या म्हणण्यात आता जीव उरला नाही, हे त्या बिलाचे जनक सर चुनीलाल मेहता व त्याचे दुसरे पुरस्कर्ते याच्या-प्रमाणे सोमणाना दिसत नव्हते असे नाही, पण गाव नमुनेदार करण्याकरता बारीक सारीक तुकड्याच्या जमिनी उडवून मोठमोठे जमीनदार उत्पन्न करण्यात, हजारो हजार शेतकऱ्याच्या तोंडचा अर्धामुर्धा घासही काढून घेऊन राष्ट्रात बेकाराची भलती भर होईल आणि फायदा झालाच तर सरकारला आपला सारा बिनधोक वसूल करण्यात होईल. "तेव्हा हिंदी शेती ही राष्ट्रीय संपत्ती आहे हे जाणून त्या शेतीची आणि शेतकऱ्याची सुधारणा करण्याकरिता ठराविक प्रमाणाखाली जमिनीचे तुकडे होऊ देता कामा नयेत हे अतःकरणपूर्वक मान्य असेल तर पहिल्या प्रथम या गोष्टी करा. कमीत कमी दोन डोयापर्यंत हल्लीच्यापेक्षा शेतसारा एक कपर्दिकेनेही वाढणार नाही याबद्दल खात्री करा. त्यायोगे शेत कसण्यास उत्तेजन येऊन शेतकऱ्यास जरा तरी हातपाय हलविण्यास सवड सापडेल. त्याचबरोबर, तुमचे जे काही जमीननिहाय व गावनिहाय ठराविक प्रमाण ठरेल ते कमीत कमी पण भरपूर मुदतीनतर अमलात येईल असे जाहीर करून ठेवा. म्हणजे ठराविक प्रमाणाइतकी जमीन पैदा करावयाची अगर आहे ती जमीन सोडून दुसराच उद्योग करावयाचा, याची निश्चिती शेतकऱ्यास करता येईल. सदरच्या कमीतकमी पण भरपूर मुदतीत शेतकऱ्याच्या मुलाना तरी साक्षर करून पुस्तकी पोपटपचीपेक्षा

वाही विधायक आणि उत्पादक घद्याचे वळण लावा आणि शेतीची सुधारलेली कला हिंदी घरपरेशी मिळती घेऊन शिकवा " सरकारला करावयाच्या खड्या सवालाची हीच विचारसरणी भाऊसाहेब सोमण व त्याचे सहकारी याची होती ती ता २ मे, १९२८ रोजी पुणे सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यात भरलेल्या सातारा जिल्हा सभेच्या कार्यकारिणीनेही पसत केली व आपल्या ठरावान तिच्यावर 'शिक्कामोर्तब केले एवढेच नव्हे तर पुढे तालुका परिषद भरता भरता सातारा जिल्हा शेतकरी परिषद इसलामपूर येथ अहमदनगरचे नामदेवराव नवले याचे अध्यक्षतेखाली ८ जुलै १९२८ रोजी होऊन वरील विचारसरणी शेतकऱ्यानी उचलून धरताच सरकार नमले

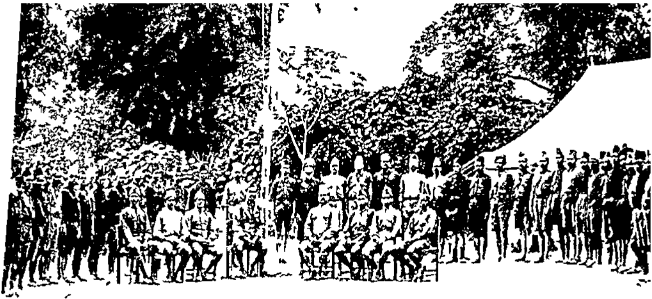
जिल्ह्यातील खेडेनखेडे सघटित झाले पाहिजे म्हणून सातारा तालुक्यात प्रारभीचा श्रीगणेशायनम करण्याकरता, गाव नि गाव टिपून काढणारा प्रचारक म्हणून परचुरेशास्त्र्याची योजना भाऊसाहेबानी ११ सप्टेंबर १९२७ रोजी केली आणि परचुरेशास्त्र्याच्या चिकाटीने व स्वताच्या मार्गदर्शनाने भाऊसाहेब सोमणानी वेडुताना बोलते करण्याचे श्रेय मिळविले परचुरेशास्त्र्याच्या अखड यात्रेमुळेच १९२९ साली २ मार्च रोजी सातारा तालुका खेडकरी परिषद भरली सातारा न्यू स्कूलमधील त्या सभेस पुण्याच शकरराव भागवत, ठगडी, फुले, आचार्य रवडे, काशीबाई देवधर, श्रीमती डॉ साठे वगैरे मडळी मुद्दाम हजर होती या सभेत ऐशी शेतकऱ्यानी आपली गाऱ्हाणी आपल्या तोडाने सागितली असाच धीटपणा अगी मुरला, बाणला म्हणजे राष्ट्रीयतेने पुलकित झालेला कोणी धीर-पुरुष शेतकऱ्याचे आणि खेडकऱ्याचे पुढारीपण नटाने करीत राहील, अशी तेजस्वी परपरा त्या बहुजनसमाजात उत्पन्न होण्यातच राष्ट्राचा उद्धार व लोकशाहीच्या तळमळीने देशसेवेसाठी धडपडणाऱ्या पुढाऱ्याच्या श्रमाचे चीज आहे, हे भाऊसाहेब सोमणानी १९२५ साली प्रातिक परिषदेचे स्वागताध्यक्ष म्हणून काढलेले उद्गार सार्थ नाहीत असे कोण म्हणेल? म्हणूनच सातारा ग्रामसेवा सघाचे अभिनदन विलेपार्ले यथील प्रातिक परिषदेत झाले

१९२७ साली मे महिन्यातील ९ तारखेस राष्ट्रीय सभचे अध्यक्ष श्रीनिवास अय्यगार याचा दौरा कराड, सातारा, वाई, पाचगणी, महाबळेश्वर असा होऊन जनतेचा उत्साह वाढला आणि राष्ट्रीय सभेच्या शिस्तीचे स्वयमेवक-दल सातारा राष्ट्रीय शाळेच्या पटागणावर ता २६ डिसेबर रोजी स्थापन झाले पुढ त्याच्या जिल्हाभर शाखा उत्पन्न होत गेल्या ता ११ सप्टेंबर १९२९ रोजी सेवादलाचे काम पहाण्यासाठी डॉ हर्डीकर जिल्हाभर हिंडले असता आप्पासाहेब आळतेकर, आण्णासाहेब चिरमुले, भाऊसाहेब सोमण याच्या तोलाची मडळी युनिफॉर्ममध्ये सेवादलाचे सहाय्यक म्हणून वावरताना पाहून हर्डीकराना केवढे समाधान झाले असेल! आपली पन्नाशी उलटल्यावरही सेवादलाचा गणवेश अगावर घालून ती मडळी उभी राहिली याचे कारण तरुणानाच तसली लष्करी शिस्त पाहिजे असे नव्हे तर राष्ट्रसेवक म्हटल्यावरावर " वृद्धोऽपि तरुणायते ! " अशी वृत्ति समाजात बाणली पाहिजे हा त्या सर्वांचा उद्देश होता महाराष्ट्र सेवादलाचे अध्यक्षच भाऊसाहेब

सोमण होते त्याच्या सल्ल्याने डॉ आठल्ये, गालवडेकर, मोडक, यानी ता ७ नोव्हेंबर १९२९ रोजी स्वयसेवकाचे एक शिबीर उघडले, आणि त्यात आण्णासाहेब भोपटकर, वासुदेवराव मुडले, नाथ धाणेकर, मामासाहेब देवगिरीकर, शकरराव देव, डॉ आठल्ये वगैरे अधिकारी अभ्यासूचीं बौद्धिके झाली सेवादलाच्या कार्यक्रमाबरोबरच व्यायामशाळेस उत्तेजन देण्यास सामण विसरले नव्हते २९ डिसेंबर १९२९ रोजी गजानन व्यायाम शाळेच्या वार्षिक समारंभाच्या सभेत "सदर व्यायाम शाळा उगवत्या पिढीच्या शारीरिक सुदृढतेची वाढ करण्याच्या दृष्टीने स्थापिली आहे या योगे कालानुरूप आपल्या मायभूमीला ते तिच्या प्रस्तुत शृखलातून मुक्त करू शकतील' असे सागून सोमणानी व्यायाम शाळेला शभर रुपयाची देणगी दिली

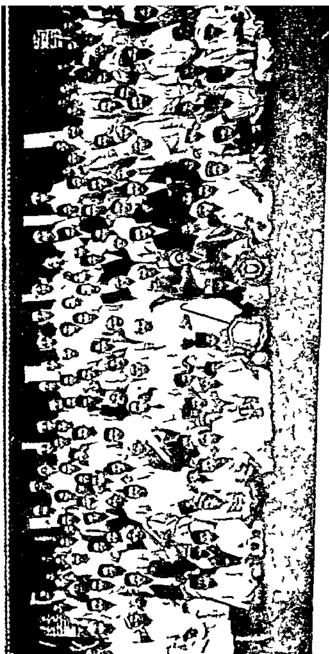
राष्ट्रीयसभेच्या शिलेदाचे स्वयमेवक वरील प्रकारे तयार होऊ घातले होते तोच १९२८ च्या प्रारभी हिंदुस्थानला नव्या राजकीय सुधारणा देण्याच्या मिषाने सायमन सप्तक आले या सप्तकावरील सार्वत्रिक बहिष्काराची तारीख ३ फेब्रुवारी होती जिल्ह्यात दक्षिणेपासून उत्तरेपर्यंत कडकडीत हरताळ झाला सरकारी धोरणाचा पोकळपणा जनतेला समजावून देण्यात आला त्याच बहिष्काराच्या दिवशी झालेल्या लाला लजपतरायावरील लाठी हल्ल्याचा निषेध करण्यात सातारा जिल्ह्यातील सर्व पक्षियानी जो समान पातळीवरून भाग घेतला, तो जितका स्वयप्रेरणेने तितकाच भाऊसाहेब सोमणाच्या सर्वसग्राहक धोरणाने

१९२८ ची कॉंग्रेस झाल्यावर १९२९ साली ११ जानेवारीलाच वाईस राष्ट्र-भाऊ भावे वकिलाचे अध्यक्षतेखाली कलकत्ता कॉंग्रेसचा सदेश सागून बाबराव वै व भाऊसाहेब सोमण यानी नेहरू रिपोर्टात सागितलेले स्वराज्य आम्हास पाहि असे शिंग फुकले याचे सादपडसाद जिल्हाभर उठता उठताच ता २८ मे ते १ पर्यंत सातारा जिल्ह्याच्या पूर्वभागात नेहरू रिपोर्ट, खादी व बहिष्कार याच प्रचारार्थ पाडुआण्णा शिराळकर आणि बाबूराव वैद्य याच्यासह भाऊसाहेब सोम णानी दौरा काढला जागृतीची ही बीज जिल्हाभर अशी चमक मारत गेली १९२१ प्रमाणच कॉंग्रेसच्या सभासदाची सख्या (अपेक्षित २५०० असता) ४२४ झाली कॉंग्रेसच्या कार्यक्रमाच्या प्रचारातून 'स्वातत्र्याची तुतारी' एकू ये लागली आणि आपल्या लोकोत्तर प्रायोपवेशनाने देशासाठी देह ठेवणारा जतीन तरुण अत करणाना उत्थापन देण्यास कारणीभूत झाला प्रचड मिरवणूक काढू साताऱ्यास सोमणाचे अध्यक्षतेखाली चालेल्या सभेप्रमाणच जिल्ह्यात इतर झालेली भाषण स्वातत्र्याची तळमळ उत्पन्न करणारीच होती इतक्यात "काळा च्या काळ्याकभिन्न चेहऱ्यावर 'स्वातत्र्य' ही अक्षरे महाराष्ट्रीय तरुणास वाचा वयास शिकविणारे 'काळकर्ते' परांजपे कालवश झाले। २९ सप्टेंबर रोज त्याच्या दुःखप्रदर्शनार्थ भरलेल्या सातारा जिल्ह्यातील सभानून भाऊसाहेब सोमणाच्या प्रमाणेच 'हिंदुस्थानच्या स्वातत्र्यप्राप्तीनंत आण्णासाहेब परांजप्याच्या आत्म्याला मोक्ष मिळो' अशा प्रार्थना करण्यात आल्या

प्रांतिक हिंदुस्थानी सेवादल शिबिर सातारा १९४१

छायाचित्रातील डाव्या बाजूस उभ्यापैकी शेवटून प्रारंभ करून १० वे श्री भाऊसाहेब सोमण (सेवादल प्रांतिक शाखेचे अध्यक्ष)
बसल्यापैकी निशाणाच्या डाव्या बाजूस डॉ आठल्ये (प्रांतिक शाखेचे सेक्रेटरी) आणि उजव्या बाजूस शिबिर प्रमुख श्री मागवळकर

८ अग्निदिव्य

१९२९ च्या राष्ट्रीय सभेने "स्वातंत्र्य" हेच हिंदुस्थानचे ध्येय जाहीर केले आणि त्या ध्येयासाठी लोकांचा लोकांनी आचरावयाचा राजकीय मार्ग 'मिठाच्या सत्याग्रहाचे रूपाने' महात्मा गांधींनी घालून दिला. त्यासरशी एक तऱ्हेचा विद्युत् संचार होऊन जबाबदार लोकांच्या हालचाली होऊ लागल्या. कायदेभंगाची पथ्ये, कुपथ्ये लोकांना समजावण्यात आली. हिंदुस्थानी सेवादलाचे चिटणीस डॉ. आठल्ये यांना फेब्रुवारी १९३० मध्ये पुण्यास पाचारण होऊन त्यास महाराष्ट्र कायदेभंग-मंडळावर नेमण्यात आले. तेथून पुढे शांतिसंग्रामार्थ सातारा जिल्ह्याचा हात हलू लागला. मार्च उगवताना सातारा जिल्हाधिकारी म्हणून दत्तात्रय कृष्ण गोसावी नेमून आले. वाईची प्राज्ञपाठशाळा व साताऱ्चे टिळक राष्ट्रीय विद्यालय यांतील शिक्षक व जाणते विद्यार्थी मार्चचे अखेरीस आपली दप्तरे गुंडाळून स्वयंसेवकांच्या विजारी व पिशव्या घेऊ लागले. ठिकठिकाणचे कार्यकर्ते चळवळीच्या उठावासाठी घाम गाळू लागले. या साऱ्या गजबजणाऱ्या रंगभूमीवर भाऊसाहेब सोमणांची हालचाल नजरेत भरणारी कोणा प्रेक्षकास आढळली नाही, तरी सरकारच्या पारदर्शक चष्म्याला ती न्याहाळता आली. साताऱ्चे "संग्राम-मंत्री" म्हणूनच त्यांच्याकडे सरकारची नजर राहिली. रंगभूमीपेक्षा रंगपटातून अगर पडद्यामागून नटांच्या हालचालींवर नजर ठेवणाऱ्या किंवा त्यापेक्षाही समर्पक रीतीने बोला-वयाचे तर आपल्या तंबूत बसून दुर्बिणीतून आपल्या सैन्याच्या हालचाली न्याहाळ-णाऱ्या आणि संदेशवाहकांवरून शिस्तबद्ध संचलन करविणाऱ्या आधुनिक सेनापतीचा दिमाख इंग्रज सरकारने सोमणांच्या पार्श्वसंगीतातून चाखला. चळ-वळीपायी आपल्या प्रस्तुत प्राप्तीतील पंचवीस टक्के सोमणांनी वाहिलेच होते, आणि आपल्या सल्लामसलतीने व समाचार-सहानुभूतीच्या धोरणानें सातारा जिल्ह्याचे हे अनभिषिक्त नियंत्रक आहेत याची पुरेपूर जाणीव सरकारला झाली होती. कारण, शतसांवत्सरिक सूट मिळावी म्हणून सरकारकडे सातारा जिल्ह्यातून

सोमणाच्यांकडे आला व पाऊस असला तरी वहातुक नसलेल्या त्या डोंगराळ भागात सोमणांना जिल्हाधिकाऱ्यांनी घोड्यावरून नेण्याची तयारी दर्शविली. तथापि ' आपल्याला घोड्यावर बसता येत नाही ! " असे सोमणांनी मार्मिक उत्तर केले. त्यायोगे तरुणांचा व राष्ट्रीय चैतन्याचा तेजोभंग आपल्या सहकार–सौजन्याने करून देण्याइतकी " दिसे ठेंगणी मूर्ति बावळीशी। ' आहे, ही सरकारची कल्पना गडगडली आणि भाऊसाहेब सोमणांचा प्रत्यय अपेक्षेबाहेर येऊ लागला. माणुसकीचे कायदे पाळणे हे जसे कोणाही प्रामाणिक माणसाचे कर्तव्य, तसेच अन्याय्य कायदा अवमानणे व त्याला न्याय्य स्वरूप येईपर्यंत कायदेभंगाबद्दल सरकार देईल ती शिक्षा आनंदाने सहन करणे हेही त्याचे कर्तव्यच. लोकनीतीच्या अशा वृत्तीशिवाय लोकशाही म्हणजे केवळ थट्टा होईल. हीच शिकवण शांतिसंग्रामाशी संबंधित असलेले घटक लोकांना देत होते. त्यामुळे सातारा जिल्ह्यातून दोन हजार लोक शांतिसंग्राम लढवावयास तयार झाले, आणि नव्या दमाचे नव शूर शिपाई खेड्यापाड्यातून व बहुजन समाजातून पुढे येऊ लागले. या राष्ट्रीयतेचा आनंद भाऊसाहेबांना दुसऱ्या कशातच नव्हता. त्यामुळेच सत्याग्रहींना धरणे आले की, भाऊसाहेब सोमण त्यास हार घालीत व त्यांना न विचारताच त्यांच्यापैकी ज्यांची कुटुंबे असहाय्य स्थितीत असल्याचे कळले वा निदर्शनास आले, त्यांच कुटुंबाकडे भाऊसाहेब सोमणांनी हस्ते परहस्ते अयाचित मदत पोचविण्याची दक्षता घेतली. सोमणांच्या या कळकळीवाहू मचाळनाचा वास दुरून का होईना सरकारास असल्यामुळेच सातारा जिल्ह्याला आपल्या सार्वजनिक जीवनात एक कुटुंब मानणाऱ्या भाऊसाहेब सोमणांना १९३० च्या चळवळीचा पाठकणाच सरकार मानीत राहिले तर नवल नाही.

ण्याची प्रथा पाडण्यात आली होती. गव्हर्नरसाहेब फिरकावयाच्या वाटेवर तीन तीन तास कडेकोट बदोबस्त ठेवण्यात आला, आणि तरीही ता १२ जुलै रोजी काळ्या निशाणाच्या माळाच्या माळा गव्हर्नरसाहेबाच्या स्वागतार्थ सज्ज राहिल्या गव्हर्नराचे रस्त्यावरील प्रत्येक घरावर राष्ट्रीय निशाण फडकत होते गुरुवारचे परजावरून नगरपालिकेत मानपत्रासाठी गव्हर्नर जावयाचे तर लाटीबद पोलीसानी लोकाना सगळे रस्ते रोखले होते त्या पोलिसाच्या साखळीबाहेर दहा हजार लोक काळी निशाणे फडकवितच होते या बहुजनसमाजातच भाऊसाहेब सोमण सामील होते नगरपालिकेच्या वाटेवरील राजवाड्यासमोरच्या जवाहरलाल बागेत राष्ट्रीय झेंड्याचे रक्षण करीत स्वयसेवक उभे होते सकाळीच सत्याग्रह शिबिरातून प्रभातफेरी काढून शिबिर-प्रमुख बाबा लेले यानी तो झेंडा उभारला होता व तेथून निषेधाची मिरवणूक घेऊन बाबा गुरुवारचे परजावर गेले होते बागेजवळील झेंड्याचे सरक्षणार्थ दोघा दोघा स्वयसेवकाची योजना केली होती एक, दोन, तीन जोड्याना सरकारने पकडून नेले झेंड्याच्या सरक्षणाला आता अन्य कोणी पाठविण्यात अर्थ नाही त्याच्या सरक्षणार्थ आता येईल ते सकट आपणच ओढवून घेतले पाहिजे, कारण येथे 'आले तर सकट जसे उग्रतम, तसेच त्याला तोंड देणाराची ऱ्स्था आकड्यापेक्षा मातबरीने गव्हर्नरसाहेबाच्या डोळ्याना पटली तरच परकीय सत्तेच्या डावाचा पराभव होऊन, राष्ट्रीय चळवळीला तेज चढेल" असा विचार मेंदूवर वळत न वळत चमक मारून जात असताच, मूळच्या पकडलेल्या स्वयसेवकाची जागा भाऊसाहेब सोमणानी घतली आणि त्याना पाहिल्याबरोबर सरकारी हस्तकाच्या आक्रमक हालचाली थड पडल्या झेंड्याच्या रक्षणाला एकट

डाकेने यावयाचा, तो येण्यापूर्वीच सगळीकडे धरपकडी झाल्या सातान्यात भाऊसाहेब सोमण याच्या घराची झडती सकाळी ७॥ पासून पाच तास झाली त्याना स्नान जेवण न करताच पळविण्याचा यत नोकरशाहीनें केला होता पण "आपल्या निरोपाप्रमाणे एका तासात भेटावयास येतो" म्हणून जिल्हाधिपतीना कळवून भाऊसाहेबानी सर्वाचा निरोप घेतला दुपारी दोन वाजता सरकारी गाडीतून ते जाण्यापूर्वी त्याचा लोकानी हार घालून सत्कार केला व सुमारे दोन हजार लोक त्याना डि एस् पी ऑफीसपर्यंत पोचवावयास गेले सोमणाच्याप्रमाणेच गोविंदराव श्रोत्री, बाबूराव भिडे, विठ्ठलराव हडप, होनराव, हणमतशास्त्री महाजनी, निळूभाऊ घाणेकर, रामभाऊ मोडक, राजाभाऊ पालकर व माधवराव आठल्ये याना अगोदरच क्रि लॉ अ १७ (१,२) खाली पकडले होते पैकी हडप, महाजनी, घाणेकर याना खटले चालवावयाचे नव्हते, बाकीच्याना होते आरोपीना जामीनावर सोडावयाचे नाही, व झडतीत सापडलेल्या कागदपत्राच्या छाननीचे सबबीवर खटल्याची सुरवातही लाबवावयाची या सरकारी कुचबणेत महिना गेला शेवटी खटला चालला व एकदरीनें पुरावा शावीत होत नाही, असे पाहिल्यावर पोलीसाना सूडबुद्धि सुचली ! आरोपीची इज्जत घण्यासाठीच जणू, रोज आरोपीना पोलिस मोटारीतून कोर्टात नेत असत तसे न करता कैदखान्यातून न्यायमदिरात ता २९ सप्टबर रोजी नेताना, भाऊसाहेब सोमणासुद्धा सर्वाना बेडघा ठोकून व काढण्या लावून नेले त्या कारणान खटला चालविणाराचे सागीवरून त्याचे वकील नानासाहेब जोशी, वाग्भट देशपाडे, शकरराव साठे, दादासाहेब करदीकर प्रभृति न्यायमदिरावर बहिष्कार घालून परतले एवढेच नव्हे, तर सायकाळी नागरिकातर्फे पाठकभवनात करदीकराच अध्यक्षतेखाली सभा होऊन सरकारच्या अमानुषतेचा

पणाचा वस पहावा, त्या प्रयत्नात आपल्याला न्याय मिळण्याची खात्री सुतराम् नसली तरी खटला चालविताना आपण सत्य सोडले नाही तर परसत्तेबद्दलचा जनमनातील असतोष दृढमूल होतो आणि खटल्याच्या अनेक अगोपागाची चर्चा न्यायमदिराप्रमाणेच लोकाच्या समूहासमूहातून व्हावयास चुकत नाही या चर्चा- तूनच लोकमत मनमोकळेपणाने तयार होत असते आपणा स्वतावर जरी काही टीकाप्रतिटीका होत राहिल्या तरी त्या आपण जनतेच्या मतस्वातत्र्याचा हक्क म्हणून स्वागताई मानून योग्य तो बोध घेत राहावा, म्हणजे परकीय सत्तेच्या न्यायमदिराला आपण न्याय मिळण्याच्या आशेने महत्त्व देतो असे लोक न समजता हुडसून खडसून न्याय मिळवण्याचा प्रयत्न परकीय सत्तेच्या गुहेत शिरून केल्याबद्दल लोकाना समाधान होते आणि तेवढ्यापुरता परकीय सत्तेला बसवावयाचा तेवढा चिमटा बसतो चिरोलवरील बेअब्रूचा खटला लोकमान्यानी इग्लडात लढवून वायदेशीर वाटेकोरपणाचा परिणाम म्हणून अपयश घतले असले तरी, तो लढवि- ण्यातील रहस्य भाऊसाहेब सोमणाना वरील तथ्यासारखे वाटत असल्याकारणाने आपल्या मर्यादा सपूर्णपणे ओळखून भाऊसाहेब चालले व स्वाभिमानाला बाध आला नाही तोपर्यंत १९३० सालीही त्यानी आपला खटला लढविला आणि परिणामाला सज्ज राहिले याच साली आसमतात वावरणारी लहानमोठी माणसेही त्यानी त्याच्या त्याच्या कुवतीप्रमाणे कामास लावली, हे विठ्ठलराव सोमणाच्या आदर्शभूत ठरलेल्या प्रभातफेरीवरून कोणाच्याही लक्षात यईल भाऊसाहेबाची ही वृत्ति लक्षात घेऊनच की काय, भाऊसाहेब कैदखान्यात असताना त्याच्या थोरल्या सूनबाई चपूताई वाड्यापुढे सत्याग्रही मिठाची विक्री करण्यासाठी मोठ्या धीटपणाने गेल्या होत्या

लोकपुढारी म्हणून आपली जबाबदारी ओळखून काही योजना भाऊसाहेब सोमण मनोमन आखून आपल्या सहकारी मंडळीशी विचारविनिमय करीत असतानाच गांधीआर्विन कराराने आपली इज्जत धारगळली अशी समजूत करून घेतलेल्या नोकरशाहीने मागील प्रकरणे सुद्धा हातझोडीवर नेण्याचा सपाटा चालविला तेव्हा २८ एप्रिलच्या समर्थमधून पोलीसांच्या त्या लीलेबद्दल भाऊसाहेबानी जिल्हाधिकाऱ्याना एक अनावृत्त पत्र लिहिले त्यापासून परिणाम इतकाच झाला की ६ मे रोजी सातान्यास कोणा मार्येफिरूने दगडफेक केल्यामुळे अत्याचाराची व शांततेची जबाबदारी समजावून सांगण्याची कामगिरी जिल्हाधिपतीनी उलट सोमणावर सोपविली. गांधी–आर्विन करारान या देशातील लोकाना आता कारभारकुशलतेची जबाबदारी पेलण्यासाठी पुढं न्हाव लागणाऱ्या प्रहररात्रीचा कोंबडा आरवला, अशी मनोमन खात्री असलेल्या सोमणानी जिल्हाधिपतीचे ते आव्हान स्वीकारले आणि निर्वाळा दिला की जिल्ह्यातील कोणीही सच्चा सत्याग्रही अत्याचारी नाही त्याचवेळी ल्हानथोर सर्व कार्यकर्ते विधायक कार्यक्रमात गुतवून लोकसेवेस लावले पाहिजेत म्हणूनही काही योजना करण्यात आली स्वराज्याच्या तपश्चर्येचा महामंत्र म्हणून स्वदेशी आणि स्वदेशीचे शुद्धस्वरूप 'खादी' असल्याकारणाने ता १६ फब्रुवारी १९३० रोजी सोमणाचे यथ जिल्ह्यातील कार्यकर्ते मिळाले असता, पाच पाच रुपयांचे शेअर काढून खादीच्या पैदाशीसाठी २५०० रु भांडवल उभारण्याचे ठरले होते पण पुढे चळवळीच्या तीव्रतेत हे राजकीय कार्यकर्ते गुतल्याबरोबर ती कल्पना साकार करावयास कोणी पुढे आले नाही तेव्हा एप्रिल महिन्याच्या दुसऱ्या पधरवडयातच सातान्यास परदेशी कापडावर साष्टांगनमस्काराचे अनुष्ठान मामा गोलवलकर प्रभृतीकडून सोमणानी बसविले त्याचा सुपरिणाम होऊन परदेशी कापड सीलबंद झाले याच तऱ्हेचे प्रयत्न दिव्यान दिवा लागावा तसे मग जिल्हाभर उठावान झाले काही ठिकाणी तर 'परदेशी बहिष्कार' सप्ताहाच्या लाटावर लाटा उठल्या

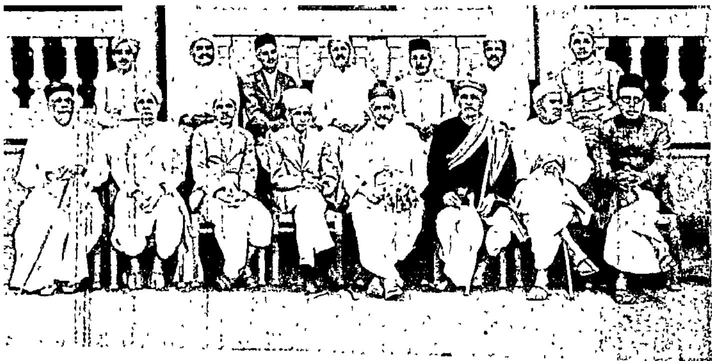
विधायक कार्यक्षमतेचा परिणाम टिकाऊ राहू शकेल अशी विचारसरणी भाऊसाहेब सोमणानी माडली, व तेथे बाकीचे विचार सोडून खादीच्या पैदाशीसाठी तीन हजार रुपयाचा निधि जमविण्याचा सकल्प होऊन ती कामगिरी चाबुराव वैद्य व भाऊसाहेब सोमण याच्याकडेच सुपूर्त झाली पुढे दुसऱ्या गोलमेज परिषदेसबधी होणाऱ्या महात्मा गाधी व सरकार याच्या वाटाघाटीतून राष्ट्रीयसभा कोणता मार्ग पत्करते आणि राष्ट्राला तावडतोब एखादे दिव्य करावे लागते की काय व ते करावयाचे झाल्यास कार्यकर्त्यांची दमछाट न होण्याबद्दल काय दक्षता घ्यावयाची या विवचनेकडे सर्वांचेच लक्ष लागले अर्थातच राष्ट्राच्या रसरशित अशा सतत-धारेच्या जीवनाला अवश्यक असणारे वरीलसारखे कार्यक्रम कागदी ठरावातच गुडाळून पडले त्या अगोदर जिल्ह्यातही रायफल वल्याची चळवळ सुरू झाली होती, तिला एका जाहीर सभेत सोमणानी पाठिंबा दिला आणि फर्ग्यूसनमध्ये हॉटसनवर झालेल्या गोळीबाराचा स्पष्ट निषेधही केला सस्थानी-स्वराज्याच्या चळवळीतील सस्थानी-सप्ताह पाळण्याचे ठरल्यावर सोमण जिल्ह्यातील सस्थानी मुलखातून लोकजागृति करून आले

गाधी-आर्विन कराराने राष्ट्रीयसभेला हिदुस्थान सरकार इतके महत्त्व आलेले नोकरशाहीला खपणारे नव्हते म्हणूनच दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला राष्ट्रीय-सभेचे एकमेव पुढारी म्हणून गलेल्या महात्मा गाधींचा पाय परत हिदुस्थानला लागण्यापूर्वीच, नोकरशाहीने १९३२ साली दडपशाही सुरू केली आणि स्वाभिमान-सरक्षणार्थ कायदेभगाच्या चळवळीचा आसरा करण भारताला भाग आले १९३० च्या चळवळीत ज्यानी सूत्रसचालना केली अथवा विशषत धडाडीन तरी भाग घेतला अगर स्वयसेवकाच्या नम्रतेन कामे केली त्या सर्वांना डिसबर १९३१ मध्येच चापचून भावी अपेक्षित चळवळीपासून अलिप्त ठेवण्याचा खटाटोप जिल्हाधिपतींनी आपुल-कीच्या मुलाखतीचा आव घालून केला होता त्याला काही 'बाप' म्हणून १९३० साली गाजलेले बळीही पडले "तुम्ही टिळकाईट म्हणून चळवळ करा, गाधाईट होऊ नका" या त्याचे ज्ञातिपाठातील गुगीने 'तरुणाची तद्री" लागण्यासारखी नव्हती १९३० सालच्या वरिष्ठन्यायमदिरातून फजित पावलेल्या नोकरशाहीने १९३२ साली आपले फर्मानी का 'वटहुकूम' कायदे जाहीर केल्यावर दोन दिवसानी म्हणजे ७ जानेवारी १९३२ रोजी सातारा जिल्ह्याचे सर्व मातबर पुढारी स्थानबद्ध केले त्यात, भाऊसाहेब सोमणाच्यावर सक्रात आल्याशिवाय राहिली नाही ही स्थानबद्धता प्रथम दोन महिन्याचीच ठरली ता १८ जानेवारी-पासून 'कांग्रेसच्या चळवळीशी कसलाही सबध न ठेवण्याच्या आणि पोलिस ठाण्यावर आठवड्यातून अगर दिवसातून एकदा हजरी देण्याच्या नोटिसा जिल्ह्या-तील कार्यकर्त्याना लागतच होत्या, तोच प्रयोग दोन महिन्याच्या स्थानबद्धतेतून

सुटून आलेल्या महाभागावरही झाला सातारा जिल्ह्यात सुमारे ८५ जणावर हा मोहिनीमंत्र येऊन बसला तरी राष्ट्रीयसभेच्या इज्जतीसाठी त्या नोटिसाना चिठोऱ्याची किंमत देऊन कित्येकांनी बदिवास पत्करला तर त्या नोटिसाचे वैयर्थ्य अधिकाऱ्याच्या नजरेस आणूनही उपयोग होत नाही असे पाहून दुसऱ्या काहींनी बदीवास स्वीकारला भाऊसाहेब सोमणानी यातील मार्ग न स्वीकारता हजेरी दिली, जानेवारी महिन्याच पहिले आठवड्यात कार्यकर्त्यांच्या सख्येचा आणि कार्यक्षमतेचा पुरवठा चळवळीच्या अखेरचे कालमर्यादेपर्यंत सतत होत रहावा म्हणून (१९३० च्या आदोलनातून आलेल्या व सामूहिकपण प्रगट झालेल्या कौटुंबिक व आर्थिक थकव्याचा विचार करून) नियोजनपूर्वक हजेरी देण्या–न–देण्याचे वेळापत्रक आणि हजेरी देत राहिलेल्याच्यासाठी 'उदड करी परी गुप्तरूपे।" असा कार्यक्रमाचा आराखडा तयार करण्याचा प्रयत्न आणि थोडासा अट्टाहासही झाला होता पण त्या प्रयत्नातील नैतिक मूल्यापासून वीरवृत्तीपर्यंत सर्व अगोपागाची तीव्र मतभेदप्रदर्शनाच्या अतिम टोकाला नुसत्या चर्चाच होत राहिल्या *कारणाने, गनिमी युद्धाचा तो पर्याय विचारकक्षबाहेरच टाकून देऊन, ज्याना वैयक्तिक* आरोग्यासाठी अगर स्वाभिमानपूर्वक कौटुंबिक सचालनासाठी हजेऱ्या देण्याची आवश्यकता वाटली त्यानी आपल्या मर्यादाच्या जाणिवेने लघुत्व पत्करून हजेऱ्या दिल्याच होत्या भाऊसाहब सोमणानी आपल्या आरोग्यासाठी तोच मार्ग स्थान–वृद्धतेतून सुटल्यावर पत्करला स्वताच्या मर्यादा ओळखूनच भाऊसाहब सतत चालत असले तरी, आता त्याना जिल्ह्याचे पुढारीपणाने, महत्व आले होते. साठीकडे झुकणाऱ्या वयाचा व आरोग्याचा विचार करता, आपण ससारासुद्धा *सगळ्या गोष्टीतून सुटून जावे असा विचार डोकावू लागला असला तरी जिल्ह्याचे* इभ्रतीचे दृष्टीन, त्याच्या स्थान-महात्म्यामुळे हजेरी देत रहाणे भल्या कणखरपणाचे नव्हते त्यानी हजरी द्यावयास सुरुवात केल्याबरोबर, त्याचे उदाहरण पुढे करून नोकरशाही इतर कार्यकर्त्याना गारद करण्याचा प्रयत्न करीत होती तिला यश आल नाही याचे कारण, आता लोक–उठावाची सूत्रे स्थानिक पुढाऱ्याच्या नावावर, इज्जतीवर किंवा धोरणावर हलावयाचे बद होऊन ती सूत्रे राष्ट्रीय पुढाऱ्याच्या नावावर, इज्जतीवर आणि धोरणावर हलावयास सुरवात झाली होती याव

सातारा नगरपालिकेचे अध्यक्ष असताना. (१९३८)

वेस्टर्न इंडिया विमा कंपनी रजत–महोत्सव १९३८ सातारा.

खुर्चीवरील– (डावीकडून) गणपतदास देवी, लक्ष्मणराव आपटे, वा. गो. चिरमुले, सर विश्वेश्वर आय्या, नरसोपंत केळकर,

आणि त्याच्यामागील स्फूर्ति म्हणून आत्माराम पाटील, नाना पाटील व डॉ हिंगमिरे याना येरवड्याच्या यात्रा घडल्या

अशा तऱ्हेने लोकाची चळवळ लोक करू लागले व त्याच्या मार्गदर्शनासाठी सर्वस्वी नसले, तरी त्याच्या तेजोवर्धनासाठी नव्या दमाची मडळी पुढाकार घेऊ लागली याचे समाधान आपल्या स्वयंसकोचित सार्वजनिक जीवनात भाऊसाहेब सोमण मानीत असता, चळवळीला १९३३ साली उतार लागला आणि एक प्रकारची असहायता समाजाला येऊ लागली असे दिसताच सोमणाचा धर्मयोग त्याना स्वस्थ बसू देईना त्या सालच्या नोव्हेंबर महिन्यात अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची सभा भरवून लोकाना निश्चित कार्याची दिशा मिळावी असा भाऊसाहेब सोमणानी प्रयत्न केला आणि त्याच्या या प्रयत्नाचे रोप वाढीस लागून पुण्याला लोकनायक अण याच्या अध्यक्षतेखाली पुढे काही मार्गदर्शक निर्णयही त्या समितीने घेतले १९३४ च्या मे महिन्यात लोकशाही स्वराज्यपक्षाच्या मध्यवर्ती सभेनेही त्याना पार्लमेंटरी कामकाजाबाबतच्या सल्लामसलतीसाठी बोलाविले होते कोणी ऐको न ऐको, सल्ला विचारल्यावर मनमोकळेपणाने तो द्यावयाचा या व्रतामुळे भाऊसाहेब तेथेही गेले होते त्याच साली सातारा जिल्ह्यातर्फे महाराष्ट्र प्रातिक काँग्रेस कमिटीवरही भाऊसाहेबाची निवड झाली स्वताच्या जिल्ह्यातही ता १३ जानेवारी १९३४ रोजी रा ब काळे याचे अध्यक्षतेखाली सर्वपक्षीय साताराजिल्हा-रयतसभा इसलामपुरास घोडजीबावा पाटील, नलवडे प्रभृतीचे पुढाकाराने भरवून शतकऱ्यावरील कर्जासबधी जागृति राखण्यात आली व स्वयनिर्णयाचे स्वदेशीतून निर्माण होणारे स्वराज्य बहुजनसमाजात जीवनाशी एकरूप कसे होईल हे पाहण्यात आले अशा तऱ्हेच्या चळवळीबाबत "दास डागरी राहतो । उत्सव रामाचा पहातो ।" हा आनद भाऊसाहेब सोमणानी चाखला आणि राजकीय फर्मानशाहीखाली लोकचळवळीचे अदमुरे झाले असता, कशा मार्गानी गेले पाहिजे याचा कित्ता सोमणानी जिल्ह्यापुढे ठेवला

होते भाऊसाहेब सोमणाचे अगोदर वकिलीसाठी दादासाहेबांच्याजवळ केळकर काही काळ नांदलेले, म्हणून भाऊसाहेबांना दोघेही एकपरी वडील होते दादा साहेब करदीकराना विरोध, निदान त्यांच्या निवडणुकीबद्दल बेफिकिरी हा सामान्य समजुतीने गुरद्राह होता पण कायदेमंडळातील प्रवेशासंबंधी काँग्रेसच्या श्रेष्ठींशी पुष्कळ काळ वाईटपणा घेऊनही केळकरानी बुद्धिवाद केला होता शिवाय, दिल्लीच्या असंब्लीत, उभे करावयाचे वातावरण सर्व लहानथोर राष्ट्रीयांच्या समन्वयाने उभे करावयाचे तर दादासाहेब करदीकरांच्यापेक्षा केळकरांच्या अभ्यासू-पणाने, गोडीगुलाबीने आणि कार्यक्षमतेनेच ते जमणारे आहे, हे पक्केपणी ओळखून सोमणानी केळकराना आपला पाठिंबा दिला होता त्यात वैयक्तिक संबंधापेक्षा राष्ट्र-सेवेच्या परिणामकारकतेवर अधिक लक्ष्य ठवले होते मध्यवर्ती भारतीय सरकारच्या सूत्रधाराना असेम्ब्लीतील कामकाजानी सळो का पळो करून सोडणाऱ्या स्वराज्य-पक्षाचे चिटणीसपद पुढे केळकराना मिळाले आणि लोकपक्षाच्या कायदेमंडळातील कार्यप्रणालीस केळकरांची सघटनसमयता महाप्रबळ झाली, हा इतिहास पाहिल्यावर सोमणानी केळकराना पाठिंबा देण्यात विवेकशुद्ध राष्ट्रसेवेचा अंगिकार केल्याचे मान्य करावे लागेल ता ४ आगष्ट १९३४ राजी व्हावयाच्या निवडणुकीसाठी भाऊसाहेब सोमणाना उमेदवार म्हणून काँग्रेसने उभे केले यासंबंधात 'कायदे-मंडळातील सहा वर्षे' या आपल्या पुस्तकात काकासाहेब गाडगीळ म्हणतात "काँग्रेसने निवडणुकी लढविण्याचे ठरविल्यानंतर निवडणुकीचा कार्यक्रम अमलात आणण्याची ही पहिलीच संधी आली महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कार्यकारी मंडळात या बाबतीत समसमान मत पडली अध्यक्ष देव यानी आपले जादा मत दिले व 'लढवावी' असा कमिटीचा निर्णय झाला मी 'लढवू नयत' असे मत दिले कारण वळ थोडा व खुद्द मतदार संघातील नाव किती उत्सुक आहेत याबद्दल शंका होती तथापि निर्णय झाल्याबरोबर त्याच रात्री मी सातान्यास गलो दुसरे दिवशी पाठक हॉलमध्ये आमचे उमेदवार भाऊसाहेब सोमण यांच्या निवडणुकीच्या लढ्याची पहिली घोषणा केली 'अब तो गुरु हुवा है जग' ही घोषणा करून

वीरवृत्तीने राष्ट्रीय चळवळीत शिक्षावर शिक्षा भोगणाऱ्या, व हजेरीची नामुष्की तत्वत च नापसत असणाऱ्या अशा दोनही उत्साही गटाना कॉंग्रेसचा शिवकामोर्तब आश्चर्याचा वाटला आपल्याला ती उमेदवारी कॉंग्रेसने दिली तरी भाऊसाहेबानी नव्या दमदार तरुणाचे नाव सुचवून व त्याचे निवडणुकीसाठी सातारा जिल्ह्याच्या राष्ट्रीय इज्जतीचे दृष्टीचे काही खर्चही करून भाऊसाहेबानी आपली आस्था मशी व्यक्त केली नाही, याचेही पुष्कळाना आश्चर्य वाटले ! पण सर्व भारतातील ती कॉंग्रेसने लढवावयाची पहिली निवडणूक होती, सरकारच्या सर्व सहानुभूत्या आणि सहाय्याचे हात कॉंग्रेसविरोधी उमेदवाराच्या विजयासाठी सज्ज होते, कॉंग्रेसउमेदवाराचा पराभव एकातरी मताने करून जनता सरकारधार्जिणीच आहे, हे जगाच्या डोळ्यात भरविण्यासाठी परसत्ता टपली होती. अशा वेळी सभव-शक्यता याच्या कटावर सोंगटी माडून उपयोग नाहीच, पण सरकारच्या इज्जतीचा पटच उधळला पाहिजे, इतकी मते कॉंग्रेसच्या उमेदवाराला मिळाली पाहिजेत, अशा कॉंग्रेस श्रेष्ठीचा निश्चित दृष्टिकोन असल्याकारणाने त्यानी भाऊसाहेबाच्या पूर्वपुण्याईचा मोहराच इरेला घालावयाचे ठरविले. सोमणाना मागे सारून नव्या तरुणाला निवडून आणावे म्हटले तर तो आटापिटा करावयास वय-परत्वे व प्रकृतिपरत्वे भाऊसाहेबाना ताकद नाही, पैशाने ती कामे न होता, उमेदवारासबधी सामूहिक सदिच्छेच्या सामर्थ्यावरच ती होत असल्याकारणाने विधानसभेत सरकारी तोडीला तोड देणारा अमुक एक उमेदवार सामूहिक सदिच्छेच्या सामर्थ्यसपन्नतेने पुढे करण्यासारखा आहे, असे कोणी *आत्मविश्वासपूर्वक* धिटाईने सागितलेही नाही दुसरा कोणी उमेदवार उभा रहावयास तयार व्हावा म्हणून स्वत भाऊसाहेब सोमणानीही प्रयत्न केला होता कॉंग्रेसमधील व बहुजन-

विरोधी उमेदवारापेक्षा तीन हजार मत अधिक पडून ता ९ आगष्ट १९३४ रोजी यश मिळाले साहजिकच त्याना त्या वेळेस तालुक्यातालुक्यातर्फे आणि कॉंग्रेस कमिट्यातर्फे सत्कार आणि हार मिळू लागले निवडणुकीचा निकाल लागेपर्यंत चाललेल्या सत्कारास उत्तर देताना भाऊसाहेब म्हणाले आज आपणास जो हा आनंद होत आहे त्याला आपल्या सर्वांचे व सर्व मतदाराचे श्रमच कारणीभूत आहेत मान अभिनंदनाचा हा प्रसंग नव्हे काँग्रेसच्या अभिनंदनाचा हा प्रसंग आहे काँग्रेसच्या त्या वंदनीय मस्तकानेच मला उभे केले आहे तिचा आपण इभ्रत राखली ही गोष्ट अभिनंदनीय आहे या निवडणुकीचे वेळी सर्व पक्षांची व जातींची जी एकी दिसून आली तिच्याबद्दल परमेश्वराचे आभार मानले पाहिजेत त्याच परमेश्वराने निरनिराळ्या राजकीय सामाजिक वगैरे प्रश्नांबाबत अशी एकी राखण्याची सर्वांना बुद्धि द्यावी अशी त्याच चरणी माझी नम्र प्रार्थना आहे

असे कार्यक्रम चालू असतानाच त्या वेळचे राष्ट्रीयसभेचे अध्यक्ष बाबू राजेंद्रप्रसाद यांचा दौरा १४ मे १९३५ पासून दोन दिवस सातारा जिल्ह्यात झाला. आचार्य कृपलानीही बरोबर होते. जिल्ह्याचे पुढारी म्हणून भाऊसाहेबांकडेच ही पाहुणचार मंडळी होती. हा राजेंद्रबाबूंचा दौरा ११२७ च्या फेब्रुवारीच्या अखेरीस सातारा जिल्ह्यात झालेल्या महात्मा गांधींनी खादी प्रसारार्थ केलेल्या दौऱ्याइतकाच महत्त्वाचा होता. आधिभौतिक मोक्षाचे उर्फ राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे तत्त्वज्ञान जनतेच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सोडवून सुखाचा संसार थाटण्यास मदत करणारे असावे लागते. महात्मा गांधींनी असल्या विधायक कार्यप्रणालीसाठी १९२७ साली सांगली, दुधगाव, आष्टे, इस्लामपूर, कराड, सातारा, रेठरेहरणाक्ष वगैरे जिल्ह्यातील ठिकाणी सभा घेऊन खादी भांडारे उघडली. हरिजनांच्यासाठी देवमंदिरे आणि वसतिगृहे यांची उद्घाटने केली आणि स्थानिक *स्वराज्यसंस्थांच्या* मानपत्राबरोबर मुलाबाळांचीही स्वागते स्वीकारली. जनसंपर्काचा उठाव कसा करावा हे महात्मा गांधींनी सातारा जिल्ह्याला दाखविले. त्याच धर्तीवर राष्ट्रीय सभेचे राजकारण बहुजनसमाजात कसे रुजवावयाचे आणि राजकारणाच्या दृष्टीने लोकांची तयारी कशी करावयाची हे आता १९३५ च्या दौऱ्यात बाबू राजेंद्रप्रसादांनी सातारा जिल्ह्याला प्रत्यक्ष दाखविले.

राहील, आणि आपल्यापूर्वीच्या दोन पिढ्यानी जे राष्ट्रीयसेवेचे लोण आपल्यापर्यंत आणून पोचविले तेच सर्वसंग्रही लोकसेवेचे लोण पुढच्याही पिढीत चालू राहील असा सोमणाना विश्वास वाटू लागला

सातारा जिल्ह्याचे तेज विश्वासवादात सोमणाच्या पुढे असले तरी पहिल्या महायुद्धापासून सार्वजनिक कार्यक्षेत्रात नवीनच आलेल्या उमेदीच्या तरुणाना पूर्वेतिहास सुपरिचित नसल्यामुळे त्याना आपल्या जिल्ह्याच्या परपरेची ओळख व्हावी या दृष्टीने आपल्या जिल्ह्याचा मुख्यत राजकीय इतिहास काँग्रेसच्या सुवर्ण महोत्सवाचेवेळी तरुण मडळीच्या हाती द्यावा आणि जिल्ह्याजिल्ह्याचे असे इतिहास तयार व्हावे म्हणजे सबध राष्ट्राच्या इतिहासाची साधनसामुग्री तयार होईल या जाणीवेचा प्रारभ करावा अशी कल्पना निघाली ही कल्पना विनायक दावर उर्फ बाबुराव वैद्य (सपादक समर्थ, सातारा) यानी नटाला लावली आणि तिचा पुरस्कार दत्तात्रय कृष्ण उर्फ बुवासाहेब गोसावी यानी करताच भाऊसाहेब सोमणानी त्या कल्पनेला सर्वस्वी पाठिंबा दिला त्यामुळेच १९३५ च्या डिसबरात 'जागृत सातारा' या नावाने सातारा जिल्ह्याचा १८४० पासूनचा ९५ वर्षांचा इतिहास काँग्रेस महोत्सवाचे वेळी प्रसिद्ध होऊ शकला काँग्रेस–सुवर्ण–महोत्सवाचे निमित्ताने महाराष्ट्र प्रातिक काँग्रेस कमिटीने काँग्रेसच्या कामगिरीबद्दल शाहीरान पोवाडे करण्याचे आवाहन केले होते महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटीकडे आलेल्या सर्व पोवाड्यात इसलामपुरचे दळवी, एकसळचे दादा साखवळकर आणि सातारचे मारुतराव हळबे याचे पोवाडे पहिल्या प्रतीचे ठरले याबद्दल भाऊसाहेब सोमणाना आणि एकदर सातारा जिल्ह्याला महाजिकच अभिमान वाटला सातारा जिल्ह्यात काँग्रेसचा सुवर्ण–महोत्सव दिवाळी–दसऱ्याच्या आनदाने साजरा झाला प्रभात–फेऱ्या निघाल्या, मुलाना खाऊ वाटले, पोवाडे गायनाचे कार्यक्रम झाले, कुस्त्या झाल्या, स्त्रियाची हळदीकुकव झाली, गोरगरिबाना अन्नदान झाले, हरीजन वस्तीत स्वच्छता करण्यात आल्या, पाळण्यातून देशपुढाऱ्याच्या तसबिरी मिरव–ण्यात आल्या, मुलाचेकडून निबध लिहून घेऊन त्याना बक्षिसे देण्यात आली आणि दीपोत्सवही झाले या दिवशी झालेल्या समातून काँग्रेसने राष्ट्राच्या केलेल्या सेवेचा कृतज्ञतापूर्वक आढावा घेण्यात आला सातारच्या अशाच सभेचे अध्यक्ष म्हणून भाऊसाहेब सोमण म्हणाले, " काँग्रेसच्या आजच्या या सुवर्ण-महोत्सवाबद्दल आपणास आनद वाटण सहाजिक आहे गल्या पन्नास वर्षात काँग्रेसन महत्त्वाची शिकवण दिली ती 'स्वदेशी' ची होय आज सर्व लोकानी खादी वापरण्याचा निश्चय केला तर खराखुरा काँग्रेसचा महोत्सव साजरा केला असे होईल काँग्रेसचे कार्य नटान व सतत चालावे असे वाटत असल्यास सर्वस्वी यासाठीच वाहिलेली काही माणसे हवीत त्याची सख्या निर्माण झाल्यास जिल्ह्यातील कार्य आजपर्यंतच्याही–पेक्षा जास्त उत्साहान होईल

९ आयुष्यातील सुवर्ण–क्षण

(साठी समारंभ)

१९२५ च्या प्रांतिकपरिषदेचे स्वागताध्यक्ष म्हणून, बहुजनसमाजातूनच राष्ट्रीयवृत्तीचे तरुण पुढारी म्हणून आले पाहिजेत, ही जी अपेक्षा भाऊसाहेब सोमणांनी केली होती तिला १९३० सालच्या चळवळीतील उठावावरून काही रंगरूप येईल अशी आशा सोमणांना वाटू लागली होती त्या आशेचे आविष्करण सोमणांनी आपल्या अनेक सहकारी सज्जनाजवळ केल्यामुळे गांधी–अर्विन करारानें राजकीय चळवळीला अंग धरता येईल अशी खात्री वाटणाऱ्या सर्वच मंडळींना खेड्यापाड्यांचे आदर्श ठिकठिकाणी निर्माण करण्याची आवश्यकता पटली विधा–यक कार्यक्रमांनी खेड्यांची दैनंदिन सेवा करणारी आणि खेडूत जीवनाला नुसते राष्ट्रीय व सहकारीच नव्हे तर एकजिनसी वळण लावणारी संस्था निघेल आणि त्या संस्थेचे संचालक व सेवक शीलसपन्न व निरपेक्ष असतील तर बहुजन–समाजातील पुढारी मंडळी आघाडीला राहून जी जी आंदोलने उठवतील त्यांना त्यांना सामूहिक असा भरभक्कम पाठिंबा मिळत राहील, हा भरवसाही विचारवंतांच्या मनात वाटल्याशिवाय राहिला नाही अर्थातच् ज्या वेळी लोकनायक माधवरावजी अणे यांच्या अध्यक्षतेखाली मसूर येथे सातारजिल्हापरिषदेचे अधिवेशन झाले त्या वेळी ना गोखल्यांच्या भारत सेवक समाजाच्या वा लाला रजपतरायांच्या लोकसेवकसमाजाच्या धर्तीवर सातारा जिल्ह्यात एक आश्रम स्वरूपाची संस्था काढावी असा ठराव त्या जिल्हापरिषदेने पसंत केला असल्यास नवल काय? तथापि तो विचार त्या वेळी साकार होण्यास पुढ लगेच सुरू कराव्या लागलेल्या आन्दोलनामुळे फुरसत सापडली नाही १९३४ च्या निवडणुकी होऊन

कराची एकसष्टी सार्वजनिक रीत्या साजरी झाली असता सोमणाच्या लोकसेवासंघाच्या कल्पनेला क्रियाशील करण्यासाठी तीस हजार रुपयांचा स्वताचा निधी जाहीर केला, तव्हा जिल्ह्यात नाथ धाणेकर, गणपतराव खर, बाबा बहुलेकर, गणपतराव गोडसे, बाबुराव गोखले व सर्वांत विशेष म्हणजे परचुरेशास्त्री यानी लोकजागृतीचे नि लोकसेवेचे जे मागील दीड तपात काम केले होते ते राजकीय आणि ग्रामसुधारणाविषयक काम ठाऊक असणारी मंडळी भाऊसाहेब सोमणाच्या लोकसेवासंघाला शक्य तेवढ्या लवकर साकार करावयास उत्सुक झाली पुढ नोव्हेंबरमध्ये भाऊसाहेब सोमणानाच साठ वर्षे पूर्ण होताहेत हे पाहून प्रतोदकार वासुदेव दामोदर मुंडले यानी म्हटल्याप्रमाणे "त्याचा गोड नि निगर्वी स्वभाव, लहानथोरात मिळूनमिसळून व खेळीमेळीने वागण्याची त्याची पद्धति, दुसऱ्याचे मन सहसा न दुखवण्यासारखे वर्तन ठेवण्याची दक्षता, ज्या ज्या तऱ्हेने लोकांच्या उपयोगी पडता येईल त्या त्या तऱ्हेने खाजगी किंवा सार्वजनिक कामात कळकळीन व सचोटीन लोकांचा उपयोग करण्याचा त्याचा परिपाठ, सातारा जिल्ह्यातील सर्व महत्त्वाच्या चळवळींना स्वकष्टार्जित द्रव्याचे पुरविलेले पाठबळ इत्यादि गुणावर लुब्ध झाल्यामुळे त्याच्या एकसष्टीचा सोहळा साजरा करण्याच्या वाटाघाटी लोकांनी सुरू केल्या, त्यावेळी वैयक्तिक गौरव करून घेण्याचा मनापासून तिटकारा करणाऱ्या भाऊसाहेब सामणाच्या विवेकशीलतेला, आपली लोकसेवासंघासंबंधीची तळमळ आणि १९३१ पासून त्या तळमळीन झालेली विचारजागतीची प्रगति लोकापुढे ठळकपणे ठेवण्यासाठी आपणास ती एक संधी

त्याच आत्मविश्वासाने आपण आता महाराष्ट्रासाठी एकजुटीचा प्रयत्न करावा असे भाऊसाहेबांच्या मनाने घेतले भाऊसाहेबांना या बाबतीत यश येईल अशी आशा पुष्कळांना होती कारण आण्णासाहेब भोपटकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे "राष्ट्रात निरनिराळी आंदोलने होऊन मतभेद माजलेले असताही महाराष्ट्रातील ज्या चार दोन पुढाऱ्यांनी राजकीय क्षेत्रातील आपले स्थान कायम राखिले त्यापैकी दे भ. भाऊसाहेब सोमण एक होते" त्रिकाळकार शिवरामपंत करंदीकर प्रभृति मंडळींना ही ऐक्य प्रस्थापनेची कल्पना पसंत पडली तर साताऱ्याच नाही निस्पृह नरीक्षकांना सदर प्रयत्नात यश येईल अशी आशा वाटली नव्हती तरीपण १९०० सालापासून साताऱ्याची समेटभूमी म्हणून जी कीर्ति आहे, ती राखण्याचा तीनदा यशस्वी व एकदा अर्धयशस्वी असा जो प्रांतिक-परिषदाद्वारा प्रयत्न झाला तसा प्रयत्न करावयास कोणाचाच विरोध नव्हता शिवाय, हा प्रयत्न स्नेहांकित वातावरणात खेळीमेळीने व्हावयाचा असल्यामुळे कोणाच्या इज्जतीचा, नेतृत्वाचा वा मानापमानाचाही प्रश्न नव्हता तात्विक भूमिकेला सात्त्विकवृत्तीने व्यावहारिक स्वरुप देऊन सहकाराचा शक्य तेवढा जास्तीजास्त आविष्कार सर्व राष्ट्रीयवृत्तीच्या मंडळीत सातत्याने होत रहावा यासाठी "सर्वेषां मित्र" असलेल्या भाऊसाहेब सोमणांच्या बैठकीवर दिलजमाईने हातजमाई व्हावयाची होती गांधी—आर्विन करारापासून आपली प्रकाशकिरणे टाकू लागलेल्या स्वराज्य—सूर्याच्या उपासनेसाठी मतमतांतराच्या प्रामाणिक देशभक्तांचा जास्तजास्त सहकार कसा होत राहील हे पहात राहण्यातच राष्ट्रीय बळकटीचा कस आहे, असे ज्याचे ज्याचे मत होते ते ते विचारवंताच्या तशा सहकारस्नेहाकडे आशेने डोळे लावून बसले होते भाऊसाहेब सोमणांच्या साठीसमारंभाची तारीख २२ नोव्हेंबर १९३६ होती, तर शनिवार ता २१ रोजी जवळ जवळ रात्रीचा दिवस करून भाऊसाहेब सोमणांचे सर्व स्नेहांकितामध्ये अपेक्षित चर्चेचा जागर झाला त्याचे प्रसादफळ मात्र भाऊसाहेब सोमणांच्या अपेक्षेपेक्षा अगदीच भिन्न निघाले तरीपण प्रयत्नान्ती परमेश्वर भेटला नाही, म्हणून आपले प्रयत्न कोणी सोडत नाही "अचूक चुकेल कोठे ॥" हा समर्थदंडक जो यशासाठी लागतो, तो आपल्या हाती नाही, असे कळून आल्यावर मंडळी जमल्यासारखा व आरंभल्यासारखा साठीसमारंभ रविवारी झाला

अत्याग्रहाने आपल्याकडे नेले त्याच्याकडेही भाऊसाहेब जाऊन आले शनिवार ता २१ रोजी व्यायाममंडळाने सोमणाना त्याचे एकसष्टीबद्दल पानसुपारी केली होती ठाकोरदासबोवाचे वाड्यातील वसतगायनसमाजाने त्याच दिवशी गायनसमारंभाने सत्कार केला होता रविवारी दुपारी वेस्टर्न इंडिया, आर्याग्ल वैद्यकविद्यालय वगैरे ठिकाणचा सत्कार स्वीकारून बरोबर २॥ वाजता, अध्यक्ष दे भ तात्यासाहेब केळकर याचेसह सोमण श्रीकृष्ण थिएटरात आले बँडच्या सुस्वर निनादात ते स्थानापन्न झाल्यावर सातारा जिल्ह्याच्या कानाकोपऱ्यातूनही आलेल्या सर्व दर्जाच्या व सर्व पेशाच्या तीन हजार जनसमुदायाने केलेल्या जयजयकाराने समारंभास सुरवात झाली चाफळचे आबामाहेब महाराज, विनायकबुवा मसूरकर, दे भ शंकरराव देव, लोकशक्तीकार आचार्य जावडेकर, एरंडोल्चे पी जी जाना, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, श्रौताचार्य धुंडिराजदीक्षित बापट इत्यादि मंडळी भाऊसाहेबासमवेत अध्यक्षाच्या सान्निध्यात विराजमान होती

ईशस्तवन, स्वागतपर पद्य, आणि चाफळकरस्वामी विनायक महाराज व श्रौताचार्य याचे अनुक्रम समय साम्प्रदायिक आणि वैदिक आशीर्वाद झाल्यावर अध्यक्ष दे भ केळकर म्हणाले –" पूर्वीच्या काळी ' देवाना प्रिय अशी पदवी दिलेली ताम्रपटात आढळते आता देवानी आपला अधिकार लोकाना दिला आहे तेव्हा भाऊसाहेब सोमणाना आजपासून ' लोकाना प्रिय ' म्हणून लोकप्रिय या पदवीने गौरवावे असे मला वाटते '

केळकराच्या या प्रास्ताविकानतर समारंभास आलेले शुभसदेश शिवरामपत लिमये यानी वाचून दाखविले त्यात लोकनायक अण बाळासाहेब प्रतप्रतिनिधी औंध, बॅ जयकर, बॅ जमनादास मेहता कन्हैयालाल मुन्शी, बाळासाहेब खेर, बॅ कोयाजी, भय्यासाहब गजेंद्रगडकर, सा व कूपर, आण्णासाहेब भोपटकर, प सातवळेकर प्रा पोतदार शंकरराव किर्लोस्कर, रामभाऊ मंडलीक, प्रि धनजयराव गाडगीळ, नानासाहेब सप्तर्षि (नगर), अच्युतराव पटवर्धन, वासुदेवराव मुडशं याच संदेश प्रमुख होते संदेश वाचनानतर सत्कार–मंडळाच अध्यक्ष शंकरराव साठे यानी प्रथम पाच हजार रुपयाची थैली व खालील मानपत्र समर्पण करून हार घातला

आपला जन्म या जिल्ह्यात झाल्याने व आपले आतापर्यंतचे आयुष्य येथेच गेल्याने आपण जसे या जिल्ह्याचे झाला आहा, तसेच आपल्या प्रेमळ व परोपकारी, दानशूर व देशाभिमानी वृत्तीने आपण हा जिल्हा आपलासा केला आहे गेली ३०।३५ वर्षे आपण या जिल्ह्याची बहुमोल सेवा केली आहे व या जिल्ह्याच्या सार्वजनिक जीवनावर आपल्या सर्वसंग्राहक कार्यकुशलतेचा ठसाच उमटविला आहे

शुद्ध, निर्मल, चारित्र्य गोड आणि मनमिळाऊ स्वभाव दंभ आणि अहंकार यांचा पूर्ण अभाव, निस्सीम देशभक्ति, अखोट स्वार्थत्याग, इत्यादि गुण-समुच्चयामुळे आपले जीवन जनतेला आदर्शभूत झाले आहे आणि अजातशत्रु, म्हणून आपण लौकिक मिळविला आहे

१८९२ साली प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर प्रथम आपण काही वर्षे सातारा येथील इंग्रजी शाळांतून शिक्षकाची नोकरी पत्करून आपल्या सार्वजनिक आयुष्याला सुरवात केली परंतु ईश्वरकृपेने यापेक्षा जास्त व्यापक कार्यक्षेत्र आपणास लाभावयाचे होते त्यामुळे लवकरच म्हणजे सन १९०० साली आपण वकिलीची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन सातारा येथे वकिलीच्या धंद्यात पाऊल टाकले व तेथूनच आपला व सातारा जिल्ह्यातील जनतेचा अत्यंत जिव्हाळ्याचा संबंध सुरू झाला त्यातून दैवयोगाने निष्णात कायदे-पंडित व जिल्ह्यातील प्रसिद्ध पुढारी कै. दादासाहेब करंदीकर यांच्या देखरेखीखाली काम करण्याची संधी आपणास मिळाली, त्यामुळे वकिलीच्या धंद्यात काय अथवा सार्वजनिक कार्यात काय आपण कै. दादासाहेबांचे शिष्य म्हणून लवकरच चमकू लागला व उत्तरोत्तर सार्वजनिक कार्यात पुढाकार घेऊन आता पावणो या जिल्ह्याच्या राजकारणाची धुरा आपण आपल्या खांद्यावर कुशलतेने वागवित आला ही अत्यंत अभिमानाची गोष्ट होय

कडे करून आपण जो स्वार्थत्याग केला आहे, त्यामुळे आपल्या विषयीचा सर्वांचा आदर महत्प्रयत्नीने वाढत गेला आहे.

आपल्या अखंड लोकसेवेच्या कार्यात सातारा जिल्ह्यातील जनतेने आपल्याला शक्य ते सहाय्य केले आहे. १९२३ साली स्वराज्य पक्षाचे उमेदवार म्हणून आपण मुंबई कायदेमंडळाचे निवडणुकीस उभे राहिलात, तेव्हा प्रचंड बहुमताने निवडून देऊन जनतेने आपल्यावरील विश्वास प्रगट केला आहे. या जिल्ह्यातील अनेक सार्वजनिक संस्थांचे अध्यक्ष व सल्लागार म्हणून आपण काम केले आहे. सातारा जिल्हा सभेचे नेते म्हणून व प्रकाश पत्राचे संपादक म्हणून झालेली आपली कामगिरी अत्यंत स्पृहणीय अशीच झाली आहे. विशेषतः आपण या जिल्ह्यातील सार्वजनिक कार्यासाठी आजन्म सेवकांची सोसायटी काढण्याचे जे काम हाती घेतले आहे ते तर आपले केवळ जीवित–कार्यच होणार आहे. आपल्या या बहुविध लोकसेवेबद्दल सातारा जिल्ह्यातील जनता आपली फार ऋणी आहे.

शेवटी परमेश्वराने आपणाला उदंड आयुरारोग्य द्यावे व देशाची अधिकतर सेवा करण्याचा आपणास संधी द्यावी अशी त्या जगन्नियंत्याजवळ आमची प्रार्थना आहे.

* * *

या आहेरामुळे बेळवकरानी सोमणाना दिलेल्या "लोकप्रिय" पदवीची समर्पकता सर्वांनाच पटली हार व अहेरानंतर सोमणाना वासमुमने अर्पण्यात आली

कर्नाटक-सिंह गंगाधररावजी देशपांडे म्हणाले, "मर्यादित क्षेत्रातील भाऊसाहेबासारखे कुशल कार्यकर्ते आपल्यात अत्यंत दुर्मीळ आहेत प्रथम ते दुसऱ्याची विवंचना करतात. सरळपणाने वागणारा मनुष्य आपल्या राजकारणातल्या प्रतिस्पर्ध्यावर देखील कशी छाप पाडू शकतो याचे भाऊसाहेब हे मूर्तिमत उदाहरण आहे लोण्यापेक्षा मऊ बनून भाऊसाहेब प्रतिस्पर्ध्याला गिळतात या त्यांच्या सौजन्यातही चैतन्य आहे त्यामुळे त्यांच्याशी भांडावे कसे हेच भांडणाऱ्याला कळत नाही"

शंकरराव देव म्हणाले "भाऊसाहेबाना सार्वजनिक राजकारणातील महत्वाकांक्षा कशी ती शिवली नाही आह्मा देव दानवाच्या पुष्कळच गोष्टी त्याना पसत नाहीत, पण असे असूनही ते सर्वांना प्रिय आहेत, याचे कारण त्यांच्या सर्व विचाराच्या मागे देशप्रेमाची उत्कट भावना आहे पैसा, वेळ, आणि श्रम याबाबत ते कोणाच्याही उपयोगी पडण्यात 'श्रेयमूर्ति' आहेत"

पी जी जोशी म्हणाले, "दुसऱ्याचे गुण घेणे व आपले दोष जाणणे हाच माणुसकीचा अर्थ आहे याच गुणामुळे भाऊसाहेबांच्यासाठी सर्व माणसे एकत्र येतात सार्वजनिक कार्यकर्त्यांच्या अंगी हा गुण अधिक प्रमाणात दिसू लागेल, तर देव-दानवाचे युद्ध केव्हाच नाहीसे होईल"

नाथ घाणेकर म्हणाले, "सोमण म्हणजे कालिदासाने वर्णन केलेले सर्वोपकारक्षम वृत्तीचे आदर्श गृहस्थाश्रमी होत या वृत्तीमुळेच शक्यता असताही ते धुन्धाधीशाचे लक्षाधीश होऊ शकले नाहीत"

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणाले "सोमण आमच्या प्राज्ञपाठशाळेचे कळवळीचे सचालक आहेत देशात जे काही विचारप्रवाह वहात असतील त्यांतील जबाबदारी ते ओळखणारे आहेत"

•भाऊराव पाटील म्हणाले, "मला सोमण म्हणजे मोदी पेढे वाटतात त्यांची माझी पहिली गाठ पाटखळ-बोरखळच्या प्लॅटफॉर्मवर पण मला सांगण्यास आनंद वाटतो की त्यांनी ब्राम्हण-ब्राम्हणेतर वाद मिटविण्याच्या कामी फार परिश्रम केले व या जिल्ह्याला आदर्श केले आताच मला सोमण यानी २५ रु गुपचूप देणगी माझ्या संस्थेसाठी दिली ती देत असता मला पहिल्याने वाटले की माझं घोंगडेच हिसकावून घेत आहेत या देणगीतून सेकंड एल् एल् बी. च्या मागं मुलास मी 'सोमण प्राईज्' देणार आहे सोमणाना तुम्ही कितीही पदव्या दिल्यात तरी रामभाऊ या नावानेच त्यांना खरा आनंद आहे"

आणखी अनेक मंडळींनी गौरवपर भाषणे केल्यावर, भाऊसाहेबांनी या सत्काराचा स्वीकार विनम्रतेने करताना, आपल्याला मिळालेल्या थैलीत स्वताचे पाच

हजार रुपये घालून सातारा जिल्ह्याच्या सेवेला अर्पण करीत आहोत असे जाहीर केले. ते गहिवरलेल्या अंतःकरणाने उद्‌गारले "मी देशाचा ऋणकरी आहे. प्रत्येक-जण देशाचा ऋणकरी आहे. जोपर्यंत ऋण फेडीत नाही तोपर्यंत कोणताही मनुष्य मोठा नाही. या दृष्टीने मी अत्यंत लहान आहे. मला मोठे म्हणण्यातील रहस्य एवढेच आहे की जनताजनार्दन माझ्या अवगुणाकडे लक्ष देत नाही."

पारे प्रभुहि संग्रही सकल वस्तुला ठेविती।
गुणा न म्हणता उणा अधिक आदरे सेविती।।

"ज्या कुळामध्ये माझा जन्म झाला, त्याच्या गुणांचा परिणाम माझे ठिकाणी झाला आहे. अजातशत्रु म्हणवून घेण्याची पात्रता माझे अंगी असलीच तर त्याचे श्रेय मला नाही. माझ्या पूर्वीच्या राजकीय पिढीचे उदाहरण डोळ्यापुढे ठेवून मी वागत आलो, तिचे ते श्रेय आहे. मला महत्त्वाकांक्षा नाही हे म्हणणे चुकीचे आहे. मी स्वार्थी आहे. जिल्ह्याची सेवा सातत्याने करणारी संस्था सातारा जिल्ह्यात काढावी व तिच्यासारख्या संस्था इतर जिल्ह्यातही निघाव्यात अशी माझी स्वार्थाची महत्त्वाकांक्षा आहे. माझ्या हातून ते कार्य घडवून घ्यावे, अशी बुद्धि परमेश्वराने सर्वांना द्यावी, अशी माझी प्रार्थना आहे. आपण सर्वांनी ते कार्य होईपर्यंत मला

शकतो. सौजन्य, स्वार्थत्याग, आणि सत्कार्यप्रवृत्ति या तीन गुणामुळेच भाऊसाहेब पुढारी आहेत साठीच्या समारभाला मी एकदा टाईपरायटरच्या घटेची उपमा दिली होती मी म्हटले होते की घटा झाल्यावर पुन्हा टक् टक् केले तर अक्षर उमटणार नाही जो कार्यमग्न झाला त्याला घटाच ऐकू येत नाही भाऊसाहेबाना ही घटाच ऐकू येऊ नये व कोणी ऐकवूही नये कार्यार्थ त्याना तुम्ही जगवा त्याला ते तयार आहेत वरे कार्य लवकर होऊन जावे लागले तर त्यासही त्याची ना नाही सायकाळ होऊन गेली म्हणजे दिव्यात तेल आहे आहे, नाही नाही असे आपण म्हणतो. तसाच साठीच्या पुढच्या आयुष्याचा प्रकार आहे भाऊसाहेबाना जिल्ह्याने देशसेवेच्या ऋणमुक्ततेची पावती आताच द्यावयास हरकत नाही जगात विश्वास म्हणून काही आहे की नाही ?"

केळकराच्या या भाषणानतर बॅरिस्टर करदीकर यानी आभार मानले पानसुपारी, अत्तर–गुलाब व राष्ट्रगीत होऊन हा समारभ सपला सदर समारभानतर सार्वजनिक कार्याविषयी आस्था बाळगणारे रॉयल उपहारगृहाचे मालक दत्तोपत कुलकर्णी मास्तर यानी केळकर सोमणाना व पाहुणे मडळीना अल्पोपहार दिला

या समारभाचे निमित्ताने समर्थाने आपला एक विशेष अक काढला होता या समारभाची सर्व व्यवस्था १९२० सालापासून पुढे आलेल्या सोमणाच्या नव्या चाहत्यानी बहुवा केली होती आपल्या जुन्या पुढाऱ्याचा गौरव करण्याची प्रवृत्ति नव्या कार्यकर्त्या पिढीत आहे यावद्दल सोमणाच्या बरोबरीच्या मडळीना आनदच वाटत होता तथापि या आनदाबरोबरच सोमणाच्या गौरवात आपले त्याचे सबध असल्याइतका मनमुराद भाग आपल्याला घेता आला नाही, याचा किंचित् विषादही त्या मडळीना वाटत होता या सर्वापेक्षाही स्वत भाऊसाहेबाची मनोवृत्ती 'अपुर्ता' सारखी झाली होती हर्ष खद मावळले होते याचे कारण आपल्या येथे जमलेल्या मडळीत आदल्या दिवशीच्या चर्चेने अपेक्षाप्रमाणे दिलजमाई झाली नाही हे तर होतेच, पण लोकाचे आशीर्वाद घेऊन आपण एकत्हेने कृतकार्य होत असता आपल्याला सार्वजनिक कामाचे मार्गदर्शक असलेले गु रा व पाठक आणि विशेषत दादासाहेब करदीकर हे हा समारभ बघावयास नाहीत फार काय ज्यानी आपल्या वडील–बधूसारखे सार्वजनिक कार्यात आपल्याला सहकार्य केले ते गणपतरावजी फणसळकर, नानासाहेब आगाशे वामनराव घाणेकर वकील, वडूसकर वकील आणि डॉ विष्णुपत भिडे इत्यादि मडळी आपल्या या आनदाचे प्रसगी भागीदार व्हावयास नाहीत हीसुद्धा विषण्णता भाऊसाहेबाच्या मनावर होती आपल्यासारख्या साध्या माणसाने सद्बुद्धीने सतत कार्य करीत राहिल्यास जनता गौरवाचा अभिषक साध्या माणसावरही करू शकते असे दृश्य उगवत्या पिढीपुढे राहिले तर सातत्याने देशसेवा करीत राहण्याचा उत्साह तिला राहील, या एका पवित्र भावनेने आपण सदर समारभाला समति दिली व त्यात जरूर तेवढा भाग घतला हेही समाधान भाऊसाहेबाना मनोमन होते यात शका नाही

१० विधान परिषदेत

१९३७ सालच्या 'पसतीसच्या सुधारणासाली' झालेल्या निवडणुकीत मुंबईच्या विधानपरिषदेसाठी भाऊसाहेब सोमणाना काँग्रेसतर्फे उभे करण्यात आले हा प्रतिष्ठासपन्न मतदारसंघ पदवीधराचा व "व्हेस्टेड इटरेस्ट" वाल्या जमीनदाराचा, इनामी लोकाचा होता भाऊसाहेब सोमण पदवीधर नव्हते, तसेच ते गरीबीतून वर आले असले तरी गव्वरही नव्हते तरीही पुजीपतींचे दावेदारही नव्हते. पण शेतकऱ्याच्या आणि सेडूताच्यामध्ये मिसळून त्याच्या सेवेसाठी हयात घालविणारे आणि शेतवरी कामकऱ्याचे राज्य करू इच्छिणाऱ्या काँग्रेसचे सोमण, हा मतदारसघाचा विचार केला तर गौणपक्षच होता पण सुशिक्षिताचा आणि श्रीमताचा प्रतिनिधी बहुजनसमाजाचे प्रश्न कळकळीने पाहाणाराच असा यशस्वी झाला तरच काँग्रेस सर्व–वर्ग–समन्वयाची भूमिका साकार करू शकेल अशी परि–स्थिती असल्याकारणाने पुणे जिल्ह्याच्या पदवीधर व प्रतिष्ठावत मडळीचा आणि भाऊसाहेब सोमणाचा तितका दाट परिचय नसताही सातारा–पुणे या जोड जिल्ह्याच्या मतदारसघात भाऊसाहेब सोमणाची उमेदवारी हा एक कस होत त्यातून आपल्या प्रादेशिक वा मध्यवर्ती कायदेमडळाच्या निवडणुकी लढविणा या दोनही जिल्ह्यातील उमेदवार आणि त्याचे सहाय्यक, आपल्या अगर आपल्य उमेदवाराच्या यशाला अनुकूल होईल, इतकेच सहाय्य भाऊसाहेबाच्या निवड-णुकीला करणार, नाहीतर सदिच्छा प्रगट करणार, ही मनुष्य स्वभावातील छटाहृ लक्षात घेतली, तर एकटया सातारा जिल्ह्यातील सर्वसग्रही परिचयावर आणि कृतकार्याच्या पुण्याईने, पुणे जिल्ह्यातील मिळणाऱ्या आशीर्वादावर भिस्त ठेवण्यापलिकडे दुसरा खात्रीचा आधार निवडणुकीच्या यशास नव्हता फर्ग्युसनचे प्रिन्सिपॉल रँग्लर महाजनी हे निवडणुकीच्या प्रागणातील प्रागतिक पक्षीय उमदवार त्याच मतदार सघात असल्याकारणाने, त्याचे नाव, त्याचे शिष्यसबध, प्रागतिक पक्षातील व इतरही त्याचे मातबर सहाय्यक, सातारा जिल्ह्याशी जन्मभूमी म्हणून असलेले त्याचे सबध या सर्व गोष्टीचा विचार करता त्याच्या यशाबद्दल कोणालाच सहसा शका नव्हती पण त्यामुळेच आपल्याच जिल्ह्यातील आपल्याच गावच्या एका कर्तृत्वान तेजास चढणाऱ्या तरुणाच्या उमेदवारीशी किंचित् चढाओढीचा सबध निवडणुकीत आल्यामुळ, आपल्यासाठी खटपट करणारा उत्साहाच्या भरात किंवा मोहविवश होऊन काही वाहचातपणा होऊ नये अशी खबरदारी भाऊसाहेब सोमणाना निक्षून घेणे कर्तव्यच वाटले आपल्या पक्षाचे ध्येय धोरण व स्वताची लायकी यांच्या कसावरच लोकानी आपणास प्रतिनिधी म्हणून निवडून द्यावयाचे असल्यास द्यावे, अन्य पक्षियाच्या निंदेने वा धिक्काराने आपली निवडणूक मुळीच डागळता उपयोगी नाही, ही दक्षता भाऊसाहेब सोमण

जन्मभरच घेत आले, पण पदवीधर–प्रतिष्ठासपन्नाच्या मतदार सघात ती त्याची दक्षता दुणावली अशा स्थितीत विधान–परिषदेच्या निवडणुकीचा निर्णय काँग्रेसला अनुकूल असा लागला आणि भाऊसाहेब निवडून आल्याबद्दल काँग्रेसच्या पाइकाना पहिल्या नबरचा आनद वाटला भाऊसाहेबाच्या या यशास प. जवाहरलाल नेहरूनी निवडणुकीच्या निमित्ताने केलेला सातारा जिल्ह्यातील दौरा आणि सर्व लहान थोर कार्यकर्त्यांनी केलेले सहाय्य ही प्रामुख्याने कारणीभूत होती आणि याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्यास भाऊसाहेब चुकले नाहीत रँग्लर महाजनी पहिल्या नाने निवडून आले आणि आपण दुसऱ्या क्रमाकाने आलो यात स्वता भाऊ–साहेब सोमणाचा आनद तिहेरी होता त्या मतदार सघास काँग्रेसचा उमेदवार एवढ्या मोल्यावरणाने काँग्रेसचा तो दमर टक्के विजय होता तेजस्वी तरुणाची विद्वत्ता पहिल्या क्रमाकाने सन्मानण्यात पदवीधरावरोबर प्रतिष्ठा–सपन्नानी भाग घेतला व गुणगौरवाची वृत्ति प्रकट केली आपल्याला दुसरा क्रमाक मिळाला असला तरी त्रदल्या काळाच्या जमान्यात काँग्रेस सागते आहे तशी पावले टाकणे–आपल्या हितसबधाच्या जपणुकीची पराकाष्ठा करून का होईना ! – आता आवश्यक आहे, हे पदवीधर–प्रतिष्ठा–सपन्नातील मडळीनी ओळखले भाऊसाहेब सोमणाना स्वताच्या निवडणुकीने झालेल्या आनदाचे हे तीन स्तर होते

१९३७ च्या या निवडणुकीत काँग्रेसपक्ष बहुसख्येने निवडून आला लोक–शाहीच्या तत्त्वास अनुसरून काँग्रेस पक्षाने मत्रिमडळे स्वीकारली पाहिजेत असा प्रसग उद्भवला १९३५ चा सुधारणा कायदा हा भारताच्या अपेक्षेप्रमाणे मुळीच नसल्याकारणाने त्या सुधारणा राबवाव्यात न राबवाव्यात याबद्दल भवति–न–भवति झाली होती विचहुना एल्एल् बी झालेला मनुष्य मॅट्रिक आहे आणि एम् ए झालेल्या बाई साक्षर आहेत असे दाखले मतदार होण्याकरता लोकाना मागितल्या कारणाने निवडणुका होऊनही काँग्रेसपक्षाने सुधारणा राबविण्याचा प्रयत्न केला तर अपमानाचे प्रसग वरचेवर येतील अशी भीति काँग्रेसपक्षाला वाटल्याशिवाय राहिली नाही त्या वेळी भारताच्या सात प्रातात काँग्रेसला बहुमत मिळाले होते त्या त्या प्रातातील काँग्रेसपक्षीय नेत्याना प्राताधिपतीनी मत्रिमडळ बनविण्यासाठी भेटीस बोलाविले असता वर प्रगट केलेली भीति प्राताधिपतीच्या पुढे स्पष्ट माडून काही आश्वासनावर मत्रिमडळाचा स्वीकार करण्याचे आपण मान्य करू असे काँग्रेसने त्याना सागितले प्राताधिपतीच्या सत्प्रवृत्तीवर विश्वास ठेवून काँग्रेस नेते मत्रिमडळे बनवावयास तयार नाहीत, तर आपणही काही आश्वासने द्यावयास तयार नाही असे सरकारने सागितले अर्थातच काँग्रेसच्या व्यतिरिक्त दुसऱ्या पक्षाची मत्रिमडळे १९३७ साली स्थापन झाली त्यात मुंबई इलाख्याचे मत्रिमडळ बनविण्याची कामगिरी सा ब धनजी शहा कूपर याचेकडे

आली. कूपर मंत्रिमंडळाचा कारभार सुरू झाला. बॅ. सावरकराना बंधमुक्त करण्यासारखी काही कामगिरीही त्यानी केली. पण बहुसंख्य पक्षाला डावलून लोकशाहीची भाषा करणे इंग्रज सरकारला अवघड होते म्हणून सरकारची कॉंग्रेसपक्षाशी पुन्हा बोलणी झाली आणि सरकारच्या सत्प्रवृत्तीची शंका येताच कॉंग्रेसजनानी तसे स्पष्ट कळवून राजीनामे द्यावयास हरकत नाही अशा सूचक आश्वासनावर कॉंग्रेसपक्षाने मंत्रिमंडळे स्वीकारली. मुंबई इलाख्यात ना. बाळासाहेब *खेर यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ स्थापन होऊन कॉंग्रेसचा कारभार सुरू झाला.* भाऊसाहेब सोमण ज्या वरिष्ठ कायदे–मंडळात (विधान–परिषद) निवडून आले होते तेथे त्यांचे नाव त्या कायदे–मंडळाच्या उपाध्यक्षपदासाठी कॉंग्रेसपक्षाने कायम केले. भाऊसाहेब सोमण यांची उपाध्यक्षपदावर बिनविरोध निवडणूक होऊ नये म्हणून कूपर मंत्रिमंडळाचे अर्थमंत्री जमनादास मेहता यानी आपले स्नेही एस्. सी. जोशी याना भाऊसाहेबांचे विरोधक म्हणून उभे केले; पण शेवटी भाऊसाहेब सोमणच यशस्वी झाले. १९३७ च्या जुलैमध्ये भाऊसाहेब सोमणानी हा अधिकार स्वीकारल्यानंतर आपल्या मतदार संघातील प्रतिष्ठासंपन्नांची वकिली करण्याचा प्रसंग कुळकायद्याच्या निमित्ताने गोखले हॉल पुणे येथे भरलेल्या सभेतच भाऊसाहेब सोमणावर आला.

शनिवार ता. १६ व रविवार ता. १७ जुलै १९३८ रोजी मुंबई विधि–*मंडळातील कॉंग्रेसपक्षाच्या सभासदांची* महत्त्वाची सभा पुणे येथे गोखलेमंदिरात भरली होती. विधिमंडळाच्या येत्या पावसाळी बैठकीत कॉंग्रेसप्रधानमंडळ, कुळकायदा, कर्जसवलती वगैरे जनतेच्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या प्रश्नासंबंधी जी बिले मांडणार होते, त्यांच्या योजनांचा त्या सभेत विचार होणार असल्याने तिला बरेच महत्त्व नि गांभीर्य प्राप्त झाले होते. प्रधानमंडळाच्या योजना ना. खेर यानी सभासदासमोर मांडल्यानंतर सरदार वल्लभभाई पटेल यानी भाषण केले. " आजपर्यंत मध्यम वर्गातील छोट्या जमीन–मालकानी कॉंग्रेसला सहाय्य केले आहे, तेव्हा त्यांचे हित आपण रक्षण केले पाहिजे. मात्र जमीनदार, सरदार या लोकानी आतापर्यंत कॉंग्रेसला विरोध केला हेही विसरता कामा नये. सरकारी योजनावरील चर्चेत महत्त्वाच्या तात्त्विक प्रश्नावरच भर द्यावा " असेही *सरदारानी सुचविले. नंतर काही आमदारांची भाषणे झाल्यावर शनिवारचे काम* संपले. रविवारी सकाळी कर्नाटकसिंह गंगाधररावजी देशपांडे यांचे भाषण झाल्यावर वरिष्ठ विधिमंडळाचे उपाध्यक्ष भाऊसाहेब सोमण यानी गंगाधरराव यांच्या म्हणण्याला पाठिंबा देऊन पुढील मुद्दे मांडले. " कॉंग्रेस–प्रधान–मंडळ अधिकारारूढ झाल्याकारणाने आपला डोईजड शेतसारा कमी होईल अशी अपेक्षा आज शेतकरीवर्ग करीत आहे. त्या बाबतीत काहीच हालचाल न करता आज विना–

कारण हा कायदा पुढे माडण्यात यावा हे आश्चर्य आहे. या कायद्याची आजच काय नड आहे हे कोणीही अजून पटवून दिलेले नाही. डोईजड लढामुळे मुळाची पिळवणूक होते ही गोष्ट वास्तविक प्रधानमडळाने आधी सिद्ध करून – सिद्ध करून नव्हे, – या योजनेत तालुकदार–सरदाराञ्या बरोबर सर्व इनामदारानाही गोवण्यात आले आहे. महाराष्ट्रात इनामदाराचे हिस्से पै–पै पर्यंत लहान झालेले असतात अशा लहान हिस्याच्या इनामदाराना ते केवळ नावाचे इनामदार आहेत म्हणून हे अन्याय्य होणार आहे या एकाच गोष्टीवरून या सर्व गुलागुतीच्या प्रश्नाबद्दल इतकी घिसाडघाई का ? चौकशीमडळ नेमून या प्रश्नाची साद्यत चौकशी करा व मग काय त्या योजना आखा सरदार पटेल म्हणाले की, 'आम्ही हा प्रयोग करतो आहोत.' पण मागील नोकरशाहीने केलेल्या प्रयोगाचे परिणाम अजून जनता भोगते आहे त्यातून आधी तिला मोकळी करा, आणि मग तरी हे नवे प्रयोग सुरु करा मत्रिमडळात आर्थिक तज्ञ आहेतच. मला आणखी एक मुद्दा सुचवावयाचा आहे की या कुळकायद्याच्या योजनेने जमिनीच्या किमती खाली उतरतील. त्यामुळे इलाख्यातील एकदर मालमत्तेची–ॲसेट्सची–किमत कमी होणार आहे प्रधान–मडळाने या मुद्यावर आपले म्हणणे पुढे माडावे.

आपल्या मतदार सघाच्यावतीने सोमणानी असे सडेतोड केलेले भाषण अनुत्तरितच राहिले.

कौन्सिलचे उपाध्यक्ष म्हणून निवडणूक झाल्यावर भाऊसाहेब सोमणानी आपल्या मतदाराची आणि जिल्ह्यातील जनतेची गाऱ्हाणी दूर करण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला. ब्रिटिश रियासतीत ज्याच्यावर अन्याय झाले होते त्याना त्याचे न्याय व हक्क मिळवून देण्याचा सोमणानी कसोशीने प्रयत्न केला प्राथमिक शिक्षकापैकी गणेश पाडुरग कुलकर्णी याच्यासारख्या ट्रेण्ड शिक्षकाना एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर कितीतरी वर्षे अगोदर होण्याचा हक्क असताना तो डावलला गेलेला हक्क भाऊसाहेबाच्या प्रयत्नानी त्याना सुपूर्त झाला होमरूल–लीग चळवळीच्या वेळी ज्याची पेन्शने आणि इनामे चळवळीत भाग घेतल्यामुळे जप्त झाली होती ती त्याना सोमणाच्या शब्दानी परत झाली अशा तऱ्हेचे काम सरकारी धोरणाला धरून करीत असताही त्याचे खरे लक्ष खेडुताच्या जीवनमानाकडे होते

---

११ लोकसेवासंघ

कित्येक वर्षांपासून लोकांचे लक्ष खेड्याच्या उद्धाराकडे होते खेड्याच्या उद्धाराचे कार्य बरेच श्रमाचे व जिकिरीचे म्हणून कित्येक दिवस त्या कार्याची उपेक्षाही झाली तथापि त्या कार्याला पद्धतशीर आरंभ केल्याशिवाय ना. बाळासाहेब खेर यांनी प्रांतिक ग्रामसुधारणा–मंडळापुढे म्हणल्याप्रमाणे "स्वराज्य याचा अर्थ स्वताच्या संसाराची व आपल्या देशाच्या कारभाराची जबाबदारी आपल्या वाटघाप्रमाणे स्वतावर घेऊन तो सुरळीत करणे होय" असा असल्या कारणाने भारतात नांदावयाची लोकशाही यशस्वी करण्याकरता जबाबदारी शिरावर घेऊन ती पार पाडण्यास ग्रामीण जनतेस समर्थ केले पाहिजे ही तळमळ भाऊसाहेब सोमण यांना आपल्या सार्वजनिक जीवनाच्या आरंभापासूनच होती सातारा 'जिल्हा लोकसेवासंघाचे चिटणीस यांनीच त्या संघाच्या कार्यासंबंधी संकलित निवेदन केले आहे तेच येथ देतो म्हणजे भाऊसाहेब सोमणांच्या सहाय्याने प्रेरणेने व मार्गदर्शनाने कसा उठाव घेतला होता हे वाचकांच्या लक्षात येईल 'भाऊसाहेब सोमण यांची प्रकृति सौम्य आणि शांत व प्रवृत्ति विधायक आणि सेवापरायण होती या त्यांच्या मूळ स्वभावाप्रमाणे त्यांनी सार्वजनिक जीवनात प्रवेश केल्यापासून विधायक लोकसेवेकडच त्यांचा ओढा असे सन १९२७ साली "ग्राम-सेवा संघ" या लहानशा संस्थेची त्यांनी स्थापना केली या कार्याची मुख्य धुरा दत्तात्रय वासुदेव परचुरेशास्त्री यांनी आपल्या शिरावर घेतली या संस्थेच्या कार्यवाहाचे काम गोपाळ वासुदेव जोशी वकील सातारा आणि दत्तात्रय कृष्ण गोसावी वकील, सातारा या उभयतांनी पत्करले सातारा तालुक्यातील सर्व खेडी एवढेच मर्यादित क्षेत्र या कामासाठी परचुरेशास्त्री यांनी वरील मंडळींच्या सल्ल्याने निश्चित केले होते सातारा तालुक्यात सुमारे १५० किंवा थोडी अधिकच खेडी आहेत तालुका प्राय डोंगराळ मुलखाचाच आहे अशा या भागात प्रत्येक खेड्यास शास्त्रीबुवा पायी गेले खेडे प्रत्यक्ष पाहून आणि काही वेचक गावकरी मंडळींशी समक्ष भेटून

कारी सेक्रेटरी यांनी केला ग्राम-सेवासंघाचे हे काम सुमारे दोन अडीच वर्षे म्हणजे १९२९ साल अखेरीपर्यंत सरासरी चालले पुढे १९३० साल उजाडून पहिल्या सत्याग्रह-संग्राम आल्याने हे काम कायमचे स्थगित झाले या कामासाठी लागणारा मासिक सुमारे ५० रु खर्च स्वत भाऊसाहेब यांनी एकट्याने बहुतेक सर्व पदरचा केला मध्यंतरी ४।५ महिन्याचा खर्च दादासाहेब करंदीकर यांनी सोसला तसेच 'खेड्यातील यात्रा' हे पुस्तक छापण्यासाठी लागणारा खर्चही यांनीच सोसला "

" १९३० च्या सत्याग्रह-संग्रामाची समाप्ति गांधी-आर्यविन कराराने ५ मार्च १९३१ रोजी झाली आणि त्यानंतर आलेल्या शांततेच्या काळात मे १९३१ रोजी मसूर ता कऱ्हाड जि सातारा येथे सातारा जिल्हा राजकीय-परिषदेचे अधिवेशन लोकनायक माधव श्रीहरी उर्फ बापूजी अणे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले सदर् अधिवेशनात लोकसेवासंघाची कल्पना चापळचे विष्णुअण्णा देशपांडे आणि कऱ्हाडचे पांडुअण्णा शिराळकर या उभयतांनी भाऊसाहेबांचे सल्यास अनुसरून एका ठरावाचे रुपाने मान्य करून घेतली तथापि वर्षाभरातच १९३२ चे आरंभी पुन सत्याग्रहाचा लढा देशात सुरू झाल्यामुळे या कल्पनेस लवकर मूर्त स्वरूप येऊ शकले नाही पण सन १९३६ साली पांडुअण्णा शिराळकर यांनी एकट्याने या कामा-साठी तीस हजार रुपयाच्या मोठ्या देणगीचे जाहीर अभिवचन देऊन या कल्पनेस पुन जोराची चालना दिली दादासाहेब करंदीकर यांनीही आपली एक हजार रु देणगी प्रत्यक्ष देऊन या कल्पनेला उत्तेजन दिले पुढे १९३६ च्या नोव्हेंबर महिन्यात भाऊसाहेब सोमण यांचा ६० वा वाढदिवस समारंभ झाला त्या वेळी लोकांनी त्यांना अर्पण केलेली ५००० रु ची थैली त्यांनी लोकसेवासंघाचे कार्यास अर्पण केली शिवाय स्वत त्यांनी पदरचे आणखी ५००० हजार रु या कामासाठी दिले तसेच जिल्ह्यातील अनेक लोकाकडून लहान मोठ्या देणग्या मिळविण्याचा प्रयत्नही चालू ठेवला अशा रीतीने द्रव्यनिधीची काहीशी सोय झाल्यानंतर श्रीशिवराज्याभिषेकोत्सवाच्या शुभदिनापासून म्हणजे ता २१-६-१९३७ पासून लोकसेवासंघाचे कार्याचा प्रत्यक्ष उपक्रम सुरू करण्यात आला कराडचे सुप्रसिद्ध लोकसेवक "समाजभूषण" पुरुषोत्तम पांडुरंग उर्फ बाबूराव गोखले यांनी स्वता कामाची जबाबदारी अंगावर घेतल्याने कार्याला एकदम हेचा उठाव आणि उंची एकदम प्राप्त झाली त्याच सालच्या लो टिळक-पुण्यतिथीपासून (१-८-३७ पासून) वाईचे (सध्या कराडचे) भय्याशास्त्री वाटवे, हेही गोखले यांचे जोडीने काम करण्यास तयार झाले तसेच ता १५-८-३७ पासून दहिवडी ता माण जि सातारा येथील घोडीराम नारायण कानीद हे कार्यकर्तेही वरील उभयतांना येऊन मिळाले लोकसेवासंघाच्या सेक्रेटरी स्थानाची जबाबदारी द कृ गोसावी वकील सातारा यांनी ता १-८-३७ पासून हौसेने पत्करली अशा रीतीने

शिराळकर आणि सोमण या उभयतांचे मार्गदर्शनाखाली लोकसेवासंघाचे काम सातारा जिल्ह्यात उत्साहाने आणि जोमाने सुरु झाले. कराड, कोरेगाव, खटाव खानापूर, जावली, तासगाव, पाटण, माण, वाळवे आणि सातारा अशा जिल्ह्याच्या बहुतेक सर्व तालुक्यातून सुमारे २००–३०० गावाना वरील तीन (गोखले, वाटवे काशीद) कार्यकर्त्यांनी पायी फिरुन समक्ष भेटी दिल्या आणि अवश्य तितका वेळ प्रत्येक गावात राहून गावातील जरूर त्या सर्व मंडळींच्या समक्ष भेटी घेतल्या त्यांच्या नानाविध अडचणी–जंगल, पाटवधारे, शिक्षण, हरिजनांच्या गैरसोयी, पिण्याचे पाणी, रस्ते, कर्जबाजारीपणा, टपालाची गैरसोय, नदीवरील नावांची गैरसोय, अधिकाऱ्यांची बेफिकिरी, गुंडाचा उपद्रव इत्यादि सर्व प्रकारच्या अडचणी समजावून घेतल्या आणि त्यापैकी शक्य तेवढ्या अडचणींचा परिहार (मुख्यतः भाऊसाहेब सोमण यांचे सल्याप्रमाणे सरकार दरबारी प्रयत्न करून) करवून घेतला."

"वरील तीन कार्यकर्त्यांचे कामास पूरक म्हणून गोटखिंडीचे श्री. नारायणराव जोशी, शिराळ्याचे नेमिनाथ अण्णा कत्ते व रामचंद्र महादेव जोशी, तासगावचे चिंतोपंत काळे आणि नागठाण्याचे श्रीपाद हरी जोशी या कार्यकर्त्यांनीही आपले इतर व्यवसाय संभाळून आपापल्या भागातील खेडेगावात वरील प्रकारचेच विधायक काम लोकसेवासंघाचे वतीने केले. या कार्यकर्त्यांना प्रवासखर्च व पोस्ट खर्च एवढीच अल्प आर्थिक मदत संघाकडून केली जात असे. अशा तऱ्हेने संघाने एक वर्ष (२१–६–३७ ते १–८–३८) काम केल्यानतर दुसरे वर्षासाठी अधिक भरीव काम करण्यासाठी कोरेगाव तालुक्यापैकी चिमणगाव या गावाची निवड केली. आणि त्या गावात संघाचे दोन कार्यकर्ते बाबूराव गोखले व धोंडिराम काशीद हे प्रत्यक्ष जाऊन राहिले. मधून मधून स्वतः भाऊसाहेब सोमण, शिराळकर, गोसावी, अळतेकर वगैरे मंडळी चिमणगावाला भेटी देत. परंतु खरे काम गोखले व काशीद या दोघानीच केले. चिमणगावला जाणेचे सुमारास संघाचे तिसरे कार्यकर्ते भय्याशास्त्री वाटवे याची प्रकृति नादुरुस्त झाल्यामुळे त्याना संघाचे कामाचा राजिनामा द्यावा लागला. त्यांचे राजिनाम्याने संघाची एक शक्ती कमी झाल्यासारखे झाले. सुमारे ३।४ महिने गोखले व काशीद यांनी चिमणगावची सर्व बाजूनी सेवा व निरीक्षण केले. प्रथम गावची स्वच्छता गावकऱ्यांचे सहकार्याने घडवून आणली. मलविसर्जनाची आणि ग्रामस्वच्छतेची अमंगळ पद्धत सदर गावात काही प्रमाणात आडाणी लोकात चालू होती. गोखले यानी स्वतः चिकाटीने आणि लोकांचा रोष पत्करून ही सवय बदलून टाकण्यात यश मिळविले. आणि ओढ्यातील पिण्याचे पाण्याची अधिक स्वच्छताही गोखले या आपल्या कामाने राखू शकले. या प्राथमिक कामानंतर गावातील रस्ते गावकऱ्यांचे सहकार्याने सुधारले. चिमणगावच्या सर्वच कामात गावचे पुढारी शंकरराव पाटील आणि रामराव पाटील यांचे बहुमोल साहाय्य गोखले व काशीद याना झाले. लोकांचे

ज्ञानात भर घालण्यासाठी ज्ञानप्रकाश, केसरी, नवाकाळ, समर्थ, ऐक्य, त्रिकाळ ६० वर्तमानपत्रे गावकऱ्यांना ही मंडळी वाचून दाखवीत असत. श्रीमत् दासबोधावर गोखले हे प्रवचनेही देत, व लोकांची नैतिक उंची वाढविण्याचा प्रयत्न करीत. तरुण पिढीला व्यवसायाची आवड उत्पन्न केली आणि नगरकाराचे सामने घडवून आणून यशस्वी उमेदवारांना बक्षिसेही दिली. या सामन्यात ब्राह्मणापासून हरिजनापर्यंत अनेक तरुणांनी भाग घेतला. विद्यार्थ्यांना अभ्यासात मदत व मार्गदर्शन करण्याचेही काम गोखले व काशीद यांनी केले. काही रामोशी व हरिजनांवर अन्यायाने सरकारी अधिकाऱ्यांनी घातलेली रोजच्या हजेरीची अट संपूर्ण पूर्व चौकशी करून गावकऱ्यांचे माहितीने व मान्यतेने सरकारी अधिकाऱ्याकडून रद्द करून घेणेचे कामात गोखले व काशीद यांनी यश मिळविले. चिमणगावातील शेतीच्या जमाखर्चाची बारीकसारीक सर्व माहिती मिळवून शेतीच्या जमाखर्चाचा पद्धतशीर तक्ता गोखले यांनी प्रसिद्ध केला. सुमारे ३१४ महिन्यात वरील स्वरूपाचे काम पुरे करून तासगाव, पाटण, वाळवे व शिराळे या भागातील खेडेगावात संघाचे कार्यकर्त्यांनी प्रवेश केला. तासगाव तालुक्यातील ४९ गावांपैकी ४० गावात प्रत्यक्ष जाऊन पिकाची पाहणी व पिकाची आणेवारी सरकारी नियमाप्रमाणे कशी कशी करावयाची ती पद्धत प्रत्यक्ष करून गावकऱ्यांना संघाचे मंडळींनी शिकवली. पाटण, वाळवे, शिराळे भागात लोकांचे जीवित वित्त आणि अब्रू धोक्यात आहे असे संघाचे कार्यकर्त्यास आढळून आले. वाटमाऱ्या, जळिते, चोऱ्या, स्त्रियांचे अब्रूवर घाला, असा प्रकार म्हणजे दुसऱ्या वर्षाचे रिपोर्टात संघाने दाखल केल्याप्रमाणे "राज्य इंग्रजांचे, कारभार कांग्रेसचा पण अम्मल गुंडांचा" असा बहुत प्रकार दिसून आला. लोकस्थितीच्या पाहणीचा हा प्रकार उघड केल्यानंतर पळशी खोऱ्यातील "वेणेगाव" हे गाव अकस्मात बहुतेक सर्व जळून गेल्याने त्या गावास मदत मिळवून देण्याचे काम संघाचे कार्यकर्त्यांनी केले. मुंबई राज्यात पहिल्या

शिराळकर आणि सोमण या उभयताचे मार्गदर्शनाखाली लोकसेवासघाचे कार्य सातारा जिल्ह्यात उत्साहाने आणि जोमाने सुरू झाले कराड, कोरेगाव, खटाव, खानापूर, जावली, तासगाव, पाटण, माण, वाळवे आणि सातारा अशा जिल्ह्याच्या बहुतेक सर्व तालुक्यातून सुमारे २००–३०० गावाना वरील तीन (गोखले, वाटवे, काशीद) कार्यकर्त्यांनी पायी फिरून समक्ष भेटी दिल्या आणि अवश्य तितका वेळ प्रत्येक गावात राहून गावातील जरूर त्या सर्व मडळीच्या समक्ष भेटी घेतल्या त्याच्या नानाविध अडचणी–जगल, पाटवधारे, शिक्षण, हरिजनाच्या गैरसोयी पिण्याचे पाणी, रस्ते, वर्जबाजारीपणा, टपालाची गैरसोय, नदीवरील नावाव गैरसोय, अधिकाऱ्याची बेफिकिरी, गुडाचा उपद्रव इत्यादि सर्व प्रकारच्या अडचणी समजावून घेतल्या आणि त्यापैकी शक्य तेवढ्या अडचणींचा परिहार (मुख्यत भाऊसाहेब सोमण याचे सल्याप्रमाणे सरकार दरबारी प्रयत्न करुन) करवून घेतला "

"वरील तीन कार्यकर्त्यांचे कामास पूरक म्हणून गोटखिडीचे श्री नारायणराव जोशी, शिराळ्याचे नेमिनाथ अण्णा वत्ते व रामचद्र महादेव जोशी, तासगावचे चिंतोपत वाळे आणि नागठाण्याचे श्रीपाद हरी जोशी या कार्यकर्त्यांनीही आपले इतर व्यवसाय समाळून आपापल्या भागातील खेडेगावात वरील प्रकारचेच विधायक काम लोकसेवासघाचे वतीने केले या कार्यकर्त्यांना प्रवासखर्च व पोस्ट खर्च एवढीच अल्प आर्थिक मदत सघाकडून केली जात असे अशा तऱ्हेने सघाने एक वर्ष (२१–६–३७ ते १–८–३८) काम केल्यानतर दुसरे वर्षासाठी अधिक भरीव काम करण्यासाठी कोरेगाव तालुक्यापैकी चिमणगाव या गावाची निवड केली आणि त्या गावात सघाचे दोन कार्यकर्ते बाबूराव गोखले व घोडिराम काशीद हे प्रत्यक्ष जाऊन राहिले मधून मधून स्वत भाऊसाहेब सोमण, शिराळकर, गोसावी, अळतेकर वगैरे मडळी चिमणगावाला भेटी देत परतु सर्व काम गोखले व काशीद या दोघानीच केले चिमणगावला जाणेचे सुमारास सघाचे तिसरे कार्यकर्ते भय्याशास्त्री वाटवे याची प्रकृति नादुरुस्त झाल्यामुळे त्याना सघाचे कामाचा राजिनामा द्यावा लागला त्याचे राजिनाम्यान सघाची एक शक्ती कमी झाल्यासारखे झाले सुमारे ३।४ महिने गोखले व काशीद यानी चिमणगावची सर्व बाजूनी सेवा व निरीक्षण केले प्रथम गावची स्वच्छता गावकऱ्याचे सहकार्यान घडवून आणली मल्विसर्जनाची आणि गावस्वच्छतेची अमगळ पद्धत सदर गावात काही प्रमाणात आडाणी लोकात चालू होती गोखले यानी स्वत चिकाटीने आणि लोकाचा रोष पत्करून ही सवय बदलून टाकण्यात यश मिळविले आणि ओढ्यातील पिण्याचे पाण्याची अधिक स्वच्छताही गोखले या आपल्या कामान राखू शकले या प्राथमिक कामानतर गावातील रस्ते गावकऱ्याचे सहकार्यान सुधारले चिमणगावच्या सर्वच कामात गावचे पुढारी शकरराव पाटील आणि रामराव पाटील याच बहुमोल साहाय्य गोखले व काशीद याना झाले लोकाचे

"ता. १७-८-३९ च्या अंकात सर्व्हंट ऑफ इंडिया या पुण्याच्या सन्मान्य इंग्रजी साप्ताहिकाने खालील मराठी आशयाचा अभिप्राय व्यक्त केला आहे—

"संघाच्या कार्यकर्त्यांनी आपल्या पुढील अफाट कार्यास योग्य तऱ्हेने हात घातला आहे नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे खेडुताना जीवनाच्या उदात्त तत्त्वावर व्याख्याने न झोडता त्याच्या सेवेची निरनिराळी कार्यक्षेत्रे त्यानी शोधून काढली आहेत "

पुण्याचे दैनिक सकाळ आपल्या ता. ९-८-३९ चे अंकात खालील अभिप्राय व्यक्त करीत आहे

"अहवाल माहितीने इतका भरला आहे की दोन अगर तीन कार्यकर्ते एका जिल्ह्यात किती काम करू शकतात याची त्यावरून कल्पना येते खेडेगावातील परिस्थिति किती हलाखीची आहे याची आकडेवार माहिती एखाद्या संशोधक सत्यप्रमाणे दिली आहे संघाचे कार्य असेच चालू राहिल्यास सातारा जिल्ह्यातील खेडोपाडी सुधारणा होण्यास त्याचा फार उपयोग होईल "

अशा तऱ्हेच्या उत्तेजनाने हुरूप घेऊन संघाने आपले काम अधिक जोमाने तिसऱ्या वर्षी पुढे चालू ठेवले या वर्षी जिल्ह्याचे पूर्व भागात दुष्काळाची चिन्हे दिसू लागल्याने संघाचे कार्यकर्त्यांनी त्या भागाचे प्रत्यक्ष पहाणीचे काम सुरू केले होते माण तालुक्यात संघाचे कार्यकर्ते काशीद व त्याचे एक सहकारी पिसाळ यानी पहाणी केली कोरेगाव लोणंद भागात संघाचे नवे कार्यकर्ते ए एम् काझी यानी पहाणी केली खानापूर तालुक्यात स्वत गोखले फिरून आले या पहाणीत गोळा केलेल्या माहितीच्या आधाराने सरकारकडे निवेदने पाठवून काही मदत लोकाना मिळवून देण्यात आली यानतर आचार्य शंकरराव जावडेकर याचे जवळ संघाचे कार्यकर्ते इस्लामपुरास दोन महिने सार्वजनिक प्रश्नाचे शिक्षण घेण्यासाठी जाऊन राहिले होते आचार्यांनी संघाचे कार्यकर्त्यांना समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान याच्या मूलतत्त्वाची स्थूल ओळख करून दिली तसेच इस्लामपूरचे प्रसिद्ध वकील नानासाहेब रानडे व एस् आर् कुलकर्णी (सध्या पब्लिक प्रॉसिक्यूटर कोल्हापूर) या उभयतानी व्यवहारोपयोगी कायद्याची स्थूल माहिती संघाचे कार्यकर्त्यास करून दिली यानतर संघाचे कार्यकर्त्यांनी आपला मुक्काम श्रीसमर्थांचे पायधुळीने पवित्र झालेल्या परळी गावी ठेवला आणि परळ खोऱ्यातील ७२ गावाचे खोल निरीक्षण केले या भागात जनतेच्या दारिद्र्याचे भेसूर दर्शन संघाचे कार्यकर्त्यास झाले त्याच्या अनेक अडचणीही कार्यकर्त्यांना दिसून आल्या या भागातील स्वच्छता, व्यायामाची आवड, पिण्याचे पाण्याची स्वच्छता, वाघाच्या दगडावद्दलच्या तक्रारी, शाळा नसलेल्या गावी नव्या शाळा उघडणे, सावकारी वादात तडजोड, आडाना रहाट लावण, नारूचा उपद्रव इत्यादि अनेक बाबतीत लोकाना सहाय्य करून त्या अडचणी दूर केल्या

आचार्य जावडेकर यांचेकडून संघाचे कार्यकर्त्यांनी जसे समाजशास्त्र व अर्थशास्त्राचे धडे घेतले तसेच साताराचे डॉ वा वि आठल्ये, आयुर्वेदाचार्य वेणीमाधवशास्त्री जोशी, (सध्या मुक्काम मुंबई) डॉ कोल्हटकर, डॉ पटवर्धन इ० मंडळींनीही संघाचे कार्यकर्त्यांना वैद्यकविद्येतील स्थूल व आवश्यक पण उपयुक्त ज्ञानाचे धडे दिले या तिसऱ्या वर्षी (१–८–३९ ते ३१–७–४०) पहिले सुमारे आठ महिने ए एम् काझी या तरुण मुसलमान कार्यकर्त्याची संघाचे कार्यास जोड मिळाली होती तसेच जून १९४० पासून सुमारे एक वर्षाहून अधिक काळ कराडचे काशीनाथ राजाराम देशमुख यांनी संघाचे वतीने प्रथम परळी येथे कामास सुरुवात केली समाजाच्या अडचणी समजावून घेऊन संघाचे सहाय्याने त्या निवारण करणे असे त्या कार्याचे स्वरूप होते भजनकीर्तनादि कार्यक्रमानी सत्संस्कार करणे याकडेही त्यांचे लक्ष होते परळी येथील वास्तव्यात समाजकार्यकर्त्यांना औषधोपचाराची सामान्य माहिती असणे जरूर आहे याची जाणीव संघास तीव्रपणे झाली त्यामुळे तसे ज्ञान घऊन कराड तालुक्यातील तांबवे व भोवतालच्या गावात काम करण्यास सुरुवात केल्यावर देशमुखाना आपल्या वैद्यकीय ज्ञानाचा फायदा महामारीने गांजलेल्या थोडक्या लोकास देता आला त्यामुळे ९५ टक्के लोकांचे जीव वचावले नतर देशमुखानी तांबवे येथे स्वावलंबन कार्यालय सुरु केले चारपाचशे मंडळी त्यातून सूत काढण्याची कला शिकून गले पुढे वैयक्तिक सत्याग्रहास सूत काढण्याची कला आवश्यक शर्त ठेवल्यामुळे तांबव्याच्या स्वावलंबन कार्यालयातील अनेक कार्यकर्ते त्यात भाग घेऊ शकले त्यासाली अतिवृष्टीमुळे जिल्ह्यात दुष्काळ पडला होता. तेव्हा त्याचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी

"ता. १७-८-३९ च्या अकात सर्व्हंट ऑफ इंडिया या पुण्याच्या सन्मान्य इग्रजी साप्ताहिकाने खालील मराठी आशयाचा अभिप्राय व्यक्त केला आहे—

"सघाच्या कार्यकर्त्यानी आपल्या पुढील अफाट कार्याला योग्य तऱ्हेने हात घातला आहे नहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे खेडुताना जीवनाच्या उदात्त तत्त्वावर व्याख्याने न झोडता त्याच्या सेवेची निरनिराळी कार्यक्षेत्रे त्यानी शोधून काढली आहेत"

पुण्याचे दैनिक सकाळ आपल्या ता ९-८-३९ चे अकात खालील अभिप्राय व्यक्त करीत आहे

"अहवाल माहितीने इतका भरला आहे की दोन अगर तीन कार्यकर्ते एका जिल्ह्यात किती काम करू शकतात याची त्यावरून कल्पना येते खेडगावातील परिस्थिती किती हलाखीची आहे याची आकडेवार माहिती एखाद्या सशोधक सस्थेप्रमाणे दिली आहे सघाचे कार्य असेच चालू राहिल्यास सातारा जिल्ह्यातील खेडोपाडी सुधारणा होण्यास त्याचा फार उपयोग होईल"

अशा तऱ्हेच्या उत्तेजनाने हुरूप येऊन सघाने आपले काम अधिक जोमाने तिसऱ्या वर्षी पुढे चालू ठेवले या वर्षी जिल्ह्याचे पूर्व भागात दुष्काळाची चिन्हे दिसू लागल्याने सघाचे कार्यकर्त्यानी त्या भागाचे प्रत्यक्ष पहाणीचे काम सुरू केले होते माण तालुक्यात सघाचे कार्यकर्ते काशीद व त्याचे एक सहकारी पिसाळ यानी पहाणी केली कोरेगाव लोणद भागात सघाचे नवे कार्यकर्ते ए एम् काझी यानी पहाणी केली खानापूर तालुक्यात स्वत गोखले फिरून आले या पहाणीत गोळा केलेल्या माहितीच्या आधाराने सरकारकडे निवेदने पाठवून काही मदत लोकाना मिळवून देण्यात आली यानतर आचार्य शकरराव जावडेकर याचे जवळ सघाचे कार्यकर्ते इस्लामपुरास दोन महिने सार्वजनिक प्रश्नाचे शिक्षण घेण्यासाठी जाऊन राहिले होते आचार्यानी सघाचे कार्यकर्त्याना समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान याच्या मूलतत्त्वाची स्थूल ओळख करून दिली तसेच इस्लामपूरचे प्रसिद्ध वकील नानासाहेब रानडे व एम् आर् कुलकर्णी (सध्या पब्लिक प्रॉसिक्यूटर कोल्हापूर) या उभयतानी व्यवहारोपयोगी कायद्याची स्थूल माहिती सघाचे कार्यकर्त्यास करून दिली यानतर सघाचे कार्यकर्त्यानी आपला मुक्काम श्रीसमर्थांचे पायधुळीने पवित्र झालेल्या परळी गावी ठेवला आणि परळ खोऱ्यातील ७२ गावाचे खोल निरीक्षण केले या भागात जनतेच्या दारिद्र्याचे भेसूर दर्शन सघाचे कार्यकर्त्यास झाले त्याच्या अनेक अडचणीही कार्यकर्त्याना दिसून आल्या या भागातील स्वच्छता, व्यायामाची आवड, पिण्याचे पाण्याची स्वच्छता, वाघाच्या दगडावद्दलच्या तक्रारी, शाळा नसलेल्या गावी नव्या शाळा उघडणे, सावकारी वादात तडजोड, आडाना रहाट लावणे, नारूचा उपद्रव इत्यादि अनेक बाबतीत लोकाना सहाय्य करून त्या अडचणी दूर केल्या

आचार्य जावडेकर याचेकडून संघाचे कार्यकर्त्यांनी जसे *समाजशास्त्र* व अर्थशास्त्राचे धडे घेतले तसेच सातारचे डॉ वा. वि. आठल्ये, आयुर्वेदाचार्य वेणी-*माधवशास्त्री जोशी, (सध्या मुक्काम मुंबई)* डॉ. कोल्हटकर, डॉ. पटवर्धन इ० मंडळींनीही संघाचे कार्यकर्त्यांना वैद्यकविद्येतील स्थूल व आवश्यक पण उपयुक्त ज्ञानाचे धडे दिले. या तिसऱ्या वर्षी (१-८-३९ ते ३१-७-४०) पहिले सुमारे आठ महिने ए. एम्. काझी या तरुण मुसल्मान कार्यकर्त्याची संघाचे कार्यास जोड मिळाली होती. तसेच जून १९४० पासून सुमारे एक वर्षाहून अधिक काळ कराडचे काशीनाथ राजाराम देशमुख यानी संघाचे वतीने *प्रथम परळी येथे* कामास सुरुवात केली. समाजाच्या अडचणी समजावून घेऊन संघाचे सहाय्याने त्या निवारण करणे असे त्या कार्याचे स्वरूप होते. भजनकीर्तनादि कार्यक्रमानी सन्संस्कार करणे याकडेही त्याचे लक्ष होते. परळी येथील वास्तव्यात समाजकार्य-कर्त्यांना औषधोपचाराची सामान्य माहिती असणे जरूर आहे याची जाणीव संघास तीव्रपणे झाली. त्यामुळे तसे ज्ञान घेऊन वराड तालुक्यातील ताववे व भोवतालच्या गावात काम करण्यास सुरुवात केल्यावर देशमुखाना आपल्या वैद्यकीय ज्ञानाचा फायदा *महामारीने गाजलेल्या शेकडो लोकास* देता आला. *त्यामुळे* ९५ *टक्के* लोकाचे जीव बचावले. नतर देशमुखानी ताववे येथे स्वावलंबन कार्यालय सुरू केले. चारपाचशे मंडळी त्यातून सूत काढण्याची कला शिकून गेले. पुढे वैयक्तिक सत्याग्रहास सूत कातण्याची कला आवश्यक शर्त ठेवल्यामुळे ताववयाच्या स्वाव-लंबन कार्यालयातील अनेक कार्यकर्ते त्यात भाग घेऊ शकले. त्यासाली अतिवृष्टीमुळे जिल्ह्यात दुष्काळ पडला होता, तेव्हा त्याचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी अनेक परिषदा घेऊन सरकारी सहाय्याने लोकास मदत मिळवून दिली अशा तऱ्हेने चाललेल्या लोकसेवासंघाच्या कार्याबद्दल अनेक तज्ञानी संघाला धन्यवाद दिले आहेत. ता ६ ऑगस्ट १९३९ च्या संघाचे वार्षिक सभेत प्राचार्य धनजयराव

लक्षात घेता अशा संस्था अस्तित्वात असणे अत्यंत जरूर आहे आज देशात उथळ राजकारणाला महापूर आलेला आहे राजकीय क्षेत्रात आपल्याशिवाय सार्वजनिक कार्यकर्ता मूर्ख आहे असे म्हणू इच्छिणाऱ्या वाचिवीराची गर्दी झाली असून प्रामाणिक मतभेदापेक्षा वैयक्तिक स्वार्थ, हवादावा, स्पर्धा याचेच प्राबल्य माजून राहिले आहे सुशिक्षित सुवुद्ध नागरिकाची ही तऱ्हा, मग अडाणी, अजाण शेतकऱ्याची उन्नति कोण व कशी करणार? त्याचे अगोदरच कष्टमय झालेले जीवन स्वार्थी, पक्षाधमडळीच्या वाचाने जास्त कठीण होते हिंदुस्थानचा खरा बहुजन-समाज शेतकरी, त्या वर्गाच्या खऱ्या अडचणी दूर करून त्याला स्वाभिमानाने जगविण्याचा प्रयत्न पराकाष्ठेने होणे जरूर आहे अशा वेळी हा सघ निघालेला आहे त्याला सर्वपक्षीय सहानुभूति आहे खऱ्या राष्ट्रीयत्वाची शिकवण देण्याचे कार्य तो करीत असल्यामुळे मी त्याचे अभीष्ट चिंतितो समाजाच्या तक्रारी पुष्कळ आहेत, जोपर्यंत खेड्यातील खेडुताना स्वताचे अधिकाराबद्दल जागरूक राहून अधिकाऱ्याचे हातून आपली कामे करवून घेण्याची नैतिक ताकद येत नाही, तोपर्यंत खेडी अपूर्णच राहतील सशाला जसे शिंग नाही तसा नेसे न खाणारा सब्-रजिस्ट्रार नाही इंग्रजीत एक म्हण आहे त्याप्रमाणे समाज ज्या लायकीचा त्याप्रकारची राजव्यवस्था त्या समाजाला मिळते म्हणून रयतेच्या तक्रारी दूर करणे हे रयतेच्या व शेतकऱ्याच्या शिक्षणावर अवलंबून आहे त्याना आपल्या सुधारणेबद्दल आणि हक्काबद्दल जागरूक करण्याचे कार्य सातारा-जिल्हा-लोकसेवासघ करीत आहे म्हणून मी त्यास धन्यवाद देत आहे "

सर्व लढे सपून देशात स्थिरस्थावर झाल्यानतर ता १–७–४६ रोजी तासगाव तालुक्यापैकी नागठाणे येथील कार्यकर्ते श्रीपाद हरी जोशी याची सघाने नेमणूक केली. तासगाव–वाळवे–खानापूर या भागात श्रीपाद हरीनी आपले काम सुमारे तीन वर्षे म्हणजे १–७–४९ पर्यंत चालू ठेवले होते नतर वाईचे सुप्रसिद्ध कृषिशास्त्रज्ञ वामन रामचद्र गाडगीळ यानी ओझर्डे ता० वाई या गावी सघाचे वतीने आपला सहकारी शेतीचा प्रयोग ता. १–४–५० पासून ३१–३–५१ अखेर एक वर्ष करून पाहिला. सदर प्रयोगात परिस्थितीच्या प्रतिकूलतेमुळे अपेक्षित यश येऊ शकले नाही या नतर वऱ्हाड मधील कार्यकर्ते नारायण बाळकृष्ण घुटे यानी ता १–१०–५० पासून ता. १५–५–५२ पर्यंत सुमारे १॥ वर्ष महागाव ता. सातारा या गावी विविध प्रकारची लोकसेवा सघाचे वतीने केली या नतर लोकसेवासघाच्या कामाची दिशा बदलण्यात आली आतापर्यंत लोकसेवासघ काही काही खेड्यातून करीत असलेले काम सरकारने सर्व इलाखाभर विकासयोजनादि रूपाने सुरू केल्यामुळे, लोकसेवासघाची चिमुकली शक्ति समाजातील बौद्धिक उची वाढविण्याचे कामी लावणे हेच सघास योग्य वाटले सुप्रसिद्ध शाहीर व राजकीय कार्यकर्ते कृष्णाजी माधव उर्फ दादा साखवळकर यानी ता १–११–५२ पासून ता. ३०–६–५५ पर्यंत सुमारे २॥ वर्षे कोरेगाव जि सातारा या तालुक्याचे गावी प्रौढ विद्यार्थी याचेशी शक्य तो एकत्र राहून त्याना त्याचे अभ्यासात मदत आणि शिवाय व्यापक विचाराचे, उच्चतर सस्कृतीचे शिक्षण देण्याचा प्रयोग केला या प्रयोगाबरोबर भोवतालच्या ठळक गावातील शाळानाही ते भेटी देत व प्रौढ विद्यार्थ्यावर सदाचार, सद्विचार व सस्कृति याचा ठसा उमटविण्याचा प्रयत्न करीत तथापि या कामाला लागणारी कोरेगावातील विद्यार्थ्यांची सख्या अपुरी वाटल्याने सघानेच हा प्रयत्न ता ३०–६–५५ पासून स्थगित केला आहे "

१२ नगरदेवतेच्या द्वारातून

१९३८ साली काँग्रेसने राज्यकारभार आपल्या हाती घेण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे मुबईकारभार आपल्या हाती घेतला स्थानिक–स्वराज्य–सस्थातून निर्मळ लोकशाही स्थापन व्हावी म्हणून मुबईच्या काँग्रेससरकारने अधिकारावर येताच त्या सस्थातून "नियुक्त सभासद" बद केले त्याप्रमाणे सातारा शहर नगरपालिकेतही झाले १९३८ सालचे पूर्वी सातारा नगरपालिकेचे अध्यक्ष रावबहादूर रावजी रामचद्र काळे व दिवाणबहादूर मोतीलाल बाळमुकुद मुथा होते, ते सरकारनियुक्तापैकी होते. आता नव्या जमान्यातही राव काळ्यासारखा कार्यक्षम गृहस्थ अध्यक्ष म्हणून पाजलाच असता पण ते १९३६ साली कैलासवासी झाले त्यामुळे अध्यक्षपदासाठी योग्य असा कोण इसम निवडावा असा जनतेपुढे प्रश्न आला यावेळेपर्यंत नगर–पालिकेच्या कारभारात भाऊसाहेब यानी बाहेरून सल्ला देण्यापेक्षा जास्त लक्ष घातले नव्हते शहर काँग्रेसतर्फे नगरपालिकेच्या निवडणुका लढविण्याचे ठरले व काँग्रेसचे स्थानिक नेतेपण भाऊसाहेब याच्याकडे असल्यामुळे त्याना शनिवार पेठ वॉर्डातर्फे निवडणुकीस उभे करण्यात आले व ते निवडून आले पण काँग्रेसपक्षाला निर्विवाद असे बहुमत लाभले नाही यावेळी हिंदुमहासभेतर्फेही निवडणुका लढविण्यात आल्या होत्या व त्याचे काही सभासद निवडून आले होते पूर्वीच्या कूपरपक्षाची काही मडळी हाती असे नगरपालिकेत तीन पक्ष यावेळी होते राजकारणात काँग्रेस व हिंदुमहासभा याचे जमत नव्हते तरीपण भाऊसाहब सोमण याचे व्यक्तिमत्व व त्याचेविषयी इतर पक्षात वसत असलेला आपलेपणा यामुळे हे दोन पक्ष एकत्र आले एवढेच नव्हे तर महमद गौसखान याच्यासारखा विचारी मुसलमान भाऊसाहेबाना मिळून मिळाला त्यामुळे निश्चित बहुमत होऊन भाऊसाहेब अध्यक्षपदी व गौसखान उपाध्यक्षपदी विराजमान झाले कूपरपक्ष म्हणज त्यावेळचा ब्रिटिश सरकारचाच पक्ष मानला जात होता त्या पक्षाचा विरोध लोकप्रिय भाऊसाहब याना झाला भाऊसाहेब याच्या पक्षास १७ व विरुद्ध पक्षास १६ सभासद होते अशा एका सभासदाचे बहुमतावर काम करणे म्हणजे एकप्रकारचे दिव्यच होते

भाऊसाहेब हे लोकशाहीचे कट्टे पुरस्कर्ते असल्यामुळे त्यानी पहिली कोणती गोष्ट केली असेल तर नगरपालिकेच्या कारभारात सपूर्ण लोकशाही पद्धत सुरू केली त्याच्यापूर्वी जरी नगरपालिकेत पक्षोपपक्ष असले तरी त्याच्या स्वतत्र सभा भरून कोणत्याही विषयाचा विचार होत नसे सभेच्या वायल्यावेळी जा विचार होईल तवढाच पण कायदेमडळातील पक्षापपक्षाच्या धर्तीवर भाऊसाहब यानी

सभेच्यापूर्वी आपल्या पक्षाचे सर्व सभासदाना आपल्या घरी बोलावून त्याना सर्व विषय विशद करून सागून ठरावाचे मसुदे तयार करण्याची प्रथा सुरू केली अशा पद्धतीमुळे प्रत्येक विषयाचा सपूर्णपणे विचार होऊन ठरावही व्यवस्थितपणे होत असत

नगरपालिकेतील काम म्हणजे एक फावल्या वेळचा उद्योग असा प्रकार गणला जात होता, परतु भाऊसाहेब अध्यक्षपदी निवडून आल्यापासून दररोज नगरपालिकेच्या कचेरीत यऊन आपले दोन तीन तास खर्च करीत ते नगरपालिकेतील आपले काम म्हणजे आपले दैनदिन कर्तव्य, असे मानीत, कचेरीत आले म्हणजे सर्व कागदपत्र पहात। येतात व कामाचा उरक त्वरित होतो प्रत्येक बाब ते अत्यत बारकाईन पहात कोणत्याही गुतागुतीच्या कामात त्वरित व अचूक निर्णय घेण्याची त्याची हातोटी वाखाणण्यासारखी होती त्यामुळे बाराबयतीच्या कामात नेहमीच गोधळ आणि विलब ही गोष्ट त्यानी आपल्या कर्तृत्वाने खोटी असल्याचे सिद्ध केले जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृती व अशा सर्वांचा मेळ घालून काम करावयाचे म्हणजे त्याला असाधारण असे मनुष्यस्वभावाचे ज्ञान लागते आपल्या विरुद्धपक्षातील लोकाच्या भावना भाऊसाहेब यानी कधीही दुखविल्या नाहीत

भाउसाहेब याचा सबध अनेक सस्थाशी होता तथापि ते ज्यावेळी ज्या सस्थेच्या कामाचा विचार करीत त्यावेळी ते त्याचा दुसऱ्या सस्थेशी आपला असलेला सबध लक्षात घेऊनही न्याय्य तेच निर्णय घेत नगरपालिका व वेस्टर्न इडिया विमा कपनी याच्यामध्ये कर्जाचे बाबत एकदा वाद निर्माण झाला होता भाऊसाहेबाचा दोन्ही सस्थाशी घनिष्ठ सबध त्यामुळेच दोन्ही सस्थाच्या हितसबधाचा समन्वय होईल अशा बेतानेच त्यानी आपल्या निर्णयातील न्यायाचा तोल राखला

राजवारणात स्वतत्र पक्ष असलेले दोन पक्ष नगरपालिकेत एकत्र आले म्हणून ते एकजीव थोडेच होणार ? काही कटु प्रसग येणारच अशावेळी भाऊसाहेब आपला पक्षाभिमान व स्वत चा मोठपणा टाकून केवळ लोकहित साधण्यासाठी स्वत दुसऱ्या पक्षाचे करपाकडे जाऊन त्याची समजूत करण्यात कमीपणा मानीत नसत अशा धोरणामुळ भाऊसाहेब याच्या नगरपालिकेतील कारकीर्दीत डोळ्यात भरण्यासारख्या गोष्टी घडल्या त्या अशा –

राजवाड्यासमोर हल्ली जे प्रतापसिंह–उद्यान आहे त्याची जागा सरकारमार्फत विक्रीला निघाली होती त्यामुळे सरकारला फार मोठी रक्कम मिळण्याचा योग हाता कदाचित त्या ठिकाणी एखादी मोठी टोलेजग इमारत आज दिसली असती परतु भाऊसाहेब याना शहरवासियासाठी व विशषत स्त्रिया व लहान

वालकाना मोकळी हवा खाता यईल अशी मध्यवर्ती जागा पाहिज होती व मुलींच्या प्राथमिक शाळतील विद्यार्थिनीसाठी तशीच जागा पाहिज होती त्यासाठी त्यानी थट मुख्य मत्र्यापर्यंत पत्रव्यवहार करून ती जागा नगरपालिकेसाठी मिळविली व तेथ उद्यान सजविले तेथ रोज सायकाळी असख्य ल्हानमुले व स्त्रिया आराम करताना दिसतात

आग विझविण्यासाठी पूर्वी नगरपालिकेकड हातबब असत एकदा शहरात एका गरीबाच्या घरास आग लागली तेव्हा भाऊसाहेब जातीन तेथ हजर होते हातबबाचे काम जमतेमच चालायचे ती गोष्ट त्याच्या मनाला फार लागली तेव्हा रस्त्यावर पाणी मारणसाठी व आग विझविणसाठी सुसज्ज अशा मोटार घण्याच प्रयोजन त्यानी सभासदाना पटविले व त्याप्रमाण तजवीज केली तेव्हापासून रस्त्यावर पाणी मारण्यात यऊ लागले व आग विझविण्याचे काम परिणामकारक होऊ लागले

भाऊसाहेब राज सकाळी फिरावयास जात गावातील निरनिराळ्या भागातून नहमीसारख फिरताना अध्यक्ष झाल्यापासून नगरपालिकेच्या कामाची तपासणी ते करीत असेच एकदा मडईत आल्याच्या मासमात गल असता लोकाना बसावयास पुरेशी जागा नाही अस त्याना आढळून आले त्यावेळी मडईमध्य अमेरिकन मिशनची जागा होती ती जागा मडईसाठी घतली पाहिज असे त्याच्या मनात आले त्यानी ती जागा सरकारमार्फत नगरपालिकेसाठी (अक्वायर) पैदा केली त्याचप्रमाण अशीच त्यानी एकदा प्रसूतिगृहास भट दिली तेव्हा तेथ बाळतिणीची बरीच गर्दी असल्याच त्याना दिसून आल व प्रसूतिगृहासाठी अधिक जागची अवश्यकता आह हेही त्याना पटले बाहरच जोशी याची जागा असल्यामुळे त्यानी लगच जोशी याच्याशी समक्ष वाटाघाट केली व जागा विकत घतली हल्ली ज नवीन आपरेशन थिएटर आहे तीच ती जागा तेथ भाऊसाहेबाच्या कारकीर्दीत चार नवीन खोल्या झाल्या

नगरपालिकेस शाळासाठी स्वत च्या इमारती असल्याखेरीज त्यामध्ये शाळाना पाहिज तशी साय करता यणार नाही अस भाऊसाहेब याचे मन होते त्यासाठी त्यानी मगळवार पेठेत वात्रवाडा ही इमारत सरकारतर्फे (अॅक्वायर) पैदा करणच काम सुरू कले व आता ती इमारत नगरपालिकेस मिळाली आहे तसच गिर्केवाडा या इमारतीतील मालक याच्या ताब्यात असलेला निम्मा हिस्सा भाऊसाहेबानी नगरपालिकेसाठी विकत घतला त्याच्या कारकीर्दीत एकदा कासचे पाणी कमी पडल तेव्हा कालवा आणण्याची त्याची फार इच्छा होती परतु रस्त्याच अभावी त्याना जाता आल नाही ही गोष्ट त्याच्या मनाला फार लागली सदरचा रस्ता त्याच्याकडीचा असल्यामुळ त्यान तो दुरुस्त करावयास पाहिज

तथापि सर्व खर्च लोकलबोर्ड करणे शक्य नाही म्हणून त्यानी लोकलबोर्डाचे अध्यक्ष व कलेक्टरसाहेब याची याबाबतीत समक्ष भेट घेतली व तो रस्ता त्वरित दुरुस्त करावा व त्यासाठी लागणारा खर्च लोकलबोर्ड, सरकार व नगरपालिका या तिघानी सारख्या प्रमाणात करावा असे सुचविले पण या सूचनेस त्याच्या कारकीर्दीत मूर्त स्वरूप प्राप्त झाले नाही, पण तेव्हापासून या रस्त्याची बाब सारखी सरकारपुढे असल्यामुळे हल्ली तो रस्ता तयार होत आहे त्याचा उगम भाऊसाहेब याच्या त्यावेळच्या चालनत झालेला होता

पाणी पुरवठ्यामधील दोषाची त्याना पदोपदी जाणीव होत होती, पण त्याबाबत काय करावे याची निश्चित योजना काहीच तयार नव्हती त्यासाठी त्यानी मुंबई सरकारचे सेवानिवृत्त पब्लिक हेल्थ इंजीनिअर दिवाणबहादूर व्ही जी शट याना स्वत विनती केली व पाणी पुरवठ्याबाबत काय सुधारणा करणे इष्ट आहे यासबधी त्याच्याकडून अभिप्राय मागविला पुढ भाऊसाहेब याची कारकीर्द थोडीच राहिल्यामुळ या कामात प्रगती होऊ शकली नाही तथापि ती योजना त्रोटक असल्यामुळ तपशीलवार योजना करून ती सरकारकड पाठविल्याशिवाय पुढे पाऊल टाकता यणार नाही, म्हणून त्या योजनेस अनुसरून नवीन सपूर्ण योजना तयार झाली व त्याच योजनेप्रमाण आता प्रत्यक्ष काम सुरू झाले आहे यावरून हल्ली जी जल-योजना सुरु आह तिचे मूळ भाऊसाहेब सोमण याच्या प्रयत्नाकडे जाते

नागरिकबाबीपुरतेच आपले क्षेत्र मर्यादित न ठेवता भाऊसाहेब सोमण याच्या कारकीर्दीत आमच्या जिल्ह्यात दारुबदी प्रथम करावी, अशी मागणी करणारा ठराव सातारा नगरपालिकेने करण्यात आला तसेच दुभती जनावरे मारण्यास बदी करणारा कायदा सरकारने करावा अशीही मागणी करण्यात आली प्रौढ शिक्षणासाठीही अर्थसकल्पामध्ये तरतूद करण्यात यई

परंतु वेळीच त्यासाठी साईस्कर अशा जागा मिळू शकल्या नाहीत म्हणून या कल्पनेस मूर्त स्वरूप प्राप्त झाले नाही ४ फेब्रुवारी १९४० रोजी सातारा कलेक्टरसाहेबाकडून M U N 1820 ने विचारणा झाली की नगर-पालिकेच्या इमारतीवर तिरंगी झेंडा सर्व वर्षभर अगर समारंभप्रसंगी लावण्याचा ठराव झाला आहे की काय अगर त्यासंबंधात आपण नगरपालिकेचे अध्यक्ष या नात्याने काही हुकूम दिला आहे की काय? त्याचप्रमाणे नगरपालिकेच्या शाळांतून दररोज अगर समारंभप्रसंगी विद्यार्थ्यांनी वन्दे मातरम् हे गीत म्हणावे असे काही हुकूम शिक्षकवर्गाला आणि विद्यार्थ्यांना दिले गेले आहेत की काय ते तावडतोब उलट टपालाने कळविण्यात यावे भाऊसाहेब सोमणांनी त्याबाबत ता १७ डिसेंबर १९३५ चा ठराव क्र तीन सातारा शहर म्युनिसिपल बरोच्या स्पेशल जनरल मीटिंगने शंकर विष्णू भिडे आदिकरून दहा सभासदांच्या यादीवरून पसार केला होता त्याची आणि ता २२ जानेवारी १९३८ रोजी स्कूलबोर्डाने पास केलेल्या क्र ४ च्या ठरावाची नक्कल कलेक्टरसाहेबास तावडतोब पाठविली आणि काँग्रेसच्या राजवटीत हा काय प्रकार चालला आहे याची दखल घेण्याबद्दल मुंबईकडे लिहिले त्यात भाऊसाहेबांनी स्पष्ट लिहिले होते की— (I cannot understand what has prompted the Collector to make these inquiries or whether he has been inspired to do so by the present Government If so the matter requires serious attention If I receive any further instructions in this matter I may not personally like to comply with these instructions and if necessary the congress members of this body may perhaps have to take a drastic step Will you please make inquiries if possible whether this inquiry is inspired by the present Government If it is the personal whim of the collector which has prompted him to make these inquiries some action also will be needed to be taken So let me know your advice in this matter so that my decision may not be considered to be out of the way looking to the present state of affairs in the country ') या चौकशा करावयास कलेक्टरास काय कार-

असल्या तरीही काही तरी करावे हे लागेलच म्हणून याबाबत आपला सल्ला मला कळावा म्हणजे देशातील प्रस्तुत वस्तुस्थितीचा विचार करता, माझा निर्णय वाह्यात् ठरावयाचा नाही "

नगरपालिकेच्या इमारतीवर सदैव फडकणाऱ्या छोटया व महत्त्वाच्या प्रसगी फडकणाऱ्या मोठ्या तिरगी झडयासबधात अगर गळ्यावर लागणाऱ्या झडया-सबधी अथवा वन्देमातरम् गीत गाइले जाण्यासबधी भाऊसाहेबाच्या वरील पत्र-व्यवहारानतर चौकसदार अधिकाऱ्यानी मूग गिळले, ते मग कायमचेच अशा-रीतीने भाऊसाहेबानी नगरपालिकेतील " सराटयाचे स्वराज्य " कसे लोकसेवेच्या तळमळीन, बाणेदारपणाने आणि सर्व प्रवृत्तीच्या लोकाना साभाळून चालवावे, याचे उदाहरण घालून दिले लोकशाहीचा यशस्वी विकास तळापासून व्हावयास अशाच कारभाराची मदत होणार असल्याकारणाने भाऊसाहेब याची नगरपालिके-तील कारकीर्द अत्यत यशस्वी झाली यात शका नाही सातारा नगरपालिकेचा ता ३१-३-१९४२ चा एकमताने पास झालेला ठराव ही तीच खात्री पटवील

" ठराव न २०- मे रामचद्र गणेश उर्फ भाऊसाहेब सोमण यानी गेली ३॥ वर्षे म्यु चे अध्यक्ष म्हणून जी अमोलिक कामगिरी केली त्याबद्दल ही सभा पूर्ण समाधान व्यक्त करिते त्यानी आपल्या कारकीर्दीत पक्षोपपक्ष व जातिविशिष्ट धोरण यापासून अलिप्त राहून अनेक नाजूक व आणिबाणीच्या प्रसगी कर्णधाराचे काम उत्तम व यशस्वी रीतीने केले आहे तसेच आपल्या सहकारी सभासदाच्या भावना न दुखविता त्याची अनेक लोकहिताची कामे केली आहेत श्री भाऊसाहेब याचा सबध इलाख्यातील अनक सस्थाशी आहे त्याचे अगी सौजन्य, मनमिळाऊ-पणा वगैरे अनक सद्गुण असल्याने ते सर्वांना अत्यत प्रिय आहेत त्याचे वयाचे मानाने त्याना करावे लागणारे परिश्रम त्यानी मनात न आणिता म्यु चे काम ३॥ वर्षे अत्यत यशस्वीरीतीन केल त्याच्या कामाचा योग्य गौरव सरकारने आपल्या रिपोर्टात केला आहे त्याच्या वयाचे मानाने व त्याच्या इतर कामाच्या व्यापाच्या दृष्टीने त्यानी म्युनिसिपल कारभारातून आपले अग काढून घतले ही त्याची उणीव भासल्यावाचून राहणार नाही त्याना परमेश्वरान पूर्ण आयुरारोग्य द्यावे व त्याचा मानमरातब अधिक वाढावा अशी परमेश्वराजवळ आम्हा सर्वांची प्रार्थना आहे त्यानी अध्यक्ष व सभासद म्हणून जरी आपले अग काढून घेतले असले तरी त्यानी आम्हास योग्य मार्गदर्शन करीत जावे अशी आमची त्याना विनती आहे त्याचे तैलचित्र म्युनिसिपल सभागृहात लावण्यात यावे

---

१३ व्यायाम परिषदेचा दरबार

राष्ट्राच्या बाधणीस खेडेगावांची पुनर्घटना जशी अवश्यक तशीच राष्ट्राचे प्रत्येक तरुणाची मानसिक, बौद्धिक व शारीरिक तरबेजीही आवश्यक. भाऊसाहेब सोमणाना याची जाणीव ते जाणतेपणात आल्यापासूनच होती. स्वत-च्या लहानपणी वडिलवान्यांच्या शिकवणुकीमुळे व भोवतालची वरोवरीची मुले काय करतात ते पाहून त्यांच्यामध्ये आपण कमी पडू नये एवढ्याच केवळ इच्छेने भाऊसाहेबानी स्वतः व्यायाम घेतला असेल. त्यावेळच्या रूढ पद्धतीप्रमाणे भाऊसाहेब सूर्यनमस्कार नित्य घालीत; कधी काळी आखाड्यातही उतरत; पण मर्यादित जागेतील वैयक्तिक विकासवाढीच्या व्यायामापेक्षा भाऊसाहेबाना मैदानी खेळाची आवड आरंभापासूनच जास्त होती; विटीदांडू ते खेळत, चेंडू–लगोऱ्या खेळणेही त्याना आवडे; तरी ते दोन्ही खेळ खेळण्याचे वय निघून गेल्यावर खेड्यापाड्यातूनसुद्धा त्याकाळी रूढ असलेला आट्यापाट्याचा हा खेळ त्याना फार प्रिय असे. पुणे, वाई, सातारा, या ठिकाणच्या आट्यापाट्यांच्या संघातून स्नेहार्द्र सामने (मित्रत्वाचे सामने) होत, त्यावेळी साताऱ्याच्या संघामध्ये भाऊसाहेबाचा समावेश नेहमी असे. पाट्या चपळाईने व कौशल्याने ओलांडणे तसेच एकाकी असतानासुद्धा कोंडी फोडणे याबद्दल त्याची ख्याती होती. " राष्ट्राची रग शाळातील क्रीडांगणावरच रंगते " या वॉटर्लूच्या विजेत्याचे उक्तीची सत्यता महाराष्ट्राच्या पूर्ण प्रत्ययाची आहेच. महाराष्ट्राच्या कान्याकोपऱ्यातून खेळला जाणारा हा आट्यापाट्यांचा खेळ म्हणजे लष्करी–शिक्षणाचा जणू पायाच. लढवय्यास लागणाऱ्या अनेक बौद्धिक व मानसिक शक्तींचा आणि गुणाचा विकास आट्यापाट्यानी जेवढ्या प्रमाणात होतो तेवढा पल्ला दुसऱ्या खेळाने साधत नाही असेच अनेक व्यायामतज्ज्ञाचे मत आहे. अनेक स्वरूपाची शारीरिक चपळाई आणि तीमधील कुशलता, सात्त्विक मनोवृत्ती, एकजूटपणा, सहकार्य–वृत्तीची जोपासना, प्रसंगावधान, सधिसाधना, डावपेचाने झगडण्याची दक्षता, तोडीस तोड देण्याची वाकबगारी, वेडरवृत्तीने प्रतिपक्षावर करावयाची मात, धोरणाने लोण देण्याचे टप्पे गाठण्यातील धीरोदात्त वृत्ति, अशा अनेकविध गुणाचा विकास आट्यापाट्याच्या खेळाने खेळाडूमध्ये होतो. आपल्या बरोबरीच्या प्रत्येक खेळाडूच्या खेळाकडे व प्रगतीकडे लक्ष देऊन आणि प्रतिपक्षाच्या बदलत्या डावपेचावर नजर ठेवून आपले सवंगडी बाद न होता त्याना लोण पोचविण्याचे कौशल्य भाऊसाहेबानी आत्मसात केले होते.

अशा रीतीने स्वतःच्या शरीराची निगाच भाऊसाहेबानी केली असे नव्हे तर लोकमान्यांचे सघटक अनुयायी या नात्याने अनेक उत्सव प्रसंगी भाऊसाहेबानी तरुणाच्या मैदानी व मर्दानी खेळाना उत्तेजनही दिले. उत्सवाच्या मिरवणुकीतून

पट्टा, तलवार, फरी–गदका, पेलण्या–चालविण्याचा प्रात्यक्षिके करावयास ते प्रोत्साहन देत आणि कित्येक वर्षे दसऱ्याचे सीमोल्लघनाचे मिरवणुकीपूर्वी तशा प्रात्यक्षिकाची योजनाही ते करीत. तरबेजी दाखविणाराना श्रीफल देऊन त्याचा गौरव करण्याचा त्याचा परिपाठ असे. पहिल्या महायुद्धानतर झालेल्या शात–तोत्सवातील प्रात्यक्षिकात भाऊसाहेबाच्या वरीलसारख्या प्रयत्नामुळेच अनेक तरुणाना आपले कौशल्य दाखविता आले

१९२१ सालापासून साताऱ्यात जिल्हासामना–मडळातर्फे दरसाल सामने होऊ लागले. त्या सामन्यातील अनेक पेचप्रसग भाऊसाहेबानी अत्यत कुशलतेने सोडवून कार्यकर्त्याना उत्तेजन दिले पाडुआण्णा शिराळकरादि उदारमनस्का–कडून बक्षिसाकरता ढालीही सोमणानी मिळवून दिल्या. साताऱ्यातील सामन्याच्या वाढत्या लोकप्रियतेमुळे तरुणाच्या अनेक सघटना निर्माण झाल्या परस्पराचे सहकार्य वाढू लागले. कधी काळी त्या सघटनातून सघर्ष होऊ लागल्यास तो दिलसफाईने भाऊसाहेबानी मिटविला. १९२० साली विठ्ठलराव सोमणाची व्यायाम शाळा स्थापन झाल्यापासून त्या सस्थेच्या आणि भिडे गुरुजींच्या कार्यपरपरामध्ये उत्पन्न झालेला सघर्ष भाऊसाहेबानी सफाईने मिटविला हे अनेकाच्या स्मरणात असेल. अशा रीतीने सवर्धित केलेली तरुणाची सहानुभूती अशी वाढत गेली की वाई, कऱ्हाड, तासगाव इत्यादि अनेक ठिकाणी सामने होऊ लागले सामन्यात भाग घेणारे तरुण भाऊसाहेबाना असहकाराच्या काळापासून पुढील सर्व चळवळीना उपयोगी पडले आणि त्यानी जिल्ह्याचे तेज वाढविले.

तरुणानी व्यायाम करून खेळ खेळून आपल्या शारीरिक व मानसिक शक्तीचा विकास करण्यास बहुसख्येने व धिटाईने पुढे यावे याकरता १९२९ साली भाऊ–साहेबानी व्यायाम–प्रोत्साहन–मडळ स्थापन केले. त्यापूर्वी १९२७–२८ सालचे सुमारास जिल्हासामन्याचे वेळी, "जुने विरुद्ध नवे" असा आटयापाट्याचा सामना झाला होता; त्यात भाऊसाहेब व त्याच्या बरोबरीचे डॉ तात्यासाहेब गोगटे हेही खेळले होते पन्नाशी उलटलेली ही वृद्ध मडळी मैदानात उतरलेली

ही भाऊसाहेबांच्या मर्जीतीलच होती. गावातील व्यायाम संस्थांच्या जोरावर 'व्यायाम प्रोत्साहन मंडळ' वाढण्याचा व्याप भाऊसाहेबांनी उभारला, नियमित व्यायाम करणारे तरुण शिस्तीने नमवे जमण्यासाठी स्वत: प्रचार केला आणि पेठा-निहाय करविला. "प्रचारापेक्षा व्यायाम प्रत्यक्ष करण्याचे उदाहरण घालून द्या" अशी एका व्यायाम शाळेच्या चालकानी सूचना करताच वय अगर प्रकृति याची सबब न मागता समस्वाराचा व्यायाम घेऊनच भाऊसाहेब प्रचार करू लागले. सेवा-दलाच्या संघटनात्मक कार्यात अंगावर दलाचा पोशाख चढवून भाऊसाहेबांनी कवायतीत भाग घेतला आणि स्वयंसेवकाच्या वाटचाल येणारी कामगिरीही केली. अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण मंडळाची संघटना नावारूपाला आल्यावरोबर सातारा जिल्हा सामना मंडळाचे रूपांतर त्या मंडळाच्या शाखेत झाले ते भाऊसाहेब सोमणांच्या प्रेरणेनेच. स्थानिक संस्थांनी आपले अस्तित्व अलग अलग न ठेविता व्यापक संघटनेत विलीन होऊन वाढत्या प्रमाणात कार्याचा उठाव करावा असाच सल्ला यांनी कार्यकर्त्यांस दिला. भाऊसाहेबांचा आधार आपल्याला कोणत्याही परिस्थितीत हमखास मिळेल अशी खात्री असल्यामुळेच कार्यकर्त्यांना नवीन नवीन संघटनात्मक कार्य हाती घेण्यात मोठा उत्साह वाटे. १९३८ साली मुंबईच्या शारीरिक शिक्षण परिषदेत पुढील वर्षीचे आमंत्रण सातारच्या दत्तात्रय रामचंद्र पराजपे प्रभृति कार्यकर्त्यांनी दिले. ते भाऊसाहेब सोमणांचे व्यायामप्रेम, त्यांनी त्याबाबत केलेले कार्य आणि त्यांचा तरुणांना असणारा पाठबळ यांच्या पूर्व परिचयामुळेच. सातारच्या तरुणांनी आपल्याला न विचारता ती जबाबदारी अंगावर घेतली तरी भाऊसाहेबांनी कार्यकर्त्यांना निरुत्साही केले नाही.

सातारच्या अ. म. शा. शि. परिषदेच्या अधिवेशनाचे स्वागत सभाध्यक्षाची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेउन भाऊसाहेबांनी परिषदेचे नेतृत्व स्वीकारले. 'परिषदेचे अधिवेशन भरविणे म्हणजे स्थानिक कार्यकर्त्यांच्या कार्यक्षमतेची, एकीची व कार्यकुशलत्वाची कसोटीच होती. परंतु अनेक अडचणी असूनही हे अधिवेशन यशस्वीपणे पार पडले याचे श्रेय भाऊसाहेब सोमण व त्यांचे उत्साही, निरलस व कार्यतत्पर सहकारी व सातारा शहरातील व्यायामप्रेमी जनता यांना दिले पाहिजे. कोटेश्वर मैदानावरील पाच हजार विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या शिस्तशीर कवायतीचे ते भव्य दृश्य पाहून आपल्या समाजाचे भवितव्य उज्ज्वल व आशादायी आहे असे प्रेक्षकांची खात्री झाली. अधिवेशनापूर्वी शारीरिक शिक्षण सप्ताह भरवून साठ-सत्तर हजार मुलांमुलींच्या कवायती ठिकठिकाणी घडवून आणून सबंध जिल्हाभर मोठी जागृति सातारकरांनी निर्माण केली. अध्यक्षांची मिरवणूक, अधिवेशनाच्या वेळी पाच राजांची उपस्थिती. परिषदेचे स्वागताध्यक्ष श्रीमंत सरकार आप्पासाहेब पटवर्धन सांगलीकर व परिषदेचे अध्यक्ष हिज हायनेस फरजंद-इ-खास दौलत-इ-इंग्लीशिया महाराज प्रतापसिंह गायकवाड सेनाखासखेल समशेर बहादूर महाराजा बडोदा, आतरविभागीय सामन्यांचे उद्घाटन करणारे छत्रपती शाहू महाराज, व्यायाम संस्था प्रतिनिधी चर्चेचे अध्यक्ष श्रीमंत बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी

३४४१२

मुल्या अधिवेशनाचे वेळी अध्यक्षाचे नाव सुचविणारे श्रीमत मालोजीराव नाईक-निंबाळकर याची बोधप्रद व्याख्याने, परिषदेचा दरबारी थाट इत्यादि गोष्टी खात्रीने चिरस्थायी होतील सातारा अधिवेशन अपूर्व झाले असाच प्रत्येकाचा अभिप्राय पडला सातारा परिषदेने शारीरिक क्षेत्रात एका नवीन युगास सुरुवात केली असे ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाही " अशा तऱ्हेचे धन्यवाद सातारकराना मिळाले ते भाऊसाहेब सोमणानी पत्करलेल्या नेतृत्वामुळेच सातारचे अधिवेशन ता ३० नोव्हेंबर व १ ते ४ डिसेंबर १९३९ अशा पाच दिवसात पार पडले परिषदेचा विशेष उपक्रम ह्मणून जो केला होता तो ह्मणजे ठिकठिकाणच्या व्यायामसस्था-चालकाची सभा बोलावणे हा होय व्यायामसस्था चालविण्याची जबाबदारी ज्यानी आपल्या शिरावर केवळ स्वयस्फूर्तीने घेतली त्याना त्या सस्था चालविताना विशिष्ट प्रकारच्या अडचणी येतात योग्य नियत्रण आणि अनुभवशीर मार्गदर्शन करणारी मध्यवर्ती सस्था नसल्यामुळे व्यायाम सस्थाच्या कार्यामध्ये सुसूत्रता दिसून येत नाही, निश्चित अभ्यासक्रम नाही, पूर्वापार व्यायामपद्धतीत आधुनिक विचारसरणीला अनुसरून बदल नाही, विद्यार्थ्यांच्या गरजेस अनुसरून व्यायाम देण्याची व्यवस्था नाही, व्यायामात वैशिष्ट्य आणण्याची इच्छा नाही, किंवा व्यायामाला खेळाची जोड देण्याची जरुरी भासत नाही, अशा प्रकारची स्थिती कितीतरी व्यायाम सस्थातून दिसून येत आहे कित्येक व्यायामसस्थानी आपले धोरण अभिनव दृष्टीला धरून ठेवले आहे तेव्हा सर्व व्यायामसस्थाचालकाना विचारविनिमय करण्यास सुलभ जाऊन व्यायामसस्थाना सुधारण्याची दिशा लागल या कल्पनेने व्यायामसस्था चालकाची सभा परिषदे-बरोबर भरविली आणि यशस्वी प्रकारे पारही पडली

सातारच्या अधिवेशनाचे वैशिष्ट्य असे की अधिवेशनास सस्थानिकानी हजर राहून व देणग्या देऊन परिषदेबद्दलचे आपले प्रेम व्यक्त केले सातारा जिल्हा व दक्षिण महाराष्ट्रातील सस्थाने यामधून व्यायामसप्ताह साजरा होऊन सघटित व एकसूत्री शारीरिक शिक्षण प्रसाराचे लोण खेड्यापाड्यापर्यंत पोचविले सरकार, सरकारी अधिकारी, स्थानिक स्वराज्य सस्था, याची आस्थायुक्त मदत झाली व्यायामसप्ताह साजरा करण्यात गावोगावच्या सस्था व आस्थावत लोकानी भाग घेऊन व्यायामक्षेत्रात एकसूत्रीपणा व सघटना वाढविण्यास मदत केली या कार्याकरिता स्वागतमडळाने साघिक कवायतीचे एक पुस्तक छापून त्यातील अभ्यासक्रमाचे शिक्षण देण्यास गावोगावी वर्ग काढले सातारा शहरात प्राथमिक व दुय्यम शाळा व प्रौढास शिक्षण देणाऱ्या सस्था, याच्या सघटनस साघिक कवाय-

केलेल्या नियमाचा प्रसार झालाच, शिवाय शाळा, व्यायाम शाळा, याच्यापेक्षा विभागीय प्रेम वाढण्यास व त्यामुळे राष्ट्रीय प्रेम वाढण्यास मदत झाली मडळास कार्याध्यक्ष असावा, व्यायामप्रसाराबरोबर खुराक म्हणून गोदुग्धाचा प्रसार व्हावा, लष्करी शिक्षणाची तरतूद व्हावी, व्यायाम शिक्षकाकरता एक अभ्यासक्रम ठरवून सरकारने त्यात उत्तीर्ण होणाऱ्यास प्रशस्तिपत्रके द्यावीत, सस्थानिकानी शारीरिक शिक्षणाकडे लक्ष देवून शारीरिक शिक्षण सस्थास मदत द्यावी, मुलाची शारीरिक परीक्षा स्थानिक सस्थानी वेळोवेळी घ्यावी इत्यादि महत्त्वाचे ठराव पास केले आणि शारीरिक शिक्षणाचे वाङमय प्रसिद्धीस निधी मिळविला

"दत्तोपत पराजपे मास्तर व त्याचे सहकारी मित्र याच्या व त्याच्या स्फूर्तिदायक नेतृत्वाखाली आस्थेने काम करण्यास शिकलेल्या खऱ्या स्वयसेवकाच्या सेवेचे फळ म्हणजेच अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण परिषदेचे अधिवेशन" असे भाऊसाहेब सोमणानी परिषदेच्या अहवालात निवेदिले असून "निरनिराळ्या पदावर आरूढ झालेले आपल्यासारखे लोक नाममात्र आहेत, खरी कामगिरी खालच्या थराच्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लोकाची आहे साताऱ्यातील सर्व लोकानी शारीरिक शिक्षणाच्या पवित्रक्षत्रात आपपरभाव सोडला, मतातरे सोडली, पक्षोपपक्ष मनात आणले नाहीत, एका दिलान खाद्यास खादा लावून कामे केली" याचे समाधान भाऊसाहेब सोमणानी अत्यत मोठ मानले कायदे कौन्सिलचे उपाध्यक्ष आणि सातारा नगरपालिकेचे अध्यक्ष या दोन्ही नात्यानी साताऱ्यात होणाऱ्या व्यायाम परिषदेची जबाबदारी कतृत्ववत तरुणाच्या प्रमान भाऊसाहेब सोमणानी अगावर घेतली आणि सर्व लोकाच्या दिलसाफ सहकार्यान पारही पाडली

परिषदेनतर शिल्लक राहिलेल्या निधीमधून देशी विविध व्यायामप्रकारात एकसूत्रीपणा आणण्याचे दृष्टीने सर्वमान्य ग्रथ तज्ज्ञाच्या समितीकडून करविण्याचे ठरले अशा रीतीन राष्ट्रीयवृत्तीला पोषक असे कार्य, शारीरिक शिक्षण क्षेत्रात वैयक्तिक बळकटीपासून सामाजिक सघटनेपर्यंत भाऊसाहेब सोमणानी केले फार काय व्यायाम कार्यास ज्यानी ज्यानी वाहून घतले त्याचा त्याचा गौरव करण्यास त्यानी सदैव प्रोत्साहन दिले दामोदरपत भिड गुरुजी याच्या षष्ट्यब्दिपूर्तीच्यावेळी माधवरावजी अणे, आण्णासाहेब भोपटकर याच्या जोडीला भाऊसाहेब सोमणानी गुरुजीच राष्ट्रीय काय लोकाच्या नजरेपुढ आणले भाऊसाहेबाच्या राजकीय कार्याम व्यायाम क्षत्रात काम करणाऱ्याचा फारच उपयोग झाला पडद्याआड करावयाची अनक कामे त्या लोकाकडून त्याना करविता आली १९२२ साली साताऱ्यात बाल्वीर सस्था स्थापन झाल्यापासून त्या सस्थच्या कार्याबद्दल त नहमीच कळकळ दाखवीत बालवीराच मेळाव व बालवीर–शिक्षक–परिषद या सघटनात्मक कार्याम त्यानी प्रोत्साहन दिल अशा भाऊसाहेबाच्या वृत्तीमुळ व कार्यामुळ भाऊसाहेबाच्या दीर्घ आयुष्याप्रमाणच त्याचा पडद्यामागील अनुयायी व सहाय्यक वर्गही प्रदीर्घ राहिला

१४ वागावे कर्मि हे रुचे ।

१९३६ साली आपला साठी समारंभ झाल्यानंतर भाऊसाहेब सोमण विधान परिषदेत निवडून गेले, अनेक दिवसाच्या संकल्पाप्रमाणे लोकसेवा संघाची प्रेरक व संयोजक शक्ति होऊन भाऊसाहेबांनी खेड्याच्या पुनर्रचनेला सुरवात केली, सातारा नगरपालिकेचे अध्यक्षपद स्वीकारून " खराटयाचे स्वराज्य " लोकसेवा-बुद्धीने आणि सर्वसंग्रहवृत्तीने कसे चालवावे ते त्यांनी लोकांना दाखविले, भरीला, अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण परिषदेचे कार्यनेतृत्व पत्करून सातारा शहराचे व जिल्ह्याचे नाव सोमणांनी सर्वत्र केले गांधीआर्यावन-करारापासून राष्ट्राच्या सर्वांगीण आणि समन्वयी विकास वाढीची जबाबदारी विचारवन्त समाजसेवकांनी उचलली पाहिजे, हा बुद्धीचा सिद्धान्त झालेल्या मंडळींना भाऊसाहेब सोमण आपल्या उतारवयातही शक्य त्या सर्व क्षेत्रात प्रत्यक्ष सेवा करीत असलेले पाहून नवानवा हुरूप येत होता विधिमंडळातून केलेल्या कार्याने आणि सनदशीर मार्गांनी राष्ट्रीय बाघणीला सत्तासमत बळकटी येते, प्रत्यक्ष लोकात मिसळून त्यांची सुखदुःखे समजावून घेऊन त्यांच्या चालीने चालता चालता व त्यांच्या बोलीने बोलता बोलता, त्यांच्याच पाठबळावर ज्या सुधारणा होतात, त्या स्थैर्य पावतात, सेवा आणि सत्ता यांचा प्रीतिसंगम साधून सामूहिक सहजीवनाची उंची स्थानिक-स्वराज्यात जीव लावून काम करण्याने साधते, आणि राष्ट्रातील तरुणतरुणी मनाने, मदूने, मनगटाने बळकट व्हाव्यात, तशाच त्या शिस्तीने, संघटनेने व शास्त्रीय घाटाईने वजनदार व्हाव्यात, हे साध्य व्यायाम संस्थांच्या द्वारा जनमनावर बिंबवता

लोकसेवा करीत असता, दुसऱ्याच्या तशाच प्रवृत्तीवर आणि कृतीवर त्यांची नजर असे बुधच्या मंडळींनी सातारा जिल्हा राजकीय परिषद रावसाहेब पटवर्धन यांच्या अध्यक्षतेखाली १९३७ मध्ये भरवली असता आपल्या अनुभवी मार्गदर्शनाने ती यशस्वी करण्यास भाऊसाहेब सेवातत्पर राहिले महात्मा गांधी जयन्ति सप्ताहात १९२७ सालापासून सातारा जिल्हा स्वदेशी प्रदर्शने भरत आली होती, त्याप्रमाणे ती या कालातही वाई (१९३७) मसूर (१९३८) रहिमतपूर (१९४०) येथ भरत असता त्याची गौरवान प्रतिष्ठा राखण्यास भाऊसाहेब चुकले नाहीत १९३८ साली मसूरला झालेल्या मातंग-परिषदेस त्या हरिजनबधूच्या शिक्षण सुधारणेसंबंधी आपल्या हातून होईल ती सर्व मदत आपण देऊ असा सदेश त्यानी धाडला होता पुढे सोमवार ता २७ जून १९३८ राजी नाथ घाणकराचा एकाव-न्नावा वाढदिवस सेनापति बापट याच्या अध्यक्षतेखाली सार्वजनिकरीत्या साजरा झाला त्यावेळी आपल्या वडील बन्धुसमान महवाऱ्याच्या चिरजीवाचा आणि सातारा जिल्ह्याच्या एका कर्तबगार सुपुत्राचा गौरव होतो आहे, याचे अपरपार समाधान भाऊसाहेबाना झाल त्या समारभात त्यानी नाथाना आशीर्वाद देताना बोलूनही दाखविले की– " स्वार्थत्यागपूर्वक समाजाची सेवा करणाराचा गौरव समाजात होत राहणे ह राष्ट्राच्या जिवतपणाच लक्षण आहे राष्ट्रात गुणाच प्रकर्ष झाला पाहिज तशी गुणग्राहकताही वाढली पाहिजे जो आपल्या कर्तबगारीन आणि कर्तव्यनिष्ठने समाजाची सेवा करतो, त्याची सेवा समाजाला पटली म्हणज समाज त्याचा गौरव करतो " गुणिपु न च लिंग न च वय ।' असे वचन आहे म्हणून एखाद्या कर्तव्यदक्ष व कर्तबगार देशभक्ताचा गौरव एकावन्नाव्या नव्हे एकेचाळीसाव्या, एकतीसाव्या, एकविसाव्या वर्षी झाला तरी त्यात आश्चर्य मानण्यासारखे काही नाही साठीलाच काही सोन चिकटले नाही सातारा जिल्ह्यात नाथ घाणकराचा गौरव एकावन्नाव्या वर्षी होत आहे, त्याना उदड आयुष्य आजपर्यंतच्या पक्षाही मोठ्या कर्तबगारीच मिळो, अशी माझी परमेश्वरा-जवळ प्रार्थना आहे "

उपयोगासाठी सरकारने १९४० साली उठविण्याचा बेत केला असता, तेथील रहिवाशाच्या मिळकतीचा मोबदला त्याना बिनचूक बाजारभावाने मिळावा आणि त्याच्या पुढील व्यवसाय-व्यवहाराना सुगमता यावी, म्हणून भाऊसाहेबानी कोरेगाव, वाई तालुक्यातील आपल्या विश्वासाच्या कार्यकर्त्यांचा सहकार मिळवून खटपट केली आणि तिला बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात यशही आले "युद्ध-फड सक्तीचा नाही व चावडीच्या रुपयामागे एक आणा युद्धाकरिता अधिकाऱ्यानी मागितला तरी ती चावलेली चावडी नव्हे," म्हणून तो परवडेल तरच द्यावयाचा, असे सागणाऱ्या गट-परिषदा व सभा सातारा जिल्ह्यात १९४० साली ठिकठिकाणी धूमधडाक्याने झाल्या त्याची स्फूर्ति भाऊसाहेब सोमणाचीच होती

अशा रीतीने भाऊसाहेब सोमणाची समाजसेवा चालू असताच, मनाच्या धावेबरोबर शरीराचा तग टिकाव धरीत नाही, असा जो भाऊसाहेबाचा अनुभव १९३२ पासून मधूनमधून सुरू झाला होता, तो आता मनावरही पगडा करू लागला कर्मयोगाचे धडे राष्ट्राला देणारे लोकमान्य टिळक चौसष्टाव्या वर्षी इहलोक सोडून गेले, आपले वडीलही एकोणसत्तराव्या वर्षी या जगाचा निरोप घेऊन गेले, आपल्या वडिलभावासारखी, जी डॉ भिडे, नानासाहेब आगाशे, गणपतराव फणसळकर, आप्पासाहेब आळेकर, प्रभृति मडळी आपल्याला सहचारी म्हणून लाभली, ती सत्तरीच्या आतच आपले अवतारकार्य उरकून गेली आपण ही आता पासष्टीला पोहोचलो कर्मयोगाच्या सातत्याने कार्य करीत राहिलो तरी

आणखीही एक विचार भाऊसाहेबाना यावेळी विपण्ण करीत होता "आमचे थोरले चिरंजीव भास्कर याचे कॉलेज शिक्षण प्रकृतीमुळे अपुरे राहून ते घरी परतले, व त्यास सन १९३२ सालापासून एक दुकान काढून देऊन व्यवहारात त्याचा प्रवेश जाहला दुर्दैवाने अवघ्या पाच वर्षातच दोणीतापाने त्याचा अंत जाहला" १९३७ साली झालेला हा पुत्रवियोग आणि त्यामुळे आपल्या नातवंडासुद्धा सर्व कुटुंबाची वाढलेली जबाबदारी याचे ओझे मनावरून कमी करण्याकरता आपल्या खाजगत मिळकतीचे एक व्यवस्थापत्र भाऊसाहेबानी १९४१ साली केले मनाची अशी "वानप्रस्थ" अवस्था व्हावयास स्वताच्या जीवनाचे सिंहावलोकनही कारणीभूत होते

" कर्मामुळेच सिद्धीस पावले जनकादिक ।
लोकसंग्रहि दे लक्ष, करी कर्तव्य आणिक ।।
जे जे आचरतो श्रेष्ठ, ते तेच दुसरे जन ।
मानी प्रमाण जे जे तो, त्यापरी लोकवर्तन ।। "

या गीतेच्या शिकवणीची वाणी कानावरून गेल्याकारणाने, त्या वाणीप्रमाणे वागण्याचा प्रयत्न चार तपे साधला तेवढा केला आणि—

" करायाचे मला काही, मिळो ते मिळवायचे ।
त्रिलोकात नुरे तोही वागावे कर्मि हे रुचे ।। "

अशा एका अवस्थेत आपण आलो आहो, असे भाऊसाहेबाना दिसत होते सरकारचे "युद्धप्रयत्न" हाणून पाडण्यासाठी म्हणून नव्हे, पण "शान्ति हवी असेल तर युद्धाची सज्जता ठेवा" या उद्घोषाचे तीन–तेरा कैसरीकदनानंतर केव्हाच वाजले होते म्हणून "शान्ति हवी असेल तर शान्तिनिर्मितीचीच सज्जता ठेवा" या युगघोषणेला इंग्रज सरकार वर्तनान्तरित करीत नाही, ते भारतानेच करावयास पाहिजे म्हणून, आपल्या सांस्कृतिक इतिहासाची परंपरा राखण्यासाठी ज्यावेळी कॉंग्रेसने इंग्रजी राजवटीच्या युद्धप्रयत्नाशी अलिप्ततावाद स्वीकारला आणि "शान्तिसाठी शान्तिसेवेची तयारी" म्हणून वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू केला, त्यावेळी त्या वैयक्तिक सत्याग्रहात भाग घेण्यास भाऊसाहेबानी महात्माजीची परवानगी मागितली होती ती आल्यावर सोमवार ता ६ जानेवारी १९४१ रोजी भाऊसाहेब सोमणाचा व आमदार शंकर हरी तथा तात्यासाहेब साठे याचा सत्याग्रह व्हावयाचा

पण रविवार ता. ५ जानेवारी रोजी पहाटे दोघानाही स्थानबद्ध करण्यात आल्याना सरकारी अधिकारी घेऊन जात असता, (लक्ष्मणराव) आण्णासाहेब आपटे यानी जमलेल्या जनतेस सदेश देण्यासाठी आग्रह केल्यामुळे सोमण म्हणाले ''महात्माजीच्या आज्ञा निष्ठेने पाळा,'' असा सदेश देऊन सोमण बदीवासात गेले त्याच्या सदेशाप्रमाणे जिल्ह्याने वैयक्तिक सत्याग्रह तर निष्ठेने पाळलाच, पण जेघे, गाडगीळाच्या तुरुगवासाने दिल्ली असेब्लीतील रिकाम्या झालेल्या जागाची जी पोटनिवडणूक झाली, तिच्यात कॉंग्रेसचेच उमेदवार यशस्वी व्हावेत, म्हणून प्रयत्नाची पराकाष्ठा जिल्ह्याने केली सर्व सत्याग्रही डिसेबर १९४१ मध्ये सुटले त्यात ४ डिसेबर १९४१ रोजी सोमण नाशीक तुरुगातून सुटले व जिल्ह्यात असलेल्या जागृतीचा आढावा ऐकून त्याना समाधानही झाला

१५ विवेके करावे कार्य–साधन ।

१९४२ साल उगवले हिटलरी होरपळीच्या ज्वाला जग व्यापून बसल्या होत्या शांतियुगाची आणि मानव्याच्या प्रस्थापनेची धडपड करणाऱ्या महात्मा गांधींना सगळ्या आशियाटिक राष्ट्रांबरोबर 'छोडो आशिया" असे इंग्रजास म्हणावयाचे होते पण आशियातील जपानसारखी राष्ट्रेच युद्धात गुंतलेली, वेळ वखत पाहून जपान इंग्लंडवर मात करणार असा रंग दिसू लागताच, महात्माजींच्या प्रेरणेने 'छोडो हिंदची चळवळ' या सालच्या ता ९ ऑगस्टपासून काँग्रेसने आरंभिली, त्यामध्ये सातारा जिल्ह्याने आपल्या कुवतीप्रमाणे आपला वाटा त्या चळवळीत उचलला जिल्ह्याने अनेक खडतर प्रसंगास तोंड दिले कार्यकर्ते मोडले पण वाकले नाहीत वा हीतर मृत्युला कवटाळून अमर झाले अगदी अल्पकाळ का होईना, पण ज्या कित्येक खेड्यांना, सरकार वेळेवर अन्न व वस्त्र पोचवू शकत नव्हते, त्यांना जीवाची तमा न करून काँग्रेसपैकी 'गुप्ते' (भूमिगत) झालेल्या मंडळींनी अन्नवस्त्र पोचविले, आपसात तडजोडीने गावातील भांडणे मिटविली, चोराचिलटांपासून अभय दिले, याला खरे म्हटले तर साताराचे प्रतिसरकार म्हणतात 'गुप्त्यांनी अशी कामे चालविली असताच, परकीय सत्तेचा कारभार बंद पाडण्याच्या कारवायाही अनेक ठिकाणी झाल्या त्यामुळे इंग्रजी राजवटही खव–ळली, व तिच्या हस्तकांनी दुर्वृत्त लोकांनाही काँग्रेसचे कार्यकर्ते म्हणून स्थानबद्ध केले परकीय सत्तेच्या हस्तकांनी काँग्रेसच्या गोटात केलेली ही रंगरूटभरती एका बाजूने जिल्ह्याला जाचक झाली' आपण खरोखरच परकीय सत्तेला अस्वस्थ करू शकतो व लोकांच्या कल्याणाची सेवा करू शकतो, या आत्मविश्वासाच्या मंडळींपैकी ज्यांचा आत्मविश्वास आत्मश्लाघन परिणत झाला, त्यांच्या हातून कळत न कळत झालेल्या अत्याचार-अनाचारामुळे, प्रतिसरकार असलेल्या मूळच्या संस्थेला स्वदरच "पत्रि" सरकारचे स्वरूप यावयास मदत झाली' ' आणि विरोध करील अगर नीतिच्या गोष्टी सांगेल त्याच्याबद्दल वसलेल्या तोल सुटलेल्या कार्यकर्त्यांत असहिष्णुता वाढली व जनसामान्यांत एकन्हेचे भयप्रद वातावरण निर्माण झाले गुप्त्यांच्या गुप्ततेचा फायदा जातिवंत गुन्हेगारांनीही घेण्यास कमी केले नाही परकीय सत्तेला काँग्रेस तत्त्वभ्रष्ट ठरविण्यास हे सर्व होईल तर हवेच होते, म्हणून राज्यकारभाराचा 'ऑल्वल' मागण्यापुरतीच बंदोबस्ताची यंत्रणा तिने जागी केली मूळ चालल्या गोष्टींचा अगा विचार हात असता, परिस्थिती मानून ठेवून तिला राष्ट्रीय अशा सात्त्विक वळणावर नेणारा नियंत्रक नेता नाही, हे अनेक सात्त्विक अन्तःकरणाचे दुःख सातारा जिल्ह्याला होत तरीही सरासरच देशभक्तिने प्रेरित होऊन ज्यांनी भारताच्या केवळ स्वातंत्र्यासाठी तळहातावर शिरे घेतली, अगर हाल–अपेष्टांचे दिव्य भोगले, अथवा जन्मभर वऱ्या न होणाऱ्या

दुखण्याचा ससेमिरा लावून घेतला, त्या अव्वल देशभक्ताचा परामर्ष बिनचूक घ्यावयास खेड्यापाड्यातील बायाबापड्याही चुकत नसत, मग भाऊसाहेब सोमणांनी तशा सोज्वळ राष्ट्र–सेवकासाठी वदीखान्यात बसूनही मुंबईच्या धनिकाकडून डायाभाई पटेलांच्यामार्फत पांच हजार रुपयाची मदत मिळवून पाठविली असली आणि आपल्या पूर्वबदिवासाची उपकार–रत परपरा चालविली असली तर नवल काय ?

भाऊसाहेब सामग हे १९४२ साली स्थानबद्ध झाले ते प्रथम सातारा जिल्ह्याच्या निवडक पुढाऱ्याबरोबर ता ९ ऑगस्ट रोजी जिल्ह्यातून पकडून आणलेल्या पुढाऱ्यासमवेत साताऱ्च्या सब्–जेलमध्य त्याची काही बोलणी सुमारे तासभर होत आहेत, न होत आहेत, तोच खुद्द डि मॅ साहेबानी त्याना भेटीस बोलाविले आणि प्रकृतिच्या अस्वास्थ्यामुळे व वयाचे वृद्धत्वामुळे सोमणाना त्यावेळी त्यानी सोडण्याचे ठरविले सोमण कायदेभगाच्या चळवळीत भाग घेणार नाहीत आणि परिस्थितीमुळे त्याना घ्यावासा वाटला, तर सोमणानी आपणास अगाऊ कळवावे अशीही अपेक्षा डि मॅ ने केली, एक तासभर डि मॅ साहेबाशी बोलण झाल्यावर भाऊसाहेब सोमणानी परत यऊन आपल्या राजकीय सहकाऱ्यास झालेला प्रकार निवेदन केला आणि डि मॅ च्या सूचनप्रमाण सोमणाना घरी आणून सोडण्यात आले

रात्री दहाच्या सुमारास भाऊसाहेबांना त्यांच्या एका हितचिंतकाने पुढे येणाऱ्या प्रसंगाची खबर अगाऊच दिली असावी, म्हणून भाऊसाहेबही तयारीनेच आपल्या गादीवर बसले होते रात्री ११ च्या सुमारास भाऊसाहेबांना गिरफदार करण्यात आले आणि दुसरे दिवशी येरवड्यास नेऊन गुदरण्यात आले

भाऊसाहेबांच्या अस्वस्थ प्रकृतिला येरवड्याचा बदल फारसा मानवला नाही म्हणून पुढे काही दिवस त्यांना ससून हॉस्पिटलमध्येही ठेवण्यात आले होते येरवड्यातील पहिल्या वर्गाचे राजबंदी काही दिवस इंडस्ट्रिअल स्कूल पुणे या संस्थेच्या आवारातही हलविण्यात आले होते तेथे भाऊसाहेब आपला काळ कसा घालवित याचे चित्र कोरेगावचे रामभाऊ देवरे यांनी पुढील प्रमाणे रेखाटले आहे

" भाऊसाहेब हे सर्वात वयोवृद्ध, तेथे आमच्या बरोबरीचे तिशीच्या आतील तरुणही पुष्कळ होते आचार्य भागवत व आचार्य जावडेकर यांचेसारखे राजनीय द्रष्टे व तत्त्वज्ञानीही तेथे होते राजकारणाची चर्चा व तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास करण्याची ती एक उत्तम संधी लाभली होती आचार्यांची वक्तशीर प्रवचने सुरू झाली आम्हा तरुणांना त्यांचे फार आकर्षण ज्ञानेश्वरीवर तासगावचे घागे यांची रसाळ प्रवचन सुरू होती पण भाऊसाहेब हे कोणाचेही श्रोते बनले नाहीत त्यांच्यासारखी वृद्ध मंडळी नव्या विचाराकडे आकृष्ट होणार नाहीत, अशी आमची गैर समजूत पण थोडे स्थिरस्थावर झाल्यावर भाऊसाहेब नेहमीच्या फेरफटक्यातून आमच्या बराकीत आले, आमच्या जवळची पुस्तके त्यांनी पाहिली, बू–साहब साठे यांचे जवळची ' सोव्हिएट रशिया, उद्योग व शिक्षण वगैरेची माहिती देणारी पुस्तके ' पाहून भाऊसाहेब मला म्हणाले– ' चल, आपण ही पुस्तके वाचायला लागू ' रोज दुपारच्या चहानंतर तीन ते पाच मी ती पुस्तके त्यांना वाचून दाखवू लागलो ती पाच सहा पुस्तके वाचून झाली की भाऊसाहेबांचे समाधान होईल असे मला वाटले होते, पण ती चटकन् वाचून संपली नाहीत कारण भाऊसाहेब• नुसते ऐकून घेत नसत एखाद्या गोष्टीबद्दल पूर्वी कोठे उल्लेख आला आहे व त्याची नीट संगत लागते की नाही, अनेक ठिकाणी आलेला उल्लेखातून काय निष्कर्ष निघतो, हे ते पहात अमक्या पुस्तकात अमक्या प्रकरणात, अमक्या पानावर असा असा संदर्भ येऊन गेला आहे असे नमके सांगत तो हुडकून काढायला मला वेळ लागे, पण त्यांचे सांगणे अचूक असे भाऊसाहेबांची दृष्टि वाचनक्षम नसताना केवळ स्मरण शक्तिवर त्यांचा हा अचूकपणा चालत असे वेब पतीपत्नीची कम्युनिझमवरील पुस्तकेही भाऊसाहेबांनी माझ्याकडून वाचून घेतली त्यातील ' नॅशनॅलिटीज ' चा प्रश्न रशियाने कसा सोडविला त्याचे वाचन फार चिकित्सेने झाले त्यावेळी मुस्लीम लीगची पाकिस्तानची मागणी जोरात चालू होती व

राजगोपालाचार्यांचा फॉर्म्यूला कॉंग्रेसपुढे होता आमच्या वाचनानतर भाऊसाहेब एवढेच उद्गारले की 'हिंदुस्थान अठरा पगड नॅशनॅलिटीचे राष्ट्र नाही हेच प्रामुख्याने खरे आहे' त्यानतर त्यानी माझ्याकडून जवाहरलालजींचे आत्मचरित्र, जगाचा इतिहास, हिंदचा शोध वगैरे पुस्तकें वाचून घेतली व नव्या विचाराबद्दल आस्था दर्शविली पुस्तक प्रचारात्मक असले तरी त्यातील जेवढा भाग वस्तुस्थिति निदर्शक असेल तो हुडकून काढण्यात भाऊसाहेबाचा हातखडा. ते तेवढ्याच भागावर आपले लक्ष केंद्रित करून स्वत चे निष्कर्ष काढीत त्याच्या कुशाग्र बुद्धीचे हे वैशिष्टय माझ्या स्मृतीतून कधीही जाणार नाही"

बदीवासात असताना अशातऱ्हेने ज्ञानविलासात भाऊसाहेबाचा वेळ जसा जात असे तसाच सहकारी राजबदीचा परामर्ष घेण्यात, सातारा जिल्ह्यातील इतरही गुन्हेगार म्हणून आलेल्या मैंढ्याचा पुरतपास करण्यात, सार्वजनिक कार्यकर्त्यांच्या बदीवासामुळे त्याच्या कुटुबाचे हाल कमीत कमी व्हावे म्हणून काळजी वहाण्यात आणि चालू असलेले राजकीय आदोलन आपल्या जिल्ह्यात प्रतिष्ठेने चालू आहे की नाही याची बातमी घेण्यात भाऊसाहेबाचा वेळ बहुधा जात असे

भाऊसाहेबाना पुढे १९४३ च्या ऑगस्टचे सुमारास नाशिक सेंट्रल प्रिझनमध्ये हलविण्यात आले तेयून चळवळीचा भर आटोक्यात आला आहे असा ब्रिटिश रियासतीला विश्वास वाटताच, ज्याप्रमाणे अनेक स्थानबद्धाना सोडण्यात आले त्याचप्रमाणे भाऊसाहेबानाही ता. ४ डिसेंबर रोजी सोडण्यात आले नाशिकसारख्या आरोग्यप्रद हवामानाच्या बदिखान्यात राहूनही भाऊसाहेबाची तब्येत खालावली होती आणि त्याचे डोळे इतके बिघडले होते की, त्याना सरकारने तशा स्थितीत का सोडू नये, असा सवाल केसरीने एक स्फुट लिहून केला होता

भाऊसाहेब सोमण साताऱ्यास ५ डिसेंबर १९४३ रोजी आले आल्याबरोबर राष्ट्रिय-आन्दोलनाचा अदाज घ्यावयास त्यानी सुरवात केली कॉंग्रेसच्या आदोलनातील धरपकड, अनेक अदृष्ट कार्यकर्त्यांच्या हुडकणीसाठी हजारोंची बक्षिसे, अनेकाना विनाचौकशी स्थलबदी, याची माहिती तर त्याना मिळालीच, पण शिरवडे-स्टेशन-जळिता बद्दलचे खटल्यात पुरावा अपुरा पडून सर्व जोडीदार निर्दोषी सुटले असताही सदाशिवराव पद्मारकर व रगा पाटील याना सातसात वर्षांच्या सक्तमजुरीच्या जबर शिक्षा झाल्याचेही भाऊसाहेब सोमणाना कळले कॉंग्रेसच्या आन्दोलनाचा फायदा घेऊन प्रक्षुब्धानी बाघलेल्या कमरा व त्यामुळे झालेल्या लुटालुटी, सरकारी टपालाची लावबण, आगगाड्याच्या वाहतुकीस आलेले अडथळे आणि अशाच प्रकारातून उद्भवलेले सामुदायिक दड, शिराळे

पेट्यातील एकजात पोस्टाचे झालेले उच्चाटन आणि पोलिस-बंदोबस्तात गटवारीने झालेल्या शेतसारा-वसूलीचा सरकारी जुलूम, याच्या कथा ऐकून भाऊसाहेब विव्हळ झाले. विशेष गटातील व्यापाऱ्यांना लाडिकपणाने वागवून सरकारने केलेल्या बाजारभावनियंत्रणाने गरीबांना रुपयाची मोडसुद्धा मिळण्याची पंचाईत होऊन माळवा बाजाराची झालेली पस्ती व अनुषंगिक सावळा-गोंधळ याच्या वार्ता त्यांना ऐकवेनात. धान्यसाठे बळकविण्याचा साप्ताहिक सपाटा आणि त्यातून अज्ञान शेतकऱ्यावर उद्भवलेल्या सटपटी याच्या हकीकतींनी भाऊसाहेब सोमणांचे चित्त विषण्ण केले. अर्थातच कॉंग्रेस कार्यकर्त्यांवर अत्याचारावावत सरकारी खटल्याचे सत्र सन १९४४ साली सुरू झाल्यावर अनेक खटल्यात आरोपितांची वकिलपत्रे त्यांनी घेतली आणि त्यांची निर्दोषी म्हणून सुटका केली. बार्शी लाईटरेल्वेवरील स्टेशने जाळल्याच्या खटल्यातील कोल्हापुरचे डॉ कुलकर्णी, शंकरराव माने, दत्तोबा तावडे, तुकोळ, ईश्वरा पैहिलवान, इचलकरंजीचे शाम पटवर्धन, पाटील प्रभृतींना सातारा सेशनमध्ये शिक्षा झाल्या तरी, हायकोर्टात "कबूलीजबाब देणाऱ्या गाता" शिवाय बाकीचे निर्दोषी सुटले. सुरलीघाट-टपाल लुटीच्या खटल्यातील आरोपितही निर्दोषी सुटले. पे स्पेशल ट्रेनलुटीतील आरोपितांची वकिली शकर हरि साठे यांनी केली आणि ते सर्व आरोपित निर्दोषी सुटले. तरी तेवढ्यातल्या तेवढ्यात त्यांना स्थानबद्ध करण्यात आले. तरी पण आजारी असलेल्या भाऊसाहेब सोमणांचे दर्शन घेतल्या शिवाय सातारा सोडावयाचा नाही, असा त्यांचा निश्चय असल्यामुळे, तो पुरा झाल्यावरच बन्दिखान्याकडे जाण्यासाठी ते येरवडेकर फौजदाराच्या स्वाधीन झाले. सांगलीच्या बंदिखान्यातून निसटलेल्या वसंतराव पाटलांना भाऊसाहेब सोमणांच्या शिवाय आपल्या खटल्यात वकील देण्याची इच्छा नव्हती. पण भाऊसाहेबांचे आजारीपणामुळे सर्वांचाच नाइलाज झाला.

प्रकृती सांभाळून अशी कामे चालू असताच, भाऊसाहेबांच्या मार्गदर्शना काही विधायक कार्यक्रमही सातारा जिल्ह्यात या वेळी साकार होत होते. दुष्कळग्रस्त बंगालला १९४३ साली आपलेपणाने भरीव मदत करणारा सातारा जिल आपल्याच जीवनाबद्दल बेफिकीर कसा राहील ? अन्नधान्याबाबतच्या सरका हुकूमातील सातारा, कुलाबा व रत्नागिरी जिल्ह्यांच्या कलेक्टरांनी केलेल्या हुक मातील सत्तर टक्के लोकांच्या जीवनाबद्दलची बफिकीरी कऱ्हाडचे बाबूराव गोख यांनी उघडकीस आणलीच होती. मग सातारा येथे सर्वपक्षीय बैठक होऊन रयतेच्य दुःखनिवारणार्थ "साठ-समिती" तयार झाली व भाऊराव पाटील यांच्या बहुजन समाजातील जिव्हाळ्यामुळे सरकारी धोरणात लोकहित बुद्धीचे इष्ट फरकही थो फार झाले. तरी रासनची आणि वाटपाची दुकाने निघाल्यावरही रयतेच्या पोटाचे

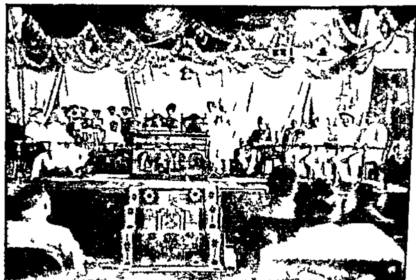
आत्माराम पा ील भाऊसाहेब वीर नरीमन विठ्ठलराव

दि ब मुया भाऊसाहेब सरदार वल्लभभाई व्यायामपटु गणपतराव
तात्या साठ ंकरराव देव (१९४०)

नगर वाचनालय सातारा– कार्यकारी मंडळ (१९२९)
खुर्चीवर डावीकडून ४ थ बाबराव भिडे ५ भाऊसाहेब सोमण ६ तात्यासाहेब जाना

अ म शा गि परिषद १९२९ चल अधिवेशन– नवा राजवाडा दरबार

हाल चाललेच होते लेव्हीच्या धान्य वसुलीच्या तक्रारी होतच होत्या थडीच्या वडाक्याने कोरेगाव तालुक्यातील पिके गेल्यामुळे तेथील लोकांचे हाल वाचविणे जरूर होते या सर्व बाबतीत भाऊसाहेब सोमणानी लक्ष घालून लोकाची अपेष्टा शून्यप्राय करण्याचा व करवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला दुसऱ्याही एका गोष्टी–कडे भाऊसाहेबाचे लक्ष होते याच कालात सातारा–रोड, ओगलेवाडी व किर्लो–स्करवाडी येथे मजूर सघटना घर धरू लागल्या होत्या त्याबाबत खटपटी करणारे भाई विष्णुपत चितळे याचा दृष्टिकोन समजावून घेऊन देशी कारखानदारी बद न पडण्याच्या दृष्टीन त्याना भाऊसाहेब सल्लामसलतही मधून मधून देत, पण त्याच्या प्रयत्नातील विधायक भागाला पाठिंबाहि देत

जिल्ह्याची जीवनकळा अशी चालली असता १९४५ सालात ग्रामसेवक म्हणून आपल्या जीवनाची सार्थकता मानणारे सुरलीचे गोविंदराव कुलकर्णी आणि परचुरेशास्त्री याचे मृत्यू झाल्याने भाऊसाहेबाच्या अत करणाला व्ययाच व्यथा झाल्या पुढे सप्टेंबरमध्ये इस्लामपूरचे डॉ भाऊराव वैद्य याचा कैलासवास झाल्यावर, होमरूल–लीगच्या चळवळीतील आपला तो तरुण, उमदा व दमदार सहकारी आणि एक शीलवन्त, परोपकारी, वर्तव्यदक्ष नागरिक गेल्यामुळे भाऊ–साहेबाचे अत करण हळहळले सेवादलावर सरकारने सर्वस्वी बदी घातल्यावर त्याच्या मनाचे आवेग मर्यादेपलिकडे गले पण कापील येथे भरलेल्या सातारा जिल्ह्याच्या विद्यार्थी परिषदेतून, पुसेगावच्या कॉंग्रेसयुवक–परिषदेतून आणि इस्लामपूर येथील सातारा जिल्हा–शेतकरी–परिषदेतून जे क्षोभ प्रगट झाले, त्यातूनच भाऊसाहेबाना जिल्ह्याच्या उत्कर्ष–प्रकर्षाचे आशामय किरण दिसत होते व तेवढ्यानेच ते आपले समाधान करून घेत होते १९४५ मध्ये महात्मा गाधीच्या आन्दोलकावर खटले आणि स्थानबद्धता चालूच होत्या साताऱ्यात ब्रिटिश सरकारचे राज्यच नाही अशा समजुतीने स्त्रियावरही अत्याचार करणारे पोलीस–राज्य चालू होते त्यामुळे शकरराव देव, काकासाहेब गाडगीळ आणि महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रसमिती समक्ष चौकशी करून वस्तुस्थिति जगापुढ माडण्यास पुढे सरसावली भाऊसाहेब सोमण याना चौकशीचे पूर्वी भेटून आणि आपल्या अवलोकनाचा अहवाल त्याना निवेदन करून मगच ती मडळी भाऊसाहेबाच्या चिकित्सेनतर आपले स्वतत्र मत बनवीत त्यानीही आन्दोलकाची नैतिक सूत्रे जगजाहीर केली आणि मग परकीय सत्तेला आपले खुलासे प्रगट करता करता पुरेवाट झाली

साडेतीन वर्षांच्या अस्वस्थ पण ब्रिटिश सत्तेला नामोहरम करणाऱ्या या काळात, १९४५ साली मध्यवर्ती असेब्लीसाठी कॉंग्रेसचे उमेदवार म्हणून भाऊसाहेब हिरे, व काकासाहेब गाडगीळ याना जिल्ह्याने प्रचड बहुमताने निवडून

दिले आणि परकीय सत्तेचे आव्हान यशस्वीरीतीने स्वीकारले, याचा आनंद भाऊसाहेबांना झाल्याशिवाय राहिला नाही. त्यातच सदर वर्ष काँग्रेसच्या हीरकमहोत्सवाचे असल्यामुळे, त्या उत्सवाचे समारंभ जिल्ह्यामध्ये जिव्हाळ्याने झाले आणि त्यात आपल्याला भाग घेता आला याचेही भाऊसाहेबांना समाधानच समाधान झाले.

---

१६ नवे राज्य, नवा साज.

काँग्रेसने १९३९ साली ब्रिटिश सरकारच्या युद्ध प्रयत्नापासून अलिप्तता स्वीकारण्यासाठी, सरकारची कारभारी सूत्रे खाली ठेवली. तेथपासून प्रांताच्या गव्हर्नरानी आपल्या हाती राज्यकारभार घेतला होता. कायदेमंडळे बंद ठेवली होती. १९३७ त निवडलेल्या कायदेमंडळाच्या फेरनिवडणुका व्हावयाच्या त्या काँग्रेसने सुरू केलेल्या आंदोलनामुळे सरकारने घडविल्याच नाहीत. मुंबई पुरतेच बोलायचे, तर १९३५ च्या कायद्याप्रमाणे गव्हर्नरसाहेबानी (असेंब्ली) विधानसभा बरखास्त केली होती, तर (कौन्सिल) विधान-परिषद बेमुदत बंद केली होती. १९४५ च्या मध्यावर, ही अप्रातिनिधिक राज्यकारभाराची घडी बदलण्याचे सरकारने ठरविले. हिटलर व त्याचा जर्मनी याचा पराभव होऊन सर्व वातावरण मोकळे झाल्यावर, निवडणुकी घ्यावयाचे ठरले. मुंबई प्रांतात विधान-सभेच्या निवडणुकीची चक्रे फिरू लागली, महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेस कमेटीच्या पार्लमेंटरी बोर्डाची निवडणूक झाली. सातारा जिल्ह्यातील नामवंत पुढारी व विधानपरिषदेचे उपाध्यक्ष भाऊसाहेब सोमण याचे नाव पार्लमेंटरी बोर्डात आले. सातारा जिल्ह्यातून एकदर नऊ प्रतिनिधी निवडून जावयाचे होते. काँग्रेसचे उमेदवार म्हणून कोणाची नावे मुक्रर करावी, याची भवति-न-भवति होऊ लागली. काँग्रेसचे "गुप्ते" आणि काँग्रेसचे सनदशीर चळवळे या दोघानाही आपापल्या-परी सूचना करावयाच्या होत्या. भाऊसाहेब सोमणानी याबाबत सर्वांचेच म्हणणे शान्तपणे ऐकून घेण्याचा क्रम सुरु केला. पार्लमेंटरी बोर्डाकडे अर्ज कोणी द्यावे याबद्दलही काँग्रेसजनात पुष्कळ खल झाला. "गुप्त्या" चे प्रभावी मार्गदर्शक म्हणून काम केलेले सातारा जिल्हा काँग्रेस कमेटीचे अध्यक्ष स्वामी रामानंद भारती याच्या सल्लामसलतीने भाऊसाहेब या निवडीबाबत माहिती घेत होते. अनेक "गुप्ते" ही भाऊसाहेब सोमणाना अप्रगटरीत्या भेटत होते. या बाबीत लोकमत अजमाविण्याकरता स्वामी रामानंदानी वाळवे तालुक्यात माखराळ येथे सभाही घेतली होती. निरनिराळ्या बाजूनी प्रगट झालेल्या अशा इच्छा आकाक्षाचा नूर लक्ष्यात घेऊनच भाऊसाहेब सोमणानी पार्लमेंटरी बोर्डात मुख्यत स्वामी रामानंदाच्या सल्ल्याने चिकित्सा करून सातारा जिल्ह्याचे उमेदवार कायम केले. भाऊसाहेब सोमण उमेदवाराची निवड करताना जे कस लावीत, ते आपणास मार्गदर्शक असत असे मत पार्लमेंटरी बोर्डावरील कित्येक सभासदानी पुढे प्रगटही केले. पार्लमेंटरी बोर्डाने मुक्रर केलेल्या काँग्रेसच्या उमेदवारापैकी आठ निवडून आले दुर्दैवाने काँग्रेसला मुस्लीम सीट मिळाली नाही १९४६ साली नवीन निवडून आलेल्या सभासदाचा शपथविधि होऊन काँग्रेसचे प्रधानमंडळ रीतसर कारभार करू लागले.

राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याकरता ज्यांनी तळहातावर शिरे घेऊन अघोरी शिक्षा भोगावयास तयारी दाखविली, शिवाय जे गुप्त राहून प्रतिसरकार स्थापण्याचा प्रयत्न करीत होते, ते सर्व अहिंसेचा सरिवर मार्ग सात्विकपणे आचरीत राहिले, असे शंभर टक्के कोणालाच म्हणता यण्यासारखे नव्हते तरीही शूराची अहिंसा आचरण ज्यांना शक्य नव्हते, ते देशाकरताच धडपडले हे जाणून त्यांच्यासुद्धा शिक्षा भोगत असलेले, अगर वॉरंटाचा समगिरा असलेले सगळे देशभक्त शांततामय आणि सब जीवनासाठी बंधनमुक्त करणे हे कॉंग्रेस मंत्रिमंडळाचे कर्तव्यच होते त्याप्रमाणे त्या सर्व देशभक्तावरील बंधने मंत्रिमंडळाने एक महिन्याच्या आत काढून टाकली ता ५ मे १९४६ रोजी सर्व क्रांतीचे आणि क्रांतीचे उपासक कोणगाव ता कराड येथे प्रगट झाले त्यांचा सत्कार आणि त्यांच्या कार्याचा गौरव हजारो मुखांनी जनतेने केला, आपण वनवासी-राम म्हणून नांदत असताना जनतेने आपल्याला वात्सल्याने सांभाळले याबद्दल त्या सर्व देशभक्तांनी जनतेबद्दल कृतज्ञता व्यक्त केली नंतर त्यांचे कराड सातारा वगैरे ठिकाणी जाहीर सत्कारही झाले गुरुवार ता ९ मे १९४६ रोजी सातारा येथे सर्व क्रांतिवीरांचा सत्कार भाऊसाहेब सोमण यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला त्या वेळी शिरवडे स्टेशन कामगिरीचे नायक सदाशिवराव पेंढारकर हे ता १२ एप्रील रोजी म्हणजे अवघ्या एकच महिन्यापूर्वी दिवंगत झाल्यामुळे सर्वच क्रांतिवीरांना चुकल्या-चुकल्यासारखे झाले! डॉ जीवराज मेहता यांचा वैद्यकीय सल्ला घेण्याची आणि त्याप्रमाणे औषधोपचार करण्याची खटपट करूनही आपल्याला सदाशिवराव पेंढारकरांना बरे करण्याचे बाबतीत यश मिळाले नाही याबद्दल भाऊसाहेब सोमण यांना भर सभेतही अश्रु आवरले नाहीत क्रांतिकारकांवरील वारंट रद्द करण्याचे बाबतीत मंत्रिमंडळ निर्णय घेत असतानाच 'चले जाव' च्या चळवळीतील ज्या देशभक्तांची खाजगी मिळकत जप्त केली असेल अगर जेथे सामुदायिक दंड बसले असतील त्यांच्या खाजगी मिळकती आणि तथील दंड कॉंग्रेस मंत्रिमंडळाने परत करावेत असा पत्रव्यवहार भाऊसाहेब सोमणांनी चालविला त्यास एव्हाना कॉंग्रेस मंत्रिमंडळाची सहानुभूति आल्याकारणाने भाऊसाहेबांनी एक जाहीर पत्रक प्रसिद्ध करून (समय सातारा ता १२ मे १९४६) माहिती मागविली माहितीप्रमाणे ज्यांची त्यास मिळकत मिळाली आणि सामुदायिक दंड परत झाले ते गावातील सार्वजनिक कार्याला उपयोग करण्याच्या शर्तीवर

सातारा जिल्ह्यातील भूमिगत चळवळीचा फायदा घेऊन जी गुडगिरी मूळ धरून बसली, तिचे निर्मूलन करण्यासाठी मुबईचे गृहमत्री मुरारजी देसाई आणि मतप्रधान बाळासाहेब खेर याचे दौरे सातारा जिल्ह्यात झाले, त्या दौऱ्याचा सुपरिणाम थोडाफार दिसला तरी, गुडगिरी विमोड झाली नाही, याचे राहून-राहून सोमणाना वाईट वाटे, म्हणून सातारा येथे प्रातिक सेवादलाचा अपूर्व मेळावा १९४७ साली मेजर शहानवाज याच्या अध्यक्षतेखाली झाला असता, रावसाहेब पटवर्धन आणि भाऊसाहेब सोमण यानी तरुणाना स्वयसरक्षक व समाज-सरक्षक होण्याचा उपदेश केला तरुणानी समाज-सरक्षणाची जबाबदारी घेतल्याशिवाय गुडगिरी मुळापासून निपटून निघावयाची नाही हे भाऊसाहेबाचे ठाम मत होते शीलवत तरुणानी समाजसघटनेची जबाबदारी घ्यावी, असाच उपदेश सानेगुरुजीनी आपल्या दौऱ्यात सातारा जिल्ह्यातील तरुणाना त्या साली केला त्या सदुपदेशाचा प्रकाश भाऊसाहेबाना उत्साह-वर्धक वाटला

अशा मनाच्या प्रसन्नतेत भाऊसाहेब सोमण असतानाच, अखिल भारतीय राजकारणाची वाढ अशी झाली होती की, भारताचे स्वातत्र्य दृष्टिपथात येत होते १९४७ च्या फेब्रुवारीपासून तसा स्पष्ट ध्वनी राजकारणात उमटत होता त्याचे पडसाद ऐकता एकताच प्रतोदकार वासुदेव दामोदर मुडले ता ७ फेब्रुवारी रोजी इहलोक सोडून गेले या दु खापेक्षाहि भारतीय स्वातत्र्य सिद्ध होत असता अखड भारताचे दुखड होणार ही कल्पना दृढ होत गेली, तिचे दु ख अनेक विचारवताप्रमाण भाऊसाहेबाना विशेष झाले तथापि कराचीपासून कलकत्यापर्यंत आणि केदारेश्वरापासून कन्याकुमारीपर्यंत इग्रजी सत्ता अजिवात जात आहे, याच एका समाधानात, अपरिहार्यपण का होईना, सर्वच देशभक्ताना रहावे लागले, तसेच सोमणानाही रहावे लागले ता १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी समर्थांच्या विशेष

देशाचे दोन तुकडे पडले, तथापि या दोन तुकड्याचे भिन्न स्वरूप चिरायु न होऊ देता पुन्हा भारत-वर्ष असड स्वरूपात कसा येईल, याचा विचार आजच्या शुभदिनप्रसगी गभीरतेने करणेस प्रत्येकाने सुरवात केली पाहिजे "

"परकीय अमलामुळे हिंदुस्थानावर आलेले दारिद्रयाचे सकट कसे निवारण होईल व या देशातील प्रत्येक लहान-मोठया नागरिकास शिक्षणद्वारा व सापत्तिक दृष्टया आपला पूर्ण विकास करून, देशात समता कशी निर्माण होईल या गोष्टी-बद्दल आज आपल्या पुढाऱ्याना चिंता लागून राहिली आहे एक उच्च एक नीच, एक शिक्षित एक अशिक्षित, एक श्रीमत एक गरीब, यामुळेच प्रत्येक ठिकाणी स्वार्थाचा पगडा दिसून येतो या स्वार्थबुद्धीचा त्याग करून सर्व वर्गास एका सामान्य पातळीवर आणणे व समानतेने वागविणे हेच प्रत्येकाचे प्रथम-कर्तव्य ठरते या दिशेने प्रयत्न केल्यास सर्व जनतेची अव करणे खरी मुक्त होऊन देशातील प्रत्येक व्यक्तीस सुख लागेल "

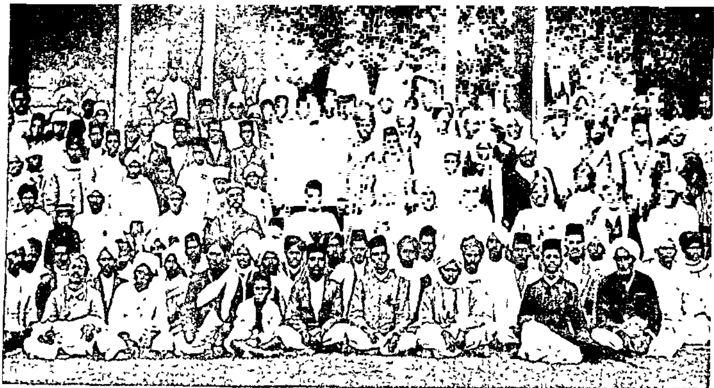
सातारा जिल्ह्यातील जनतेला असे मार्गदर्शन करणाऱ्या सोमणाना नव्या पिढीतील न वा लिमये यानी आपल्या स्वातन्त्र्य अकात असे अभिवादन केले आहे की, "सातारा जिल्ह्याचा राजकीय इतिहास लिहावा तर, लोकप्रिय भाऊसाहेब सोमण याचे अखोल जीवन-चरित्र लिहावे राजकीय लढ्यात सर्दैव आघाडीवर असणाऱ्या या जिल्ह्याच्या कर्तबगारीची बैठक ज्या काही मोजक्या व्यक्तींच्या जीवनावर आधारलेली आहे, त्यात भाऊसाहेब सोमण प्रमुख आहेत "

भाऊसाहेब सोमणाना आपण सार्वजनिक चळवळीत पडल्याचा आणि "स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, आणि मी तो मिळवीनच" हा मत्र राष्ट्राला देणाऱ्या टिळकाचा अनुयायी झाल्याचा खरा आनद १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी झाला भारताच्या पुनर्रचनसबधी आपणावर पडणारी कर्तव्ये आपण आपल्या प्रकृतीची तमा न करता पार पाडली पाहिजेत, असा निश्चय त्या आनदामुळच त्यानी केला भारत स्वतत्र झाल्यावर भारताच्या सर्वच राज्याचे राज्यपाल (गव्हर्नर) भारतीय नमले गले १९३७ साली मुबई विधान-परिषदेचे अध्यक्ष झालेले ना पक्वासा हे मध्यप्रदेशाचे राज्यपाल म्हणून गल्यामुळे भाऊसाहेब सोमणाना विधान-परिषदेचे अध्यक्ष एकमतान निवडले त्यानी ती जबाबदारी लोकमताला मान देऊन पत्करली भारतीय जीवनाला उच्चता आणण्याचे दृष्टीन कायदेकानू बनविण्यापासून लोकाची आर्थिक स्थिती सुधारण्या-पर्यंत आणि सामाजिक नीतिमत्ता सोज्वल करण्यापर्यंत काय काय करता यईल, या विचारात सातारा जिल्ह्याचे देशभक्त असता एकाएकी आमदार के डी पाटील याचा खून झाल्याची वार्ता एक दिवस कानावर आदळली विधिमडळाच्या बैठकी

त्यावेळेस चालू होत्या आपण लोकप्रतिनिधी व्हावयास ज्याना लायक ठरविले आणि लोकानी मते देऊन ज्याना मान्यता दिली, त्यापैकी गणपतराव तपासे उद्योगमत्री होऊन आणि यशवतरावजी चव्हाण गृहखात्याचे पार्लमेटरी सेक्रेटरी होऊन, प्रत्यक्ष राज्यकारभाराची काही सूत्रे हालवीत आहेत आणि इतर आमदार मडळी सातारा जिल्ह्याची दु खे व अडचणी याचा परिहार करून घेत आहेत, असे दृश्य पहात रहाणाऱ्या सोमणाना, बहुजनसमाजाच्या प्राथमिक शिक्षणासाठी तळमळीने झटणाऱ्या के डी पाटलाचा खून झाल्याचे ऐकून केवढा चटका लागला असेल, याची कल्पनाच केलेली बरी ! !

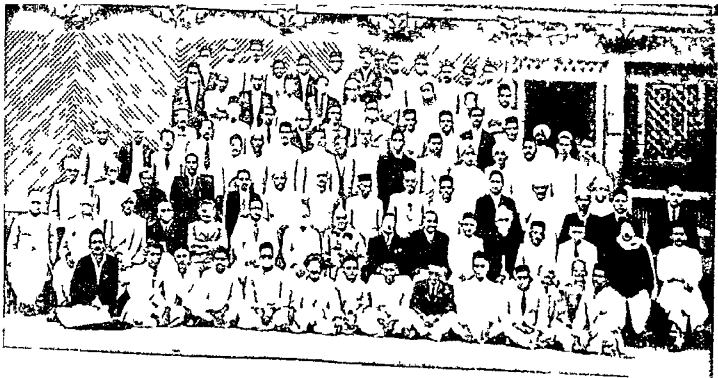
सार्वजनिक जीवनातील असे प्रसग सहन करीत करीतच आपले नियोजित आणि परिस्थिति–प्राप्त–कर्तव्य लोकसेवकाना करावे लागते भाऊसाहेब सोमणानाही तसेच करावे लागले गृहखात्याच्या दक्षतेने पुढे चद्रोजीराव पाटलाचे व के डी पाटलाचे खुनी शिक्षा पावले दरम्यान विधिमडळाची कामे काय चालावयाची ती चालली १९४७ च्या अखेरी–अखरीस पाकिस्तान आणि हिंदुस्थान याच्यामध्ये पचावन्न कोटी रुपयाच्या देवाणाचा प्रश्न उपस्थित झाला. महात्मा गाधीनी त्याबाबत निश्चयात्मक मत देताच त्याच्याबद्दल काही तरूण मेदु पिसाट झाले मतभेद प्रगट होतच होते तरीही हिंदुस्थान सरकारने महात्माजीच्या शब्दाला मान देऊन पाकिस्तानला पचावन्न कोटी रुपये दिले या घटनेने बहकलेल्या एका तरुणाने दिल्ली येथील महात्माजीच्या प्रार्थना–सभेच्या आरभीच ता ३० जानेवारी १९४८ रोजी महात्माजीच्यावर गोळी झाडली ! ! ! या अपकृत्याने जगाला धक्का बसला मानवी जीवनाची उची नैतिकदृष्ट्या वाढविणाऱ्या विसाव्या शतकातील खिस्ताचा तो अत होता त्याने जग हादरले भारताचा राष्ट्रपिताच गेला त्याच्या त्यावेळच्या भावना व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य शब्दात नाही साताऱ्यासही सर्व जनता शोक सागरात बुडून गेली भाऊसाहेब सोमण या वेळी साताऱ्यात होते त्याना मेल्यापेक्षा मेल्यासारखे झाले कारण महात्माजी–सारख्या जागतिक विभूतीचा शेवट करणारा तरुण महाराष्ट्रीय होता लोकमान्य टिळकाच्या महाराष्ट्रात असा अविचारी बहकलेला तरुण निपजावा, ही पुढे भाऊसाहेबाच्या अत करणाची व्यथा शवटपर्यंत होती त्यामुळे ता ३० जानेवारीच्या रात्रीच्या सभेत भाऊसाहेबानी आपले अत करण मोकळ केले विधान-परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून महात्माजीच्यासबधी आपले पदानुपणिक कर्तव्य करण्यासाठी, ते दुसरे दिवशी सकाळी मुबईकडे रवाना झाले साताऱ्यास त्यावेळेस मराठी–पत्रकार–परिषदेचे आठवे अधिवेशन भरावयाचे होते, ते राष्ट्रीय आपत्तिमुळे अर्थातच महात्माजीच्याबद्दल दु खवटयाचा ठराव करून बेमुदत स्थगित झाले. आणि सातारा जिल्हाही महात्माजीच्या सबधीच्या आपल्या कर्तव्यास लागला

महात्माजींच्या रक्षाविसर्जनादिवशी भाऊसाहेब नाशिकास गेले होते, तेथील रामकुंडावर त्यांनी महात्माजींना आपली श्रद्धांजली वाहिली. इकडे सातारा जिल्ह्यातही तितक्याच पवित्र भावनेने तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी जनतेने भजनपूर्वक श्रद्धांजली वाहिली महात्माजींच्या मृत्यूनंतरचे दहा दिवसातही ठिकठिकाणी महात्माजींना सभासभातून श्रद्धांजल्या गावोगाव वाहण्यात आल्या श्रद्धाळू, सात्विक आणि विचारी जनता आपल्या विदीर्ण अंतःकरणाचे आवेग अशा तऱ्हेने आवरत होती पण समाजात महात्मा गांधींचा खून झाला म्हणून अगाचा तिळपापड झालेलेही महाभाग होते त्यांना महात्माजींच्या खुनाचा बदला घेतलाच पाहिजे, या भावनेने वेडे केले पुण्यामुंबईला तसल्या माणसांनी कायदा हातात घेतला, हे वृत्तपत्रातून वाचल्यावर, सातारा जिल्ह्यात त्याचे अनुकरण व्हावयास चुकले नाही ता १ फेब्रुवारीपासून त्या प्रक्षोभाच्या आविष्काराला सुरवात झाली महात्मा गांधींचा खुनी " राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघातून " वाढलेला, हिंदुमहासभेचा प्रचारक, सावरकरांचा चाहता, जातीने ब्राम्हण, तेव्हा त्याच्यावरच संतापाचा पहिला भर उसळला जातीय प्रवृत्तीची मुळेच खुडून टाकण्याची महत्वाकांक्षा पेट घेऊन बसली जातीय संस्थांचा अभिमान बाळगणाऱ्या मंडळींना बाहेर तोंड काढण्याची सोय उरली नाही एवढ्या बहिष्कारानंच भागले नाही त्यांची चीजवस्त आणि घरेच्या घरे अग्नीच्या भक्षस्थानी पडू लागली वऱ्हाड आणि त्याच्या भोवतालच्या दहा मैलांच्या त्रिज्यतील टापूत असले अत्याचार घडले नाहीत, तरी सर्व जिल्हाभर आगी धगधगल्या महात्माजींचा खुनी आडनावाने गाडसे होता तेव्हा त्या आडनावाच्या एका ब्राम्हण कुटुंबाच्या तीन पिढ्यांचे तीन पुरुष उभे जाळण्यात आले वडूज येथील एक प्रसूतिगृह अग्नीच्या भक्षस्थानी पडले सांगली येथील कापडाची मोठी गिरणी व लिंब येथील लहान गिरणी भस्मसात झाली या सगळ्या अनाचारात बळी पडत होते, त्यांच्या पक्षोपपक्षाबद्दल, धर्माबद्दल अगर जातीबद्दल विवेक नव्हता लाखो रुपयांचे वाडे जळाले आणि ऐतिहासिक महत्वाचे कागदपत्र खाक झाले ! पाकिस्तानच्या निर्मितीमुळे भारतात लोटलेल्या निर्वासितांच्या लोंढ्यापेक्षा, गावोगाव आपल्याच मायभूमीत झालेल्या निर्वासितांचे हलकल्लोळ ठिकठिकाणी एकू येऊ लागले ! महात्माजींच्या प्रेमामुळेच काही मंडळी अशी संतापानं बेफाम झाली असली तरी, काही स्वार्थ्यांनी आपले खाजगी सूडही या धादंलीत उगवून घतले कौर्वनाला जमणाऱ्यात जसे जोडेचोर भेटतात, तसे भूमिगत राहून क्रांतिकारकांच्या चळवळी चालल्या असताना, जातीवन्त गुन्हेगार व गुंड " आपले साधून " घेतात, हा सातारा जिल्ह्याला अनुभव पूर्वीचाच होता त्याचीच यावेळी पुष्कळ पुनरावृत्ति झाली महात्मा गांधींच्या भक्तीनें काही लोकांना त्यांच्या खुनाचा बदला घ्यावासा वाटला तो अत्याचारानं, याबद्दल

प्राथमिक शिक्षक स्नेह-संमेलन वाई सन १९२८

खुर्चीवर बसलेले- मध्यभागी भाऊसाहेब त्यांचे उजवेबाजूस बापूसाहेब काथवटे व डावे बाजूस बाळासाहेब साठे.

भाऊसाहेबांची मुंबई कौन्सिलचे अध्यक्षपदी निवड झाले वेळी
सातारा बारतर्फे भाऊसाहेबांना थाटाचा निरोप १९८७

विचारवन्ताची अत करणे विव्हळ होत होती, त्यात गुडगिरीच्या आकाडतांडवाने त्या अत करणाना काय झाले असेल ! ! ! अनत्याचाराचा, अहिंसेचा, हृदय परिवर्तनाचा तपोनिधी उभारणाऱ्या महात्मा गाधीच्या भक्तोच्या नावाखाली हा सर्व प्रकार होत असल्यामुळे, तो थाबविण्यासाठी कॉंग्रेसच्या, महात्मा गाधीच्या आणि शातिब्रह्माच्या उपासकानी आपल्या प्रयत्नाची पराकाष्टा केली कॉंग्रेसचे मत्रिमडळ त्याना साथ द्यावयास पुढे आले गुड प्रवृत्तीच्या आणि अत्याचाराच्या उत्तेजकाना व दगेखोराना बन्दिवास घडू लागला आणि हद्दपारीची पाळी येऊ लागली.

याचवेळी भाऊसाहेब सोमणानी मत्रिमडळास आपल्या अनुभवाचा पोक्त सल्ला दिला महात्माजीच्या प्रेमाने वेडे होऊन त्याच्या खुनाचा वदला घेण्याच्या मोहात ज्याचे हातून अत्याचार–अनाचार घडले, त्याना आपल्या हातून महात्माजीच्या तत्त्वप्रणालीला व शिकवणीला वट्टा लागला, अशा जाणीवेने खरोखरच पश्चाताप होत असेल तर, त्याना एकवार माफी मिळावी, अशा अर्थाचा तो सल्ला होता, समाजात मिसळून काम करणाऱ्या ठिकठिकाणच्या अनुभविकाचा तसाच सल्ला होता. सरकार त्याच्याही पुढे गेले सरकारने "पश्चात्तप्ताना माफी" जाहीर केली त्याप्रमाणे अनेकानी माफी मागितली ते आपापल्या सय जीवनाला मोकळे झाले बहुजनसमाजाचे प्रतिनिधि असलेल्या कॉंग्रेस सरकारला ज्या निष्पाप अल्पसख्याकावर व विशेषत त्यातील "विधवावर आणि अज्ञानावर" घडलेल्या अत्याचारानी विनाकारण अन्याय झाला असे आढळून आले, त्याना जीवनाचा मार्ग सुगम करण्यासाठी सरकारी खजिन्यातून आर्थिक मदत करणे आवश्यक वाटले अगदीच निराश्रित झालेल्या व होरपळलेल्या पण एरवी सरळमार्गी असलेल्या रयताना घरबाधणीस जगलातील लाकूडही सरकारने दिले आगीच्या आपत्तीत सापडलेल्या कुटुबातील विद्यार्थ्यांना त्याचे शिक्षण पुरे करण्याकरिता फीची माफी दिली. तथापि सरकारने उदारपणे देऊ केलेली अशी मदतही तोकडी पडत होती हे लक्षात आल्यावर भाऊसाहेब सोमणानी आपला डेक्कनरिलीफ-फड सुरू केला कूपर इजिनिअरिंग वर्क्सच्या लालचदशेटपासून मुबईचे राज्यपाल महाराजासिंग याच्यापर्यंत सर्व मातबर मडळीनी भाऊसाहेबानी उभारलेल्या त्या फडास मदत केल्यामुळे, तो पचवीस हजार रुपये जमला अगदी ज्याच्या घराची धर्मशाळाच झाली होती, अशा बेळगाव–विजापूर कडील, आजच्या दक्षिण आणि उत्तर साताऱ्यातील, कुलाबा जिल्ह्यातील आणि रत्नागिरी कडील, ब्राह्मण, मुसलमान, हरिजन मडळीना ती मदत त्याच्या त्याच्या भागातील विश्वासाच्या मडळी–मार्फत भाऊसाहेब सोमणानी रवाना जाऊन, अगर एम् डी कुलकर्णी व बुवासाहेब गोसावी याना समक्ष पाठवून वाटली

खेडोपाड्यातून उध्वस्त झालेल्या ब्राह्मण कुटुंबानी सुरक्षिततेकरता महरातून वसाहती कराव्यात, असा सल्ला एका जाहीर पत्रकाद्वारे १९४८ च्या मार्च महिन्याचे प्रारभात आण्णासाहेब भोपटकर यानी दिला होता तेव्हा ता ११ मार्च १९४८ रोजी भाऊसाहेब सोमणानी पत्रक प्रसिद्धिले की, " मी एक नम्र कॉंग्रेस अनुयायी व दक्षिण मराठी प्रदेशाचा अनेक वर्षाचा रहिवासी या नात्यान सागतो की भोपटकराचे 'ब्राह्मणानी शहराशहरातून आपल्या निराळ्या वसाहती कराव्यात,' हे मत मला पसत नाही या प्रदेशातील समाज-जीवनाचा मला प्रत्यक्ष अनुभव आहे ब्राह्मण कुटुंबानी खेड्यातील आपली घरेदारे सोडावी ही कल्पना मला साफ अमान्य आहे या विचारसरणीमागे सास्कृतिक, स्वतन्त्र गट बनविण्याची कल्पना आहे अशी फुटीर वृत्ति हिंदी राष्ट्रीय जीवनाला अपायकारक म्हणून टाकून दिली पाहिजे हिंदी राष्ट्राचा दिव्य भूतकाळ आणि उज्ज्वल भविष्यकाळ याना ती विरोधी आहे अशा तऱ्हेच्या हानिकारक कल्पनापासून समाजाला दूर ठेवणे हेच प्रत्येक विचारी माणसाचे राष्ट्रीय कर्तव्य आहे पूर्वीप्रमाणे सामाजिक जीवनात पूर्ण एकोपा राहणे हेच अत्यत इष्ट आहे अशा प्रयत्नाना पूर्ण सहकार्य देण्याची मी सर्वाना कळकळीची विनती करतो " समाजातील निरनिराळ्या घटकानी परस्पराशी सहकाराने वागून स्वतत्र भारताच्या एकजिनसी बांधणीला कायावाचामनाने मदतच केली पाहिजे, सकटानी किंवा आपापसातील भेदभावानी जीवनाच्या मुख्य ध्येयावरील लक्ष चळता कामा नये, यावर भाऊसाहेब सोमणाचा कटाक्ष होता

मुबईहून भाऊसाहेब सोमण मे महिन्यात साताऱ्याकडे आले जूनच्या प्रारभी ते सागलीकडे गेले असता, ता ९ रोजी त्याना सागली-नगरपालिकेने मानपत्र दिले त्याला उत्तर देताना भाऊसाहेब सोमणानी मार्गदर्शन केले की-" परकीय राजवटीत नगराध्यक्ष व सभासदाना आणि स्थानिक-स्वराज्यसस्थाना नाममात्र स्वातत्र्य होत १५ आगस्टपासून स्वातत्र्य आले, याचा सभासदावर निराळा सस्कार झाला पाहिजे सभासदावर पूर्वीपेक्षा जबाबदारी वाढली आहे स्थानिक स्वराज्य-सस्था या आज मुबई सरकारशी एकरूप आहेत या सस्थाच्या कार्याची जबाबदारी मर्यादित असली तरी तीच व्यवस्थित उचलली तर, मुबई सरकारचा भार कमी होईल स्वातत्र्यानतर सर्व पक्ष व उपपक्ष जाऊन सगळ्या सभासदाचा एकच पक्ष झाला पाहिजे म्हणजे प्रत्येक सभासदाने एकाच ध्येयाने वागण्यास तत्पर राहिले पाहिजे नगरपालिकेच्या ज्या कामाकरता ज्या रकमा नियोजित असतील, त्या रकमाचा त्या कामाकरता योग्य उपयोग होतो की नाही, यासाठी त्याच्यावर देखरेख करणारी बाहेरची सस्था असली की, योजना पूर्ण व व्यवस्थित होते सागलीचे सास्कृतिक-जीवन व नागरिक जीवन उच्च प्रकारचे आहे नागरिकाना नागरिकत्वाच्या कर्तव्याची जबाबदारी दाखवून देणे हे स्थानिक-स्वराज्य-सस्थाचे काम आहे '

अशा तऱ्हेने लोकाना आपल्या जबाबदारीची जाणीव भाऊसाहेब सोमण देत होते, त्यावेळीच सातारा जिल्ह्यात शेतकरी–परिषदाही भरत होत्या, त्यातून प्रगट होणारी कार्यप्रवृत्ति भाऊसाहेबाना आनदवीत होती

१९४९ साली दक्षिण व उत्तर साताऱ्याची निर्मिति मुबई सरकारने कार–भाराच्या सोयीसाठी केली, तरी पण लोकातील मूळचा जिव्हाळा कायमच राहिला. महाबळेश्वर येथे महाराष्ट्र कार्यकर्त्यांचे शिबिर झाले त्यानतर २० नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारताचे सरसेनापति जनरल करिआप्पा यानी साताऱ्च्या मुक्त सैनिकाना भेट दिली त्यावेळी पधरा हजाराचा समुदाय उत्साहाने जमला होता सरसेनापतीना स्थानिक–स्वराज्य–सस्थाची मानपत्रे झाली लोकलबोर्डाच्या मानपत्रात अध्यक्ष बाळासाहेब देसाई यानी जिल्ह्यातील घरटी एक सैनिक स्वातत्र्य-रक्षणासाठी येण्यास तयार आहे, असे आश्वासन देऊन, सातारा जिल्ह्याच्या बहुत दिवसाच्या लष्करी शाळेच्या मागणीचा उल्लेख केला १९२९ सालापासून सातारा जिल्हा अशी मागणी करीत होता १९३१ साली प मदनमोहन मालवीय सातारा जिल्ह्यात दौऱ्यावर असता, ते भाऊसाहेब सोमण याच्याकडे उतरले होते त्याना दिल्लीस असलेल्या दादासाहेब करदीकरानी तार करून "साताऱ्यास लष्करी शाळा उघडण्याची आवश्यकता आपण लोकाच्या मनावर ठसवा" अशी विनती केली होती त्याप्रमाणे पडित मालवीयानी केले साताऱ्याला 'इडियन सँढर्स्ट' निर्माण करावे, असा ठरावही पास झाला होता १९३९ साली स्थापन झालेल्या रायफल क्लबचे उपाध्यक्ष होऊन, भाऊसाहेबाना लष्करी शाळेबद्दलच मुख्यत खटपट करा–वयाची होती महाबळेश्वरच्या शिबिरानतर करिआप्पाच्या आगमन–प्रसगी बाळा–साहेब देसाईनी केलेली मागणी, ही भाऊसाहेबाना सहजन्मभाची वाटली पारतत्र्याची अस्पष्ट कल्पना, राष्ट्रहानीची स्पष्ट कल्पना, अर्ज–शिष्ट–मडळाच्याद्वारा राजकीय सुधारणा मिळविण्याचे प्रयत्न, विधिमडळातील सनदशीर चळवळ, प्रतियोगी सहकार, स्वदेशी आणि बहिष्कार, गुप्त–मडळाचा आणि सक्रिय प्रतिकार अशी सप्तपदी चालून झाल्यावर, भारताने स्वाभिमानपूर्वक सत्याग्रहाच्या जोरावर जे स्वातत्र्य कमावले, त्याच्या सरक्षणासाठी देशातील तरुणानी सज्ज राहणे कर्तव्यप्राप्त आहे, या दृष्टीने लष्करी–शाळेची केलली मागणी योग्य व सुसगतच होती, म्हणून भाऊसाहेबानी त्या मागणीबद्दल सातारा जिल्ह्याची व बाळासाहेब देसाई याची समक्ष पाठ थोपटली सरसेनापतीनीही सदर गोष्टीस आपल्या भाषणाने उत्तेजन दिले "सैन्य हे लष्करी वा बिनलष्करी जमातीवर अवलबून नसून देशातील प्रत्येक तरुणाच्या मनात जी राष्ट्रियत्वाची जाणीव असते, त्या जाणी–वेनेच, सैन्य राष्ट्रासाठी तळहातावर शिर घेऊन लढत परतत्र काळात जमानीच्या मावावर्र पलटणी उभारीत, तो जमाना आता बदलला आहे, जातिभेदातीत

राज्यचक्र आता भारतात उभे आहे, लोकसेनेला शिस्त व संघटनेचे शिक्षण मिळून अमलामुळे सैनिक आदर्श नागरिक बनले पाहिजेत; ते घरी जातील, खेड्यात जातील, तेव्हा त्यांच्या वागणुकीने इष्ट परिणाम झाल्याशिवाय रहाणार नाही."

न्यू इंग्लिश स्कूल सातारा यासंस्थेची स्थापना ६ डिसेंबर १८९९ रोजी सीतारामपंत देवधर याना प्रमुखाध्यापक करून डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने केली. त्या वेळी भाऊसाहेब काही दिवस त्यासंस्थेचे शिक्षक म्हणून होते. त्या वेळेपासूनच त्यासंस्थेबद्दल भाऊसाहेबाना आत्मियता वाटत होती. भाऊसाहेबांच्या राजकीय मतामुळे त्या संस्थेच्या स्थानिक सल्लागार मंडळावर जरी त्यांची नेमणूक झाली नव्हती तरी त्या शाळेच्या प्रमुखाध्यापकाना शाळेच्या अनेक बिकट प्रसंगी योग्य सल्ला ते देत आले व शाळेच्या हरएक बाबतीत त्यांचा सल्ला मार्गदर्शक होत असे. डे. ए. सोसायटीच्या कौन्सिलचे ते सभासद होते. ६ डिसेंबर १९४९ रोजी त्या शाळेचा सुवर्ण–महोत्सव पंतप्रधान नामदार बाळासाहेब खेर यांच्या अध्यक्षत्वाखाली मोठ्या वैभवाने साजरा झाला. त्यावेळी आरंभीच्या स्वागताच्या आपल्या भाषणात संस्थेच्या बहुमोल कामगिरीबद्दल, त्यातील तळमळीच्या कुशल सेवकाबद्दल, त्यानी धन्योद्गार काढून संस्थेच्या प्रगतीबद्दल आनंद व्यक्त केला. सातारा जिल्ह्यातील सर्वात मोठी नमुनेदार शाळा म्हणून शाळेचा लौकिक होण्याला ज्या निष्ठावंत शिक्षकांचे परिश्रम कारणीभूत झाले त्यात शंभुराव आठल्ये, गोविंदराव दीक्षित, नानासाहेब भाटे या सारखे त्यांचे बाळपणचे अनेक सवंगडी व मित्र होते.

९ डिसेंबर १९४६ पासून स्वतंत्र भारताची घटना निश्चित करण्याकरिता अखिल भारतातील जनतेच्या विचारवंत पुढारी–मुत्सद्यानी दोन वर्षे अकरा महिने सतरा दिवस पर्यंतच्या अवधीत अकरा बैठकी घेऊन डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्या अध्यक्षत्वाखाली व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या श्रेष्ठ घटनातज्ञ मुत्सद्याच्या मार्गदर्शनाने भारतीय गणराज्याकरिता घटना तयार करून तिला मंजुरी दिली. ही घटना २६ जानेवारी १९५० पासून भारतीय गण–राज्यात सामील झालेल्या सर्व प्रांताना व घटक राज्याना लागू केल्याचे जाहीर होऊन, भारतात सार्वभौम प्रजासत्ताक राज्य–कारभार सुरू झाला. भारताच्या इतिहासातील सुवर्णाक्षरानी लिहिला जाणाऱ्या या प्रसंगाने भाऊसाहेबांच्या अंतःकरणाला कृतार्थतेच्या आनंदाने भारावून सोडले असल्यास नवल नाही. लोकशाहीच्या खऱ्या अनिर्बंध राज्यकारभारास सुरवात होत असताना भारताच्या विकासास, कल्याण–कारक राज्यकारभारास, एकजुटीने, निःस्वार्थवृत्तीने भारतीय सुपुत्रानी लागले पाहिजे, या जबाबदारीची जाणीव भाऊसाहेबाना तीव्रतेने वाटू लागली. सार्वभौम गणराज्यातील

नागरिकास समता, व्यक्तिस्वातंत्र्य, सांस्कृतिक, राजकीय वगैरे हक्क मिळाल्यामुळे ते पेलण्यास लागणारी आमजनतेच्या मनाची तयारी करण्याचे काम तरुण सुशिक्षित भारतीयावर पडणार असल्याकारणाने त्याची तशा रीतीची तयारी करण्यास सर्व सुबुद्ध पुढाऱ्यानी अहर्निश झटले पाहिजे, असे विचार त्याच्या मनात सदैव खेळू लागले

साताऱ्याच्या छत्रपती शाहू राजाच्या अपघाती मृत्यूची बातमी २० मार्च १९५० रोजी ऐकून त्याच्या मनात विषण्णता उत्पन्न झाली महायुद्धाच्या काळात सैन्यभरतीकरिता छत्रपतीनी खटपट केल्याकारणाने प्रथम दर्जाच्या सरदाराच्या दर्जातून त्याना 'राजे' हा किताब मिळाल्यामुळे संतोषजनक वातावरण निर्माण झाले होते साताऱ्यातील जनता मात्र त्याना छत्रपती या उच्च हुद्यानेच संबोधित असते

काँग्रेसच्या निष्ठावत कार्यकर्त्यांपैकी डॉ मा वि आठल्ये याच्या ६१ व्या वाढदिवशी झालेल्या समारभाचे वेळी भाऊसाहेब २२ ऑगस्ट १९५० रोजी जातीने हजर राहून त्यानी गौरवपरभाषणाने त्याचे अभिष्ट चिंतन केले डॉ मामासाहेब आठल्ये हे भाऊसाहेबाचे कुटुबीय वैद्यक सल्लागार असल्यामुळे परस्पराचे जिव्हाळ्याचे ऋणानुबध अनेक वर्षे सातत्याने वृद्धिगत होत राहिले

भाऊसाहेबाच्या विद्यार्जनाच्या समाप्तिकाळाचे वेळी ज्याच्या लेखानी त्याच्या मेंदूला वेचैन केले व अतर्मुख आत्मनिरीक्षणाने लोकसेवेच्या कल्पना त्याच्या अत करणात निश्चित होण्यास मदत झाली ते, योगेश्वर अरविंदबाबू ३ डिसेबर रोजी समाधिस्त झाल्याचे वृत्त एकून भाऊसाहेबाना आपले राजकीय गुरु नाहीसे झाल्याने परमदु ख झाले अरविंदाचे आध्यात्मिक गुरुजी परमहंस विष्णुपत लेले याचे पाय आपल्या घरास लागल्याचे त्याना समाधान लाभत होतेच अरविंदाच्या अनेक राष्ट्रिय विचारप्रवर्तक भारदस्त लेखानी भाऊसाहेबाच्या तारुण्यातील भावना भारावून गेल्या होत्या व त्याच्याबद्दल नितात आदर त्याच्या अत करणात ठाव दऊन राहिला होता राजकारणातून अरविंदबाबूनी जरी सन्यास घतला तरी त्याचे शवटकाळपर्यंतचे मानव्याच्या कल्याणास चिरकाल पोषक अस विचार भाऊसाहेबाना अमृतवाणीप्रमाणेच वाटत याशी अरविंदाच्या निधनामुळ भारताचाच नव्हे तर सर्व जगताचा एक तळमळीचा ऋषितुल्य गुरु नाहीसा झाला, अस त्याना वाटत होते परतु माहीपेक्षा १५ डिसबर रोजी सरदार वल्लभभाईंच्या स्वर्गवासामुळे भाऊसाहेबाना फारच मोठा आघात झाला ब्रिटिशाच्या नानाहेच्या कारवायाना मोठ्या चातुराईने सरदारानी हाणून पाडे भारतातून आपला पाय काढून

घेताना त्यांनी संस्थानांच्यावरील आपले सार्वभौमत्व सोडून दिल्याकारणाने भारतीय गण-राज्याला हा संस्थानांचा प्रश्न सोडविण्याचे दृष्टीने मोठ्या प्रमाणावर मुत्सद्याची जरुरी होती सरदार वल्लभभाईंनी सुमारे ७०० स्वतंत्र संस्थानांना मोठ्या धीरोदात्त व चेंदर' धोरणाने भारतीय गणराज्यात विलीन व्हावयास लावून भारतीय गणराज्याची अनुपमेय सेवा केली भारत हा एक सुसघटित देश बनविण्यास सरदार वल्लभभाई पटेलांनी अतुल्नीय परिश्रम घेतले व भारताचा लौकिक सर्व जगतात पसरविला अशा या थोर पुरुषाच्या निधनामुळे स्वतंत्र भारताचे कधीही भरून न येणारे नुकसान झाले, असे भाऊसाहेबांना अनेक देश-बांधवाप्रमाणे वाटले

१९५१ साली ता ९ एप्रिल रोजी कराडचे दानशूर पाडुआण्णा शिराळकर यांचा कैलासवास झाला त्यांच्या स्मशानयात्रेला भाऊसाहेब मुद्दाम हजर राहिले, त्यावेळच्या त्यांच्या गदगदलेल्या अंत करणावर एक प्रकारची विषण्णतेची छाया होती आपल्यापेक्षा सहाच महिन्यांनी वडील असलेले पाडुआण्णा देवाधीन झाल्याने आपणही आपल्या मनाची तयारी आता केली पाहिजे, अशी चमक त्यांच्या बुद्धि-वर उमटली तथापि आपण कर्मयोगी टिळकांच्या महाराष्ट्रात रहातो आणि आपले एकवेळचे गुरु विमामहर्षि आण्णासाहेब चिरमुले यांची आचरण-शीलता डोळ्यापुढे आणून भाऊसाहेब आपले प्राप्त-कर्तव्य करीतच होते सातार्‍यास झालेल्या ग्रामपंचायतीच्या सेक्रेटरी-वर्गाचे उद्घाटन त्यांनी त्या साली ग्रामोद्धाराच्या कळकळीने केले त्याच साली सोमनाथाच्या प्रतिष्ठापनेसाठी स्वामी केवलानंद तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, श्रौताचार्य बापट या सातारा जिल्ह्यातील विद्वानांना पुढाकार मिळाला, या योगे भाऊसाहेबांना एक प्रकारचा अभिमान वाटला पातंजल-योग-दर्शनकार बाबा कोल्हटकर यांच्या सत्काराने भाऊसाहेबांचे अन्त करण आनंदाने फुलले पण विमा-महर्षींच्या कैलासवासाने भाऊसाहेब दु खित झाले अशाही स्थितीत ते विधान-परिषदेच्या अध्यक्षाचे काम मन लावून करीतच होते

१९४७ साली विधान-परिषदेचे अध्यक्ष झाल्या पासून त्यांनी आपले काम सर्व पक्षियांना राजी राखून लोकसेवा बुद्धिनेच केले होते १९४७ सालापासून प्राथमिक शिक्षकांच्या जीवन-वेतनाचा आणि प्रतिष्ठेचा उभा राहिलेला प्रश्न, आयुर्वेद-वैद्यक-बोर्डाच्या निवडणुकीबाबत आयुर्वेदाचार्यांवर अन्याय होऊ नये म्हणून चाललेल्या खटपटी, सातारा जिल्ह्यात आणि इतरत्र चाललेले अनाचार आणि त्यांना आळा घालावयास अपुरे पडलेले पोलीस त्यांच्याबाबतच्या तक्रारी, तात्पर्य लोकांना स्वाभिमान पूर्वक, सुख आणि सुखी जीवन स्वराज्यात मिळाले पाहिजे या जाणीवेने कोणत्याही पक्षाच्या विचारसरणीस पूर्ण वाव देण्याचे धोरण सोमणांनी आपल्या कारकीर्दीत निर्वेधपणे राखले होते आपल्याला

आपली मते भाडावयास वाव मिळाला नाही किंवा आपली कुचंबणा झाली अशी तक्रार कोणत्याही प्रश्नावर विधान-परिषदेच्या कोणत्याही सभासदाला करता येऊ नये, अशी उदारता सोमणानी आपल्या सर्व कारकीर्दीत राखली होती. रामभाऊ मडलीक, रामभाऊ .खेडगीकर अशा कॉंग्रेस व्यतिरिक्त पक्षातील विचारवंत नेत्यानीही सदर गोष्ट-म्हणजे भाऊसाहेबाची उदारता-मुक्त कठाने मान्य केली आहे. अर्थ-सकल्पाच्या भापणात वैद्यक-बोर्ड निवडणुकीचा प्रश्न मडलीकानी १९४७ साली घेतला असता, त्यानी काही तक्रार अर्ज वाचून दाखविले आणि ना. गृहमत्र्यानी त्याबद्दल हरकत घेतल्यावर, कळावयाची तेवढी सगळी बाजू गृहाला कळली आहे, असे पाहून सोमणानी गृहमत्र्याच्या शब्दास मान दिला. अशी कितीतरी उदाहरणे दाखविता येतील. सरकारसमोर प्रत्येक प्रश्नावरील लोकमत प्रगट होण्याकरता आणि दैनदिन जीवनातील लोकाची दु खे नाहिशी होण्याकरता, अगर लोकाना पाहिजे असलेल्या प्रगतीच्या सोयी करुन घेण्याकरता, विधीमडळाचा कोणी सभासद खटपट करीत असेल, तर त्याला सूचकपणे आपला नैतिक पाठिंबा देण्यास भाऊसाहेब मागे घेत नसत. कोणी नवखा तरुण आणि होतकरू सभासद विधिमडळाच्या कामकाजावाबत बोलावयास गेल्यास, त्याचे काम परिणामकारक रीतीने व्हावयासाठी भाऊसाहेब त्याला बिनचूक मार्गदर्शन करीत आणि त्याने बिनचूक काम केले, म्हणजे खाजगी भेटीस बोलावून त्याची पाठही थोपटीत. भारताच्या पुनर्रचनेत विधि-मडळाचा जो उपयोग असेल तो पद्धतशीरपणे, शिस्तीने व नेटाने सर्व सभासदानी करून घ्यावा, हा.दृष्टिकोन ठेवून, भाऊसाहेब आपल्या वात्सल्याची पाखर त्या सर्वावर घालीत या जिव्हाळ्याने भाऊसाहेबाचे काम १९५१ च्या अखेरीपर्यंत सातत्याने चालले आणि त्या सालच्या अखेरी अखेरीस नव्या निवडणुकाचे साद-प्रतिसाद उमटू लागल्यावर, ते सातार्‍यास येऊन राहिले.

या वेळी त्याची प्रकृति थोडीफार खालावलेलीच होती त्यामुळे निवडणुकीच्या हमाम्यात पूर्वी सारखा भाग घेणे, त्याना शक्य नव्हते. १९४६ च्या निवडणुकीत कॉंग्रेस तिकिटावर उभे राहिलेले, पण दुर्दैवाने निवडून न आलेले इस्माईल नूरमहमद हकीम यांना या खेपेस कॉंग्रेसने तिकीटच दिले नाही, म्हणून स्वतः हकीम आणि त्याचे विशेष चाहते कॉंग्रेस-श्रेष्ठीवर रुष्ट होते. या रुष्ट मंडळीत भाऊसाहेबाच्या सान्निध्यात वावरणारी काही कार्य-कुशल मडळीही होती. १९१८-२० सालापासून हकीम असल्याही मोहाला बळी न पडता कॉंग्रेसनिष्ठेने आणि महात्मा गाधीच्या भक्तीने लोकसेवा करीत आले होते. भाऊसाहेब सोमण आणि जिल्ह्यातील सर्व कळवळ्याचे कॉंग्रेसभक्त याना हकीमाची राष्ट्रसेवा पूज्य वाटतच होती. हकीमानी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याकरता तुरुगाचे हालही कमी

सोसले नव्हते अशा स्थितीत हकीमाना काँग्रेस-श्रेष्ठींनी निवडणुकीचे तिकीट देणे न्याय्य होते, असे लाभतही होते आणि व्यक्तिश भाऊसाहेबांचेही तसेच मत होत मद्रल पार्लमेंटरी बोर्ड हकीमाचेच नाव जाहीर करील अशीच जनतेचीही अपेक्षा होती तथापि ऐनवेळी महाराष्ट्र काँग्रेसच्या पार्लमेंटरी बोर्डाने मुस्लिम समाजातील नवे होतकरू सुशिक्षित तरुण इब्राहिम रसूल बागवान याना तिकीट दिले भारताच्या विकास योजनात या उत्साही तरुणाचा आणि त्याच्या विद्वत्तेचा उपयोग जास्त होईल, असे पार्लमेंटरी बोर्डाला वाटले असावे म्हणून पार्लमेंटरी बोर्डाने दिलेला निकाल मान्य करून पुष्कळसे काँग्रेसजन काँग्रेसच्या इतर उमेदवाराप्रमाणे बागवानाचा प्रचार करू लागले सस्थेने एकदा आपला निर्णय घेतल्यावर, आपले मत बाजूला ठेवून, सस्थेची शिस्त पाळलीच पाहिजे, म्हणून भाऊसाहेबानी बागवानानाच पाठिंबा दिला एका जाहीर सभेत बुवासाहेब गोसावी यानीही हकीमाना शिस्त मोडून स्वतत्र उमदवार म्हणून उभे राहू नका अशी विनती केली तिचा उपयोग झाला नाही स्वता भाऊसाहेब हकीमाना व हकीमाच्या उत्तेजकाना कह्यात न ठेवण्याइतके दुबळे ठरले भाऊसाहेबानी मात्र आपले प्रवृत्तीस अनुसरून सर्व जनतेस बागवानाना मत देण्यास आणि काँग्रेसची शिस्त पाळण्यास सागितलेच सागितले हकीम स्वतत्रपणे उभे राहिले असता, आपल्या भोवतीची माणसे त्याना मदत करीत आहेत, हा शिस्तभग भाऊसाहेबाना मान्य नव्हता आपल्या डोळयाच्या अधूपणामुळ मतदानात चुकूनही चूक होऊ नये, ही खबरदारी घ्यावी म्हणून त्यानी पोलिंग ऑफिसरला आपले मत बागवानाचे नावापुढे मादावयास विनती करून, आपल कर्तव्य केले यावेळी हकीम व भाऊसाहेब याचे अनक वर्षांचे सबध आणि भाऊसाहेबाच्या भोवतालची मडळी हकीमाकरिता करीत असलेली खटपट, यामुळे भाऊसाहेबाच्या बद्दल अनक गैरसमजही पसरले व पसरविण्यात आले देखावे दिशाभूल करतात आणि निवडणुकीच्या धमाल्यात काय वाटल ते पिकवता यते, हा अनुभव लक्षात घेतला तर स्वता जितके खबीर रहावयाचे तेवढे राहून, आपले कर्तव्य करणे, एवढच मनुष्याच्या हाती उरते; तेवढच भाऊसाहबानी केले हाराला मान, तसा माराला पाठ, तयार ठेवणे हे कोणत्याही सावजनिक कायकर्त्याच्या कपाळी असतेच

काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यातील मतमतातरामुळ निवडणुकीचा निकाल व्हावयाचा तो झाला जुने कार्यकर्ते हकीम स्वतत्र उभे राहिले तेही पडले, आणि नवे काँग्रेसनिष्ठ बागवान तेही निवडून आले नाहीत ता १४ व १५ जानवारी १९५२ रोजी झालेल्या निवडणुकीच्या निकालातील वरील घटनेने भाऊसाहेब सोमणाना खेदच झाला एवढच नव्हे तर विधान-सभेवर निवडून यावयाच्या जिल्ह्याच्या अकरा

जागापैकी एकंदर आठ जागा काँग्रेसला मिळाल्या, या घटनेने त्यांचे समाधान अपुरेच राहिले, तथापि दिल्लीच्या लोकसभेवर अगदी नव्यानेच निवडणुकीस उभे राहिलेले काँग्रेसचे एकनिष्ठ सेवक व विद्वान वकील गणपतरावजी आळतेकर ९१,००० मते मिळवून उत्तर सातारा जिल्ह्यातर्फे पहिल्या क्रमाकाने निवडून आले, यामुळे सातारा जिल्ह्याचे नाव खास उजळेल, असा आत्मविश्वास भाऊसाहेब सोमणाना आला. त्याच समाधानात विधान-परिषदेच्या आपल्या कारकीर्दीचा शेवट करून सर्व पक्षियांचे

"The talk of veteran 'Bhausaheb', as Mr. Soman is affectionately known, has a flavour and quality of its own. There is something Roman in the chiselled face of this wise, kindly old man. Something Roman too in the simplicity of his speech and habits."

Men, Matters and Memories, Times of India.
24 Feb. 1952

"Since 1903 onwards he has been a participant in the long turbulant political struggle which charactcrised country's attainment of independance. His guiding principle in life has been to keep in touch with both the old and new worlds."

Bombay Man's Diary. Evening News.
20-2-1952

असे धन्यवाद घेत घेत १९५२ च्या एप्रिल महिन्यात आपला वृद्धापकाळ शक्य तितक्या संपूर्ण विश्रांतीने घालविण्यासाठी भाऊसाहेब सातान्यास परतले.

भाऊसाहेब सोमण विश्रांति घेण्याचा उद्देश धरून आता उरलेले आयुष्य स्वस्थतेने घालवावयाचे असा बेत करून सातान्यास येऊन राहिले. याचा अर्थ हरिहरि करीत बसावयाचे, असा मात्र मुळीच नव्हे. कामाचा बदल म्हणजे विश्रांति, हा कर्मयोग्यांचा खाक्या असतो. सकाळी एक दोन सोबत्याबरोबर फर्लांग, दोन फर्लांग फिरावयास जावयाचे, घरी आल्यावर वृत्तपत्राचे वाचन करावयाचे, कोणी विचारल्यास सुचेल ती सल्ला-मसलत द्यावयाची, "महात्मा" या तेंडुलकराच्या पुस्तकाचे नियमित वाचन ऐकावयाचे, जुन्या धार्मिक ग्रथांचे श्रवण करावयाचे, आपल्या जुन्या पक्षकारांपैकी अगर सहकाऱ्यांपैकी आग्रहाने अथवा आपुलकीने वकीलपत्र घेतलेच पाहिजे असे धरणेच धरल्यास कोर्टात काम चालवावयाचे, मनाला बदल व जुन्यानव्या व्यवसाय-बंधूच्या सहवासाची लज्जत म्हणून काही काळ बाररूममध्येही घालवावयाचा आणि सायंकाळी थोडा वेळ गोखले सराफ अगर पेठेतील एकाद्या दुसऱ्या दुकानी बसून एकदर वस्तुस्थितीची हालहवालही कानावर घ्यावयाची, असा त्यांचा कार्यक्रम आता सुरु झाला.

---

१७ दीप तेवतो, जाळुनि घेतो।

सार्वजनिक व खाजगी जीवनातून निवृत्ति मागणाऱ्या जीवनक्रमाचा ओघ सरासरी चार महिने चालला. या अवधीत साताऱ्याच्या कन्याशाळेचे प्रमुखाध्यापक वि. आ. मोडक यांचा सत्कार समारंभ महर्षि आण्णासाहेब कर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. कन्याशाळा साताऱ्यास निघावयाची ठरली, त्यावेळी स्वतंत्र स्त्री-शिक्षणाच्या संस्थेचा निभाव कसा काय लागेल अशी शंका असणाऱ्या भाऊसाहेबांना, येथे ती संस्था एकदा सुरू झाल्यावर, प्रसंगवशात् तिची जबाबदारी घ्यावी लागली. ती भाऊसाहेबांनी कशी पार पाडली, याची माहिती कन्याशाळेचे प्रमुख पु. वि. उर्फ नानासाहेब गोळे यांनी दिली ती अशी की,– "कन्याशाळेच्या स्थापनेपासून भाऊसाहेबांना तिच्याबद्दल ममत्व होते. १९३५ साली जेव्हा शाळा हिंगणे स्त्रीशिक्षण-संस्थेकडे आली, त्यावेळेपासून शवटपर्यंत भाऊसाहेब तिच्या सल्लागार मंडळाचे अध्यक्ष होते. मंडळाचे ते जणू प्राणच होते. वरिष्ठ विधिमंडळाचे अध्यक्ष झाल्यावर त्यांनी आपणास शाळेच्या जबाबदारीतून मुक्त करावे, अशी इच्छा प्रदर्शित केली होती. परंतु इतर सभासद या गोष्टीस तयार होईनात. अडीअडचणीचे प्रसंगी पुण्यामुंबईच्या वाऱ्या करूनसुद्धा शाळाप्रमुख त्यांचा सल्ला घेत. भाऊसाहेबांच्या वजनामुळेच शाळेचे वजन वाढले. नामदार बाळासाहेब खेरांसारखी प्रधान मंडळी किंवा डहाणूकरांच्या सारखी दानशूर मंडळी शाळेच्या संमेलनाचे अध्यक्षस्थानी लाभली. शाळेचा रौप्य-महोत्सव अगर मोडक यांचा मे १९५२ मधील सत्कार समारंभ भाऊसाहेबांच्या शब्दामुळेच मोठ्या इतमामाने साजरे होऊ शकले. राजकीय अशांततेच्या वातावरणामध्येही शाळेला बसलेली ती झळ पोचली नाही. प्रत्येक अडीअडचणीचे प्रसंगी आम्ही त्यांच्याकडे जावे व त्यांनी मोठ्या आपलेपणाने शेजारी बसवून चौकशी करून उपाय सुचवावा, अशी भाऊसाहेबांची प्रथा. आमच्या शाळेच्या संबंधाने त्यांची वात्सल्याची भावना अपत्य स्नेहाची होती," म्हणूनच रा

ता २३ जुलै १९५२ मावळली ती रात्र काळोखाची होती. पाऊस पडत होता. सातारच्या छत्रपतीच्या जलमंदिरातील सोन्याच्या ४३५ भाराच्या तीन मूर्तींची त्या रात्री चोरी झाली. ११ व १२ वाजण्याचे दरम्यान गस्तीच्या पोलीसा व्यतिरिक्त फारसे कोणी हिंडत नसताना ५७६६९ रुपयाचा ऐवज गेला पाऊणशे वर्षाच्या दोन पहारेकऱ्यानी उजाडल्यावर सदर चोरीचा बोभाटा केला. त्यामुळे गावात चोरीची बातमी तावडतोब पसरली. या चोरीबद्दल शहरातील भर रस्त्या-वर ठिकठिकाणी माणसे जमून तर्ककुतर्क व चर्चा करू लागली. हे तर्ककुतर्क व चर्चा याचे मूळ खऱ्या गुन्हेगारानी सदर चोरीच्या तपासाची गाडी भलत्या रुळावर जावी यासाठी केलेल्या प्रयत्नात असावे की काय, अशी शंका घेण्यास जागा झाली. सदर चोरीचा अपूर्व (परिशिष्टातील जलमंदिर चोरी प्रकरण पहा) पद्धतीने तपास झाला आणि पोलिसाचे हाती ना चोर, ना चोरीचा माल लागला ! ! गावातील चर्चेचा मुळवा घेऊन सातारच्या चाणाक्ष म्हण-विणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्यानी आपल्या तपासास वळण दिले असावे, कित्येक गटात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे नाव जलमंदिर चोरीसंबधात घोलले गेले म्हण-तात, पोलीस तपासाची पावले ही त्या दिशेनेच पडू लागली, असे म्हणावे लागते; हायकोर्टाकडे जलमंदिर चोरी प्रकरणात पोलिसानी पकडलेले शंकरराव उर्फ बापूसाहेब आपटे (लिंबकर) यानी हायकोर्टाकडे केलेल्या हेबिअस कॉर्पसचे कामी वाढता जातिद्वेष निर्माण होत असल्याचा भास पोलिसानी आपल्या प्रतिज्ञा-लेखानी केला होता, आरोपीना अटक केल्या दिवसापासून रंगमहालाकडील मेटावरील महारवाडा व शनिवार पेठेतील ब्राह्मण वस्तीची वरची आळी या दोन्ही क्षेत्रात साध्या व ड्रेसच्या पोलिसांचे अहोरात्र जाळे ११ ऑगस्ट १९५३ म्हणजे खटल्याचा निकाल लागून जाईपर्यंत पसरले होते शहरातील इतर भागात या चोरीचे निमित्ताने पोलिसानी नाकेबंदी केली होती एस् टी च्या गाड्यानी व इतर रीतीने प्रवास करणाऱ्या सर्व स्त्रीपुरुष उताऱ्याच्या ट्रंका, बोचकी, पिशव्या तपासून हाल चालविले होते आरोपीच्या घराची अनेकदा झडती घेऊन त्याच्या जमिनी उखणून, सोने लपविले आहे की काय हे पाहण्याचे यंत्र लावून, तपास करण्याची कसोशी झाली होती परतु ता ३० जुलै १९५२ रोजी भावे याचे घरातून झडतीचे वेळी दोन तिकिट कुटण्याच्या पहारा नल्या होत्या, त्याशिवाय कोणत्याही झडतीत पोलिसाला काहीही मिळाले नव्हते

छत्रपतीच्या जलमंदिरातील चोरीचा तपास लावण्याच्या कामी चाललेली ही स्वराज्यातील पोलीसाची विकट वाट भलत्या दिशेला जात आहे; विनाकारण जनसामान्याचा छळ होत आहे, याबद्दल भाऊसाहेब सोमणाना सात्विक संताप येत होता अधिकारी स्वराज्याच्या प्रतिष्ठेला व कार्यक्षमतेला कमीपणा आणित आहेत, या विचाराने भाऊसाहेबांचे मन प्रक्षुब्ध होई उग्या

महाराष्ट्रातील सर्वच जमातीमध्ये छत्रपतीच्या घराण्याबद्दल असलेली आपुलकी आणि तीमुळेच छत्रपतींच्या चोरीचा बिनचूक तपास लागलाच पाहिजे व गुन्हेगार-मग ते केवढही प्रतिष्ठित या वजनदार असोत!—त्याना शिक्षा झालीच पाहिजे ही जाज्वल्य भावना, याचा अवमानच अवमान तपासाच्या चाललेल्या अवाढ-ताडवाने होत आहे, याचा भाऊसाहेब सोमणाना मनस्वी खेद होत होता त्यातही कुलकर्णी, जोशी सारखे विद्यार्थी आणि नीळकंठ आप्पासारखा काँग्रेस-प्रवृत्तीचा तरुण याचा पोलीसानी केलेला अमानुष छळ!! याहीउपर प्रस्थापित कीर्तीच्या व सज्जायतील श्रीराच्या कोणीतरी चार माणसानी आपल्याला चोरी करावयास सांगितली, एवढेच नव्हे, तर नंतरही चोरीचा माल त्या शीलवन्त प्रतिष्ठित महा-शयानीच पचविला असा बचुनी जबाब आरोपितानी द्यावा अशी पोलिसानी धरलेली अपेक्षा, याच्या सर्व्या खोट्या बातम्या एकून भाऊसाहेब सोमणाचा तिळपापड होऊ लागला, अन्यायिताला न्याय मिळवून द्यावा आणि अन्यायकाला शिक्षा घालीच पाहिजे म्हणून प्रयत्न करावा अशी आपल्या व्यवसायाची दिशा आणि तशीच आपल्या खाजगी नि सार्वजनिक मार्गदर्शकाची आपणास शिकवण, हे लक्षात वागत असल्याकारणाने त्या जन्मदिर-चोरीचा तपास सरकारने निर्मळ दृष्टीच्या अधिकाऱ्याकडून तातडीनेच सुरू करावा, याबद्दल भाऊसाहेबाचा अट्टाहास होता

स्वत कलेक्टरसाहेबाची गाठ ता ३ आगस्ट रोजी घेऊन गुन्हा-हुडकणीत डी एस् पी ना आपण योग्य मार्गदर्शन करावे अशी विनंतिही भाऊसाहेबानी केली होती शकर विठोबा शिंदे या एक बेळच्या मामार-खात्या पण त्यावेळी व आजही शेती करणाऱ्या सदगृहस्थाला, जन्मदिर-चोरी-प्रकरणी काही माहिती कळली आहे हे समजताच छत्रपती राणीसाहेब व मुंबईचे नामदार मुख्य मंत्री याचे काना वर त्याला कळलेली हकीकत त्यान स्वत च सागावी म्हणून त्याच्याकडे घाडले होते त्याच्या हकीकतीत काही तथ्य नाही असं मुख्यमन्त्र्याकडून भाऊसाहेबाना पुढ कळल स्वता भाऊसाहेबानी दोन वेळ मुख्यमन्त्र्याना स्वताचे मत सांगितले सरकारी गुप्तहेर खाते या प्रकरणी कार्यक्षमतेने लक्ष का घालीत नाही, याचा त्याना आचबा वाटे आरोपी म्हणून पकडलेल्या गरीब बिचाऱ्या महारापोराचा नि विद्यार्थ्यांचा तसाच आपटे आप्पाचा विनाकारण जो छळ झाला, त्यातील अन्याय दूर व्हावा अशी भाऊसाहेबाची तळमळ छत्रपती घराण्यातील झालेली चोरी सापडलीच पाहिजे व खऱ्या गुन्हेगाराना शिक्षा झालीच पाहिजे या भावने इतकीच तीव्र होती म्हणून भाई एस एम जोशी आमदार रामभाऊ मंडलीक, खासदार गणपतराव अळतेकर काळकर्ते मामा दाने केसरीकर्ते जयतराव टिळक इत्यादि-काच्या प्रयत्नाकडे आशेने पहात होते छळ झालेल्या तीनही महारानी भाई एस एम जोशी व बुवासाहेब गासाणी याची आळख लावून ता २९ सप्टेंबर १९५३ रोजी मुंबईच्या मुख्यमन्त्र्याची मुलाखत घतली त्यावेळी त्यानी मुख्य

मच्याना उघड उघड सागितले की " आपटे–भावे याना नुसत्याच पोलिसानी मारले नाही, तर आमचेकडूनही त्याना मारवले आम्हा तिघानाही पोलिसन जल्मदिर प्रकरणी अतिशय मारल्यामुळे आम्ही अधू झालो आहोत आमचन कष्टाचे व श्रमाचे काम आता होत नाही त्यामुळ उपासमार होत आहे त्याचप्रमाणे आम्ही कोठे काम मिळवावे तर पोलिस आम्हास काम मिळू देत नाहीत फितुरी करतात म्हणज मालकाला हे बदमाग लोक आहेत, त्याना काम देऊ नका असे सागून काम बद पाडतात तसच चवकशीचे वेळी आमची घरे उकरल्यामुळे घराच्या भितीपण पडल्या आहेत तरी आमच्या तक्रारीची चवकशी करावी आणि आमच्या पोटा–पाण्याची काही तजवीज करावी तसेच पोलिसाचेकडून आम्हास पीडा होणार नाही असे करावे ' दुसरे दिवशी म्हणज ता ३० सप्टेंबर १९५३ रोजी पोलि–सानी छळलेल्या नीळकठराव भाव्यानी मुख्य मच्याची मुलाखत स्वताच मिळविली मुबईच्या ऑल इडिया सिव्हिल लिबर्टीज कौन्सिल आहे त्याच्या मार्फत मुबई सर–कारला व लोकाना, पोलिसाच्या छळाची कल्पना खालील साऱ्या परिच्छदा–वरून आली –

' Bhave may have got his injuries—the fracture of the right fifth metatarsal (together with a healed ecchymosis on the right buttock and healed multiple tiny linear abrasions on the back-mid line upper third which were all estimated by the Subcharge as more then 15 days old on the 17th August), while traversing a devious route from the rendez—vous to the scene of the theft or back stumbling or falling while jumping from a wall, and Apate may have injured himself intentionally in the jail—to frustrate the investigation, possibly under the instigation of some pleaders or others who interviewed him in the jail or accidently ' या डी एस् पी च्या प्रतिज्ञालेखावरील टीका अशी की– A little inquiry would have shown the Additional District Magistrate (if he had allowed himself to think of the limp suggested by common sense) whether or not Bhave had been attending the office (in the Western India Life Insurance Company head office Satara) since the 24th and walking with or without a limp (to say nothing of the funeral on the 27 July 1952 of Shri R G Soman's daughter in law, in which he took an active part)'

जल्मदिर प्रकरणी आरापिनाचा छळ झाला तसा स्वराज्यात हाऊ नय म्हणून पुण्याच्या भारत सवक समाजाच एम् जी बस आणि पाटणा हायकोर्टाचे माजो न्यायमूर्ति एस बी दवट आम् मी एम् नि मेसरीकर जयतराव टिळक

याचे शिष्टमंडळही मुख्यमंत्र्यापर्यंत जाईल, असे भाऊसाहेबानी पाहिले शिष्टमंडळाने तयार केलेली विस्तृत (फुलस्केप साठ पानाची) टिपणी वाचून ठेवून ता १३ जुलै १९५४ रोजी मुंबई-सरकारचे कायद्याचे सल्लागार धुरंधर व होमसेक्रेटरी मीरचंदानी यानी त्याच म्हणणे एकूनही घेतले केवळ पोत्रीसछळाची जलमंदिर खटल्याचीच कहाणी नसून मॅजिस्ट्रेटाच्या सहकारासिवाय अगर वकिलीरीशिवाय सदरचा छळ शक्य नव्हता, अशी ही कहाणी असल्याकारणाने त्या कहाणीबाबत डिपार्टमेंटल चौकशी व्हावी आणि त्या चौकशीच्या अनुरोधान नियमावलीत जरूर त्या सुधारणा व्हाव्यात, असा आपला रोख असल्याचे शिष्टमंडळान स्पष्टही केले न्यायदानातील व न्यायखात्यातील अनमानक अनुभववृद्धाना न्यायमूर्ती टवळ यानी तयार केलेली टिपणी दाखवितयावर, त्यानी त्या टिपणीला An airtight case for a searching inquiry ' असे शिफारसपत्रही दिले तथापि अशा शिफा-शीच्या टिपणीबद्दल एक अवाक्षरही न बाळता आगस्ट १९५४ चें तिसऱ्या आठवड्यात मुंबई सरकारचे कुलूपबद उत्तर आले की (Government is of the opinion that it is not necessary to reopen the matter as little useful purpose will be served by it ') " हे पान उलगडण्याची गरज नाही असे सरकारचे मत आहे कारण त्या योगे उपयुक्त असे काही होणे असंभवनीय आहे "

स्वराज्यात न्याय आणि न्यायच मिळल एकाही निष्पापाचा विनाकारण छळ व्हावयाचा नाही, अशा जनतेच्या अपेक्षा असता, कॉंग्रेसन चालविलेल्या स्वराज्याच्या कारभारात त्या पुन्हा होऊ नयत, मातवर नि पक्षपाती माणसानी प्रयत्न करूनही त्या पुन्हा होऊ नयत, याबद्दल वरील तऱ्हेन जलमंदिर प्रकरणावर पडदा पडल्या-कारणान भाऊसाहेब सोमणाची तगमग होत होती साहजिकच, आरापितापैकी स्वताच कोणीतरी अगर सार्वजनिक सद्बुद्धीच्या न्यायाकांक्षी राष्ट्रहितवाद्याने जलमंदिर चोरी प्रकरणी विनाकारण छळ करणाऱ्या व करविणाऱ्या अधिकाऱ्यावर फिर्याद दाखल करून, छत्रपतीच्या घराण्यातील चोरीचा सुगावा लागण्याचा मार्ग

मूर्तीची चोरी सापडली नाही याबद्दलचा असंतोष तीव्र असून राज्यकारभाराच्या कार्यक्षमतेबद्दल सदर प्रकरणामुळे लोकांस वाटावा तितका विश्वास वाटत नाही, ही रुखरुख कायमच राहिली त्यामुळे भाऊसाहेब सोमणांच्या अंतःकरणातही सदर रुखरुख होती अनुषंगिक गोष्टींनीही त्यांच्या मनाला अधिकाधिक हळवेपणा आल्याशिवाय राहिला नाही जलमंदीरात चोरी झाल्यावर बारा दिवसांनी ता २७ जुलै १९५२ रोजी भाऊसाहेबांची सून कैलासवासी झाल्याने त्यांच्या तृतीय चिरंजीवाचा संसार विस्कटलाच होता पुढे जलमंदिराचा निकाल लागल्यानंतर सुमारे दोन महिन्यांनी गुरुवार ता २२ ऑक्टोबर १९५३ रोजी पुण्यास नोकरी निमित्त असलेले भाऊसाहेबांचे नातू माधव भास्कर सोमण यांनी देवीच्या पूजेनंतर स्वताच्या गळ्यास फास लावून घेऊन आत्महत्या केली, असे वृत्त सातान्यास भाऊसाहेबांच्याकडे आले वास्तविक पहाता सदर धक्क्याने कोणाही वृद्ध गृहस्थाला मरण-प्राय दुःख व्हावयाचे पण भाऊसाहेब सदर दुःखदवार्ता ऐकल्यावर एकदा "बाप्प !" एवढाच उद्‌गार काढून थांबले आणि आपल्या पुढील कर्तव्यास लागले लोकांनी दुःखवट्याची सहानुभूती दाखविताच "दीर्घ जीवन हा एक शाप आहे!" असा उसासा टाकण्यापलीकडे भाऊसाहेब काहीच करीत नव्हते

या वेळी भाऊसाहेब सोमण वेस्टर्न इंडिया लाईफ इन्शुरन्स कंपनीच्या बोर्डाचे अध्यक्ष होते पुण्याला असलेल्या कंपनीच्या शाखेसाठी जी नवी इमारत बांधली होती, तिचे उद्‌घाटन ता २७ ऑक्टोबर १९५३ रोजी सर राधाकृष्णन् यांचे हस्ते व्हावयाचे होते भाऊसाहेबांच्या शब्दामुळे सर राधाकृष्णन् त्या कार्यक्रमास येणार, पण वरील कौटुंबिक आपत्तीमुळे भाऊसाहेब सातान्याहून पुण्यास येतील की नाही आणि त्यांना पुण्यास न्यावे की नाही, याबद्दल सर्व संबंधित मंडळी चिंता करीत होती पण खाजगी सुखदुःखापेक्षा सार्वजनिक संस्थांची सेवा आणि सार्वजनिक संस्थांतील पदसिद्ध जबाबदारी, भाऊसाहेब नेहमीच अधिक महत्वाची मानत असल्यामुळे, सर राधाकृष्णन् यांचे बे इ तर्फे स्वागत करण्यास पुण्यास हजर रहावयाचे, असे भाऊसाहेबांनी मनाशी ठरविले कारण वेस्टर्न इंडिया इन्शुरन्स कंपनी हे, त्यांचे गुरु आण्णासाहेब चिरमुले यांचे सार्वजनिक अपत्य होते आणि त्यांच्या संगोपन-संवर्धनाच्या कार्यात भाऊसाहेबांनी ता १३ ऑगस्ट १९१३ रोजी ती कंपनी स्थापन झाल्यापासून सदैव लक्ष घातले होते सातारा शहरात विमा-कंपनी काढावी व आण्णासाहेब चिरमुले यांनी ते काम मनावर घ्यावे म्हणून, १९१२ पर्यंत साताऱ्यात विमा-एजंट म्हणून काम करणारे व राजकीय दृष्ट्या प्रागतिक पक्षाचे अभिमानी असलेले गृहस्थ, बाबाराव जोशी यांनी दादासाहेब करंदीकर, रा ब पाठक, रा ब काळे, रा ब बोडस, नानासाहेब आगाशे, आण्णासाहेब आपटे, कृष्णराव फडणवीस, भाऊसाहेब सोमण अशा मंडळींना आपली

कल्पना समजावून सांगितली १९११ च्या अखेरीस आण्णासाहेब चिरमुल्यांनी विमा कंपनी काढण्याच मनावर घेतले आणि उद्देशपत्रिका तयार केली पंचवीस हजार रुपयांचे सरकारी कर्जरोखे ठेवावयाची व्यवस्था झाल्यावर १३ ऑगस्ट १९११ रोजी कंपनी रीतसर नावविण्यात आली आण्णासाहेब चिरमुले प्रभृति मंडळींना विम्याचे क्षेत्र नवे असले तरी आर्थिक उन्नतीची कामे अंगावर घेऊन ती समाजाच्या सेवाबुद्धीने पार पाडण्याचा त्यांना चांगलाच अभ्यास होता राष्ट्राची सेवा विधायक मार्गाने प्रत्यक्षत जी निष्ठेने करता येईल ती सातत्याने करावी, अशा प्रवृत्तीची सदर मंडळी होती

लोकमान्यांची चतुःसूत्री सातारा जिल्ह्यात जीवाभावाने ज्यांनी फैलावली त्यात भाऊसाहेब सोमण, दादासाहेब करंदीकर, आण्णासाहेब चिरमुले, नानासाहेब आगाशे, गणपतराव फणसळकर, डॉ भिडे इत्यादि मंडळींचा प्रामुख्याने समावेश होतो १९०५ साली स्वदेशीच्या चळवळीकडे राष्ट्रातील सर्वच लोकांचे लक्ष केंद्रित झाले स्वदेशीची दुकाने गावोगाव निघू लागली कराड येथे पांडुआण्णा शिराळकर प्रभृतिंनी आगकाड्यांचा कारखाना उभारण्याचे ठरविले आणि त्याला १९०९ साली मूर्त स्वरूप आले वाईस १९०२ साली भावे यांनी साखरेचा छोटासा कारखाना काढला आणि धोम येथे आगकाड्या तयार होऊ लागल्या अशा या चैतन्य काळात साताऱ्याच्या यूनियन क्लबमध्ये बसून राष्ट्राचा विचार करणाऱ्या मंडळींना काहीतरी केल्याशिवायें स्वस्थ रहावेना साताऱ्यास स्वदेशी कापड दुकानाचे प्रयत्न १८९६ सालीच वामन अनंत भिडे यांनी केले होते त्यानंतर धाडु बापू अभ्यंकर आणि दादासाहेब करंदीकर व बल्वंतराव सहस्रबुद्धे यांचेही प्रयत्न झाले पण त्यांना यश लाभले नव्हते नाना दीक्षित, विनायकराव भागवत व विष्णुपंत प्रभुणे अशा मंडळींनी १९०४–५ चे सुमारास दिवाणाच्या चाळीत स्वदेशी–कापड–दुकान थाटले होते पण त्यालाही यशाचा लाभ झाला नव्हता ही अपयशाची नोंद तरुण मनांना प्रयत्न–पराङमुख करू शकली नाही विचारवंत लोक ज्या उद्योगात पाऊलही टाकण्यास धजणार नाहीत अशा ठिकाणी भावनाप्रधान माणसांना बुद्धिचा वापर बेधडकपणे करून कदाचित् यश मिळविता येते युनियन क्लबमधील तरुण राष्ट्रभक्तामध्ये आण्णासाहेब चिरमुल्यांनी वरील तऱ्हेची विचारसरणी मांडताच आण्णासाहेब आपटे कृष्णराव कडूसकर नानासाहेब आगाशे, भाऊसाहेब सोमण, गोविंदराव श्रोत्री, दांडेकर अशा सात मंडळींनी प्रत्येकी शंभर रुपये घालून ता २८ जानेवारी १९०६ रोजी साताऱ्यात एक लिमिटेड कंपनी काढण्याची तयारी केली दादासाहेब करंदीकरांनी कंपनीचे बरेच भाग खरेदी केले मग रा ब पाठक, रंगाचार्य रड्डी, नरसिंहाचार्य गजेंद्रगडकर गणपतदास देवी, रा ब काळे वगैरे मंडळींनी शेअर खरेदी करून ते भांडवल चार हजार रुपयांचे झाले याप्रमाणे सातारा येथील स्वदेशी कापड दुकानास सुरवात झाली दुकान चालविणे सोपे नव्हते

भाऊसाहेब नाशिक तुरुंगात स्थानबद्ध असताना (१९४३)
चि. सौ. ताई (अन्नपूर्णाबाई साठ्ये) व भाऊसाहेबांची नातवंडे
मागे उभा असलेला गजाराम गडी

हकीम ना. नपाम नामदार भाऊसाहेब बाळासाहेब देसाई (१९४०)

— सातारच्या व्यायाममंडळात १९४६ —

१ विठ्ठलराव २ नारायणराव गोरे ३ जयप्रकाश नारायण

४ भाऊसाहेब ५ अच्युत पटवर्धन ७ स्वामी रामानंद भारती

कराड टिळक हायस्कूलच्या स्नेहसंमेलन प्रसंगी

वल्वडे दादासाहेब अळतेकर नामदार भाऊसाहेब पाठक

रोज सकाळी आठ वाजता व सायकाळी पाचचे सुमारास आण्णासाहेब चिरमुले अव्याहत हजर राहू लागले स्वदेशी माल लोकाना शक्य तितक्या योग्य दरात पुरवावा ही चालकाच्या मनीची हौस अपेक्षेबाहेर सफळ झाल्याकारणाने ती कपनी रीतसर नोंदवण्यात आली पुढे दुकानाकरिता ठेवी घेण्यात येऊ लागल्या आणि मग हळू हळू दुकानदारीपेक्षा बँकेचेच व्यवहार अधिक प्रमाणात सुरू झाले सोन्याचादीच्या आणि मालाच्या तारणावर कर्ज देण्याची प्रथा पडत गेली तसे शेअर भाडवल वाढत गेले, गगाजळी निर्माण झाली, सरकारी रोख्यात पैसे गुतविले गेले आणि भरपूर भाग-नफेही वाटण्यात आले. त्यातून १९१३ सालापासून आण्णासाहेब चिरमुल्यानी सहकारी चळवळीत लक्ष घातल्यावरोबर सातारा स्वदेशी कपनीला १९२० पर्यंत बँकेचे यथास्थित स्वरूप आले वेस्टर्न इडिया लाइफ इन्शुअरन्स कपनीचे पैसे किफायतशीरपणे गुतविण्यास सध्याची स्वदेशी कर्मशिअल बँक उपयोगी ठरली. ती सहकारी बँक असल्यामुळे, १९३५ साली आणखीही एकादी बँक वेस्टर्न इडियाशी सहकार करावयास आवश्यक आहे, असे आढळून आल्याकारणाने युनायटेड वेस्टर्न इडिया या बँकेचा जन्म १९३६साली झाला तिचा पाळणा हलविण्यातही भाऊसाहेब सोमणाचा हात होताच अशा तऱ्हेने स्वताच्या लहान-मोठया वहिणीसारख्या दोन बँकाची जोड घेऊन आपल्या प्रगतीने लोकाच्या डोळयात भरणारी वेस्टर्न इडिया लाइफ इन्शुअरन्स-कपनी कसलीही अडचण न येताच प्रगति करीत होती,असे मानण्याचे मात्र कारण नाही सर्वच विमा-कपन्याना सर्वसाधारणपणे ज्या दिव्यातून जावे लागते, त्यातून वेस्टर्न इडिया कालानुरुप जातच होती पण १९२७ साली कपनीत एक अतर्गत वादळ उत्पन्न झाले आण्णासाहेब चिरमुले ज्या सावधगिरीने कपनीचे काम चालवित होते, तीत प्रगतीची घिमी पावले होती तरी इतर काही कपन्याप्रमाणे ती प्रगति धडाडीची नव्हती बाजारात चढाओढीसाठी उभ्या राहिलेल्या समव्यवसायीच्या बरोबरीने अगर अधिकच कार्यक्षमतेने कोणाही व्यक्तीने अगर सस्थेने टिकाव धरल्याशिवाय निभाव नसतो वेस्टर्न इडियाने आपल्या पधरा वर्षांच्या कारकीर्दीनतर आता धडाडीने भारताच्या आर्थिक क्षेत्रात व्याप वाढविला पाहिजे, असे रा व काळे याचे नि तत्पक्षीयाचे मत होते ती धडाडी आततायीपणाची होईल, येऊ घातलेला काळ आपणास अनुकूल होईल अशा बेताने वाकवावयाचा असल्यास, चिरमुल्याच्या सावध धीमेपणात भित्रेपणा नसून निश्चित प्रगतीचा ठामपणा आहे व तोच शेवटी यशस्वी होईल असे आण्णासाहेब आपटे दादासाहेब करदीकर, भाऊसाहेब सोमण प्रभृतीचे मत होते हा दोन प्रवृत्तीचा झगडा होता यात राजकीय पक्षोपपक्षाचा काहीच सबध नव्हता. काळाचा ओघ, समाजाच्या प्रकृति व प्रवृति, सरकारी कायदेकानूचे धोरण आणि चालकानील ध्येय-व्यवहार-समन्वय-शक्ति याचा मेळ घालण्याचा कस याचेळी लागणार होता. म्हणून प्रागतिक व राष्ट्रीय पक्षाच्या नावावर १९२७ सालच्या वेस्टर्न-

इंडियाचे डायरेक्टरबोर्ड निवडण्यापासून सगळ्या व्यवस्थेसबंधी लेख-प्रतिलेख निर्माण झाले असले, तरी ज्याच्यासाठी व ज्याच्या पाठिंब्यावर कंपनी चालवावयाची, त्याचा पाठिंबा कोणत्या धोरणास मिळेल यावर सर्व गोष्टी अवलंबून होत्या. म्हणून एका बाजून वाग्भट देशपांडे प्रभृति व दुसऱ्या बाजूने सोमण प्रभृति मंडळींनी विमेदारांना व भागदारांना उद्देशून पत्रके काढली विमेदारांनी व भाग-दारांनी निवडणुकीत चिरमुले यांच्यावतीने कौल दिला त्यानंतर सर्व वादळ अगदी चहाच्या पेल्यातील वादळासारखे शमले विमाकंपनीची प्रगति त्या वादळा-नंतरही होत राहिली आण्णासाहेब चिरमुले यांच्यावरील नितान्त प्रेमामुळे व त्यांच्या कर्तृत्वावरील विश्वासामुळे भाऊसाहेब सोमण कंपनीच्या संस्थापनेपासून आपल्या वाट्यास येईल ती कंपनीची सेवा करीतच आले कंपनीचे सुरवाती-पासून ते कंपनीचे कायदेशीर सल्लागार होतेच शिवाय, १० जून १९१७ ते २ जून १९१८, ३० जून १९२९ ते २८ जून १९३१, ९ जुलै १९३९ ते ६ जुलै १९४९ अशा काळात ते बोर्डाचे सभासद निवडून आले होते, तर ५ जुलै १९३८ पासून एक वर्षभर आणि ५ जुलै १९५२ पासून शेवटपर्यंत भाऊसाहेब बोर्डाचे स्वीकृत सभासद होते २४ जून १९३४ ते २१ जून १९३६ अखेर ते निवडून आलेले सभासद असता बोर्डाने कार्याध्यक्ष म्हणून कंपनीचे काम पहात होते त्या काळात कंपनीच्या मुंबई शाखेची संपूर्ण वाढ झाली, अहमदाबाद येथे कंपनीची शाखा निघाली, सातारा येथील कंपनीच्या मुख्य कचेरीच्या पिछाडीस आणखी नव्या ३६'×८४' जागवर इमारत झाली कंपनीची प्रगती व प्रतिष्ठा अशा तऱ्हेने वाढत असताच सातान्यातील नव्या इमारतीचे उद्घाटन १३ ऑगस्ट १९३५ रोजी डॉ जयकर यांच्या हस्ते झाले, मुंबईच्या इमारतीचे उद्घाटन १० एप्रिल १९३८ साली बिर्ला शेठजींच्या हस्ते झाले, २४ फेब्रुवारी १९३९ ला कंपनीच्या रौप्य महोत्सवास सर विश्वेश्वरय्या अध्यक्ष लाभले, आणि आता ६ जुलै १९५२ पासून कंपनीचे ते अध्यक्ष असता, पुण्याच्या इमारतीचे उद्घाटनास २७ ऑक्टोबर रोजी सर राधाकृष्णन् यांच्यासारखा तत्त्वज्ञानी सत्पुरुष लाभला याचे कारण सोमण होते त्यामुळ सोमणांनी सदर समारंभास हजर रहावे, अशी सर्वांची साहजिकच इच्छा होती, पण सोमणांच्या घरी नातवाच्या अपमृत्यूचे दुःख घनदाट पसरले असता, त्यांना पुण्याच्या समारंभाला चलण्याबद्दल कोण आग्रह करणार? पण, वैयक्तिक सुखदुःखापेक्षा सार्वजनिक कर्तव्य मुख्य मानणाऱ्या "स्थित-प्रज्ञ' भाऊसाहब सोमणांनी स्वताच पुण्यास जाऊन आपले कर्तव्य केले परिचितांना त्यांच्या संयमशीलतेचा आचंबा वाटला सर राधाकृष्णन् यांना ज्यावेळी भाऊसाहेबांच्यावरील प्रसंगाची कल्पना काही निमित्तानं कोणाच्यातरी भाषणातून आली, तेव्हा "शिस्त, सहकार, निःस्वार्थी सेवा या कर्मयोगाच्या तीन वैशिष्ट्यांचा अवलंब केल्यामुळं वेस्टर्न इंडियाची प्रगति

प्रत्येकाला अभिमान वाटावा अशी झाली, " असा तर त्यानी उल्लेख केलाच; पण " मन शान्ति आणि वाह्य जगाबद्दलचे नि स्वार्थी प्रेम ही महान शिकवण आपल्या राष्ट्रपुरुषानी घालून दिली ती आचरणात आणणारे संचालक कंपनीला लाभले, ही गोष्टही विसरता यावयाची नाही " असा उल्लेख केल्यावाचून सर राधाकृष्णन् याना राहवले नाही

सातारा शहरातील आणि औद्योगिक स्वरुपाच्या पण मध्यम वर्गीय जनतेच्या जीवनोपयोगाच्या अर्थव्यवहारी सस्थातून भाऊसाहेब सोमणाचे काम मुख्यत झाले तरी जिल्ह्यातीलही अर्थ व्यवहारी संस्थाच्याकडे त्याचे कमी लक्ष नव्हते शेतकरी आर्थिक दृष्टया निष्कर्जी झाला पाहिजे, एवढेच नव्हे, तर तो अर्थस्वावलबी झाला पाहिजे, असा भाऊसाहेब सोमणाचा रोख होता त्या दृष्टीने स्वत उत्कृष्ट शेती व उत्कृष्ट व्यापार कसा करावा याचे सातारा जिल्ह्यात उदाहरण असलेले कोळयाचे आण्णासाहेब कल्याणी याचा १९५४ साली मृत्यु झाल्याचे ऐकून भाऊसाहेब सोमणाना परम दु ख झाले १९३६ साली शेतकऱ्याना आपली आर्थिक स्थिती सुधारण्यास हातभार लावणारी जमीन-तारण-बँक निघाली, तिचे अध्यक्षपद अठरा वर्षे आण्णासाहेब कल्याणी यानी यशस्वीरीत्या चालवून अनेक शेतकरी बाधवाचा दुवा घेतला होता आण्णासाहेब कल्याणीच्या त्या कार्यक्षेत्रात आपल्याला त्या सस्थेच्या सस्थापनेपासून सहकार करावयास सापडला याबद्दल भाऊसाहेब सोमणाना आनदच वाटत असे सातारा जिल्हा को ऑपरेटिव्ह लँड मॉर्गेज बँकेचे मॅनेजर पुटाणी यानी भाऊसाहेबाच्या प्रत्यक्ष बँकेतील सेवेचे वर्णन दिले आहे की " ता १७ जानेवारी १९३६ रोजीच्या रा व काळे याचे निधनानतर रजिस्ट्रार साहेब को ऑ सो यानी भाऊसाहेब सोमण याची या बँकेच्या कार्यकारी मडळावर नेमणूक केली ३० सप्टेंबर १९३८ अखेर अडीच वर्षे त्यानी काम केले इतराप्रमाणे त्यानी बोर्डाच्या सभेस हजर राहण्याबद्दल प्रवासखर्चाची देखील मागणी केली नाही. मीटिंगचे वेळी हजर राहून महत्वाच्या विषयावर बापूसाहेब राजाज्ञे, पळळकर, बी जे शिंदे वगैरे आपल्या सहकाऱ्यावरोबर अत्यत खेळीमेळीने व सहकार्याने सस्थेचा पाया भरभक्कम होईल इकडे त्यानी लक्ष दिले "

असे पाये भक्कम करण्याचे काम भाऊसाहेब सोमण सस्थामधून जसे करीत तसेच होतकरू व्यक्ति, जीवनात चढत्या वाढत्या पदवीला चढताना पाहिल्यावर ते आनदाने मोहरून जात दत्तोपत पराजप्यासारखा एक सच्छील, प्रसिद्धिविन्मुख, सर्व राष्ट्रीय चळवळीस मदत करणारा, व्यायाम नि शिक्षणक्षेत्रात नावारुपास आलेला व आपल्या डोळयादेखत लोकादरास वाढत्या क्रमाने पात्र झालेला उमदा गृहस्थ १९५४ साली साठीपर्यंन्त येऊन त्याचा ५ डिसेंबर १९५४ रोजी झालेला सार्वजनिक गौरव आपल्याला पहावयास मिळतो आहे, या आनदातिशयाने त्याना हार्दिक आशीर्वाद भाऊसाहेबानी दिले असले तर नवल काय ?

---

१८ सहज खुंटले बोलणे !

भाऊसाहेब सोमणानी सार्वजनिक व खाजगी अशा दोन्ही संसारातील कार्यकदृष्टी कायम ठेवून केवळ सल्लामसलतीचे व्रत अखंड तीन वर्षे चालविले. वयाला ७८ वर्षे झालेली, अनेक सार्वजनिक नि खाजगी दगदगीनी व आघातानी देह व मेंदू शिणलेला, डोळयाचा अधूपणा वाढत पुष्कळ वेळा मोतिबिन्दू होऊन तो अनेक उपायान्तीही दुणावलेला, पासष्टी उलटल्यानतर वरचेवर कफविकार नि परिणामत: दमा निर्माण झालेला, अशा प्रकृतीच्या अवस्थेत मेंदूच्या तरतरीइतके व मनाच्या संयमशीलते–इतके "कृतान्त कटकामलध्वज–जरा" चढलेले शरीर काम देईनासे झाल्यावर ता. ११ जानेवारी १९५५ रोजी भाऊसाहेब सोमणांच्या प्रकृति–सल्लागारानी म्हणजे डॉ. वा. वि. आठल्ये व त्यांचे सुपुत्र डॉ. शरच्चंद्र यानी भाऊसाहेबाना घराबाहेर न पडण्याचा सल्ला दिला आणि पुढे एक दोन दिवसांच्या अनुभवाने तो मानवला असेही दिसले. घरात वावरुन आपली दिनचर्या संपूर्णत: आनंदात घालवित असता, ते सर्व ता. ६ फेब्रवारी १९५५ पर्यंत यथासांग निभले. पण त्या दिवशीच्या माघशुद्ध पौर्णिमेच्या रात्री अस्थम्याने एवढा जोर केला की भाऊसाहेबांच्या प्रकृतीचा विश्वास कोणासच लागेना. सज्जनगडावर दुसरे दिवसापासून समर्थोत्सव सुरू होता आणि भाऊसाहेब अलिकडे तीन वर्षात रोज पहाटे देवापुढे जो धावा म्हणत तोच " धावा हो धावा, धावा श्रीगुरुराया । बुडलो मी भवसागरि पडतो तुमच्या पाया ॥ पुत्रकलत्रहि आप्तेष्टादिक जाति सर्वहि दुरी । अंतकाल हा समिपचि येता त्यात एकला परी ॥ " आत्मीयतेने आळवू लागले. सोमवार उजाडला व " जरामरणमोक्षाय " शरीर अस्वस्थ होत असताही त्या दिवशी प्रत्येक समाचाराला येणाऱ्या सहृदयाला भाऊसाहेब " बरऽआहेऽ ! " असे सांगू लागले. भाऊसाहेबांच्या प्रकृतीच्या अशक्तपणाची कल्पना असणाराना ते निरोप देत–घेत असल्याची भावना चाटून जात होती; पण आपुलकी असणाराना आपल्या प्रकृतीची चिंता घालमेलावयास कारणीभूत होऊ नये, ही त्या शब्दातील दक्षताही भाऊसाहेबाच्या त्या संयमशील शब्दद्वयातून प्रतीत झाल्याशिवाय रहात नव्हती. उत्तरोत्तर अशक्त होत जाणाऱ्या " हृदया " बद्दल डॉ. आठल्ये यानाही धाक वाटत असल्याकारणाने, धाप लागलेल्या भाऊसाहेबाना हालचालीची व उठून बसण्याचीही त्यानी बंदी केली होती. पण हातपाय हालवता येताहेत तो–पर्यंत शौचमुखमार्जनादि सारी शरीरसेवा स्वावलंबनानेच झाली पाहिजे असा कटाक्ष ठेवणाऱ्या भाऊसाहेबानी ते सर्व विधि जरूर तेव्हा आपल्याच हातानी घरातल्या घरात सोमवारी उरकले.

मंगळवार हा त्यांच्या कुलदेवीचा वार. तो उजाडताच भाऊसाहेब आपल्या पायानी शौचकूपापर्यंत जाऊन प्रातर्विधि उरकून आले, आणि प्रकृतिसल्लागारानी

त्याना तपासले तर ते सल्लागारही भाऊसाहेबांच्या प्रकृतीना त्या दिवशीचा तकवा पाहून थक्क झाले. त्या मंगळवारच्या प्रकृतीवरून अमंगळ दिसू लागले होते ते पळाले, अशी भेटभाऊंना आशा नव्हे! खात्री वाटू लागली डॉक्टराचे उपचार चालूच होते त्या दिवशी आणि बुधवारीही जवळजवळ सध्याकाळपर्यंत भेटावयास येणाराचा समाचार जन्मभरीच्या सवयीप्रमाणे घेण्याचा क्रम भाऊसाहेबानी चालविलाच होता. त्याला बुधवारी रात्री खळ पडली त्या रात्री भाऊसाहेबाना पुन्हा अस्थम्याचा जो झटका बसला त्याने त्याचे अवसान हरल्यासारखेच झाले. तथापि आपल्या आवाजासुद्धा क्षीण झालेल्या सर्व शक्तीनी समाचारास येणाऱ्या प्रत्येकाचे स्वागत करून "वरऽआहेऽ!" म्हणण्याचे कार्य चालूच होते गुरुवारी जिल्ह्यातील सोमणाचे सुहृद, उपकृत, स्नहांकित येत होते, दुपारी तर स्वता डिस्ट्रिक्ट जज्ज वागळेसाहेब येऊन समाचार घेऊन गेले आणि सायकाळच्या सुमारास सातारच्या छत्रपती राणीसाहेब भेट देऊन गेल्या त्या सर्वांना यथायोग्य कुशल, आशीर्वाद, अभिवादन हे "वरऽआहेऽ!" या शब्दद्वयानेच भाऊसाहेब करीत होते

•

गुरुवार हा सोमण-कुटुंबात अनेक वेळच्या अनुभवानी घातवार मानला जाई होरपळलेल्या मनाची ती माया या गुरुवारी सर्व कुटुंबावर पसरली होती. अपवाद फक्त दोनच एक छातीचा भाता झालेले भाऊसाहेब आणि दुसरा एकशे तीन डिग्री तापाने पाचदिवस अथरुणावर खिळलेल्या भाऊसाहेबाच्या पत्नी. अशा त्या भयकृत रात्री मध्यान्ह उलटल्यावर आपल्या कुलदेवतेचा शुक्रवार उगवून पुन्हा भाऊसाहेबांच्या प्रकृतिला मंगळवारसारखे बरे वाटू लागेल, अशी आशा पालवू लागली पण, निसर्ग उलट कौल देत होता शुक्रवारी सकाळी डॉक्टरमडळीनी प्रकृती तपासून निश्वास सोडला आणि स्वता भाऊसाहेबानी आपले मन सर्वस्वी भोवतालच्या सृष्टीतून काढून घेऊन व " न चुकणाऱ्या होणाऱ्याला " तोंड देण्यासाठी एकाग्र केले भाऊसाहेबांचे चहाते, शेजारी, स्नेहसबधीत, ओळखीचे असे सर्व, भाऊसाहेबांच्या प्रकृतीची बातमी कळल्यामुळे दर्शन घेऊन जाऊ लागले. आपल्या सातारा शहराचा, जिल्ह्याचा कर्ता पुरुष आणि महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनातील एक तीर्थक्षेत्र झालेला महाभाग परलोकीचे प्रस्थान ठेवून बसल्याची जाणीव त्या दर्शनदक्ष माणसाच्या चेहऱ्यावर साफ साफ दिसत होती अशा त्या चिन्तामग्न सकाळच्या घटका, घटे, प्रहर लोटू लागले आणि भाऊसाहेबांच्या शरीराचा त्याच क्रमाने चैतन्य-तत्त्व सन्यास करू लागले होता होता जवळ बीस वाजल्याचे घड्याळ टिकटिकू लागले आणि तात्यासाहेब करदीकराचे समर्थचरित्र सज्जनगडावर प्रसिद्ध करताना समर्थांच्या समाधीजवळ " हीच माझी शेवटची वारी " असे उद्गार आदले वर्षी काढले होते ते जणु सार्थ होऊन सोमणानी या जगाचा अखेरचा निरोप घेतला!!

" फोडुनि टाहो जगनी प्रथम तुवा उघडिलेस जै डोळे ।
हसले आनदान भवती जे पाहते तुला झाले ॥ १ ॥
चाल्रो तर मग जीवन सौभाग्य ज्यास देव भुलतील ।
वक्तृत्वपाठ घतिल आकाशाचे तरूण खुलतील ॥ २ ॥
आणिक जै शान्तमने हासत मिटशील नेन शवटिचे ।
ऊर भरोनी रडतिल भवनीचे, लावचे नि लगटीचे ॥ ३ ॥

असा आशीर्वाद सोमणाना चिमणगावी गृहदेवतानी आपल्या मक्सनेतानी १८७६ साली दिला असेल तो तेथून ७८ वर्षानी सातारा यथे अक्षरश खरा ठरला सगळ सातारा शहर आणि सातारा जिल्हा, फार काय त्याचा प्रत्यक परिचित दु खसागरात सापडला ज्याला ज्याला शक्य होते तो तो आपल्या त्या जिव्हाळयाच्या नेत्याला अखरचा मुजरा करण्यासाठी सातान्यात आणि सोमणाच्या घरी धाव घेऊन आला या सान्या मडळीत प्रथम भाऊसाहेबाना " अखरचा नमस्कार " करण्याचा प्रसग अर्थातच त्याच्या धर्मपत्नीवर होता जुन्या धार्मिक वृत्तीच्या या व्रतधारी गृहलक्ष्मीला आपण अहेवपणी जावे, निदान पुराणप्रसिद्ध सीतामाउलीप्रमाण आपल्यालाही आपले पतीचे अगोदर धरणीन गडप करावे, अस हजारोवेळा वाटले असेल ! पण ' आले देवाजीच्या मना, तेय कोणाच चालेना । " हा धर्मनिष्ठ मनाचा विश्वास असल्याकारणान, सयमशील भाऊसाहेब सोमणाच्या त्या अर्धांगीन भाऊसाहेबाच्या सरवर्धीरतला साजलशा सयमान भाऊसाहेबाच्या सर्वांगाला आदबीन स्पर्श केला आणि मनोभावे प्रणिपात करून भाऊसाहेबाची ती गृहदेवता आपल्या आजारपणाच्या अथरुणावर कपाळीचे कुकू वाढवलल्या स्थितीत स्थिर झाली ! ! पतिवियोगान शरीराचा दगड झाल्यावर डोळ पाणावले तरी पाझरच आटतात त्या अवस्थचा साक्षात्कार आश्चर्यवत् पहाणाराना आला ! ! !

हळहळत्या अत करणाना आणि हुळहुळत्या भावनाना आपल्या गालावर अश्रुधारानी वहावयास वाट करीत करीतच हजारो नागरिकानी आणि स्नेहाकितानी भाऊसाहवाचा पार्थिवदेह भाऊसाहेबाच्या घरातून आदराजलीचे हारावर हार पडत असताना जव्हा हलविला तव्हाचे जनमनाचे हुदके वित्यकाच्या कानात जन्मभर घुमत राहतील सगळयाना अखरची श्रद्धाजली वाहता यावी म्हणून शहरातील ज्या ज्या रस्त्यानी देहयात्रा गली तेय तेथ हजारो नागरिकाची दुनर्फा प्रचड गर्दी जमली आणि ' आकाशातून फुले । धरेवर फुल । लोकाकरी ही फुले ॥ ' अशा हारानी भाऊसाहेबाच्या पार्थिव दहाचाही सत्कार झाला वाटत शनिवारच्या मुभाष–चौकात भाऊसाहबाचा एक मुसलमान बंधु अबदुल कादरभाई दास त्याच्या दहयात्रत आला आणि रामभाऊ ! ! ' अशी साद देऊन त्यान आपल्या अन करणातील जिव्हाळयाची अश्रुमाला भाऊसाहबाना समपण केली, तेव्हा करुण रसाची गगा सव चहऱ्यावर वाहिल्याशिवाय राहिली नाही

सायंकाळी सूर्यास्ताचे समयी भाऊसाहेबाच्या पार्थिव देहास श्रीक्षेत्र माहुली येथे कृष्णेच्या संगमावर अग्निसंस्कार त्यांचे चिरंजीवाचे हस्ते करण्यात, आला त्यावेळी खासदार आळतेकर, नाथ घाणेकर, बाळासाहेब देसाई, रामानंद भारती, डॉ आठल्ये, गोसावी, ना चव्हाण, ना नाईक निंबाळकर, ना तपासे आदिनी सर्वांच्या वतीने अखेरच्या श्रद्धांजल्या वाहिल्या आणि भाऊसाहेबाच्या पार्थिव देहाचे अग्निसंस्कारातून ज्वाळा उफाळताच ना यशवंतराव चव्हाण यानी म्हटल्याप्रमाणे प्रत्येकापुढे विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धाचा इतिहास धगधगून उभा राहिला

भाऊसाहेब इहलोक सोडून गेले आणि ती वार्ता ज्याच्या ज्याच्या कानावर आली, त्याचे त्याचे अंतःकरण दुःखाने भरून आले भाऊसाहेबाचे नातेवाईक, स्नेही, चहाते, आणि उपकृत यानी दुःखाश्रु गाळले भाऊसाहेबाच्या विरुद्ध पक्षात असलेल्या लोकाच्या डोळ्यापुढे, भाऊसाहेबाची सज्जनता आता कोठे दिसेल? असे प्रश्नचिन्ह उभे राहिले कारण, भाऊसाहेबाच्या जीवनातील आणि स्वभावातील प्रत्येक अंग प्रत्येकाला पसंत नसले तरी एकंदरीत भाऊसाहेब ही समाजाची सात्त्विक शक्ति आहे, ही जाणीव मात्र प्रत्यकास ठामपणे होती, फार काय, भाऊसाहेब म्हणजे सातारा आणि सातारा म्हणजे भाऊसाहेब, असे समजण्या-इतका भाऊसाहेबाचा जीवनक्रम एक संदर्भ-ग्रंथ आहे, असे महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेरही मानले जाई त्यामुळे भाऊसाहेबाच्या मृत्युबरोबर त्यांच्या कुटुंबियाकडे सहसवेदनादर्शक शेकडो पत्र आणि तारा आल्या सर्वत्र पसरलेल्या दुःखोदधिच्या लाटा निरीक्षिताना ज्या भावनाची उत्कटत्वान भेट होते, त्याचा रागरंग आढळून येतो तो असा --

आपले ख्यातनाम वडील व महाराष्ट्रातील प्रमुख व श्रेष्ठ श्रेणीचे देशभक्त कार्यकर्ते भाऊसाहेब याच्या निधनाची वार्ता आज सकाळी वर्तमानपत्रात वाचली, तेव्हा पराकाष्ठेचे दुःख झाले भाऊसाहेबाचे जीवन, हे निःस्वार्थ राष्ट्रसेवा करणाऱ्या देशभक्ताचे जीवन होते भाऊसाहेब करारी पण दुराग्रही नव्हते, भाऊसाहेब स्पष्ट वक्ते पण मर्मभेदी अपशब्द बोलणारे नव्हते, ते अजातशत्रु होते त्याच्या मृत्यूने महाराष्ट्रच नव्हे तर राष्ट्रीयसभापक्ष एका आदर्श कार्यकर्त्यास व त्याच्या पोक्त व अनुभवी मार्गदर्शनास मुकला आहे त्यानी आपल्या आयुष्याचे निःसीम मातृभूमिची सेवा करून सार्थक केले आहे तोच आदर्श पुढे ठेवून चालणे, हेच त्याचे खरे व स्थायी स्मारक होय असे करण्याचा निश्चय हीच त्याच्या सबधाची श्रद्धांजलि होय

मजवर निर्व्याज प्रेम करणारी मजपेक्षा वडील माणसे होती त्यात भाऊ-साहेब होते माझ्या दुखण्यात स्वतः अपंग असताना सुद्धा हाल सोसून मुंबई पुणे येथे दोनदा यऊन भटून गले हा मृत्युलोक आहे वयोमानान भाऊसाहेब योग्य काळाला स्वर्गवासी झाले असले तरी त्याच्या चांगुलपणामुळे त्यानी जो स्नेह

निर्माण केला, त्यामुळे त्यांच्या मृत्युबद्दल मनाला दु ख झाल्याखेरीज रहात नाही आता पुन्हा असा पुरुप दृप्टीस पडणार नाही त्यांच्यासारखे पुरुप पुढील पिढीत निपजोत, हेच भगवतास मागणे आपल्या सर्व बधू-भगिनीच्या आणि आप्तेष्टाच्या दु खात मी सहभागी आहे, व मजप्रमाणेच महाराष्ट्रातील सर्व सुजाण जनता आणि भारतातील काँग्रेसचे वयस्कर कार्यकर्तेही सहभागी आहेत, एवढे सुचवून आपण आपला शोक आवरून धरावा आणि कुटुबियाचे सात्वन करून भाऊसाहेबाच्या लौकिकास अनुरुप अशारीतिने आपल्यावर पडलेली कौटुबिक व सार्वजनिक जबाबदारी पार पडण्यास झटावे परमेश्वर आपणास धैर्य व बुद्धि-सामर्थ्य देवो आणि भाऊसाहेबाचा आत्मा त्याचे चरणी निरतर विलीन राहो

—आपला समदु खी, माधव श्रीहरी अणे, पुणे (१२–२–५५)

त्याचे वय झाले होते तरी, आज त्यांच्या नेतृत्वाची व मार्गदर्शनाची सातारला तर विशेष गरज होती —म म द वा पोतदार, (१८–२–५५)

एक थोर व्द्धवय्या आपल्यातून गला —ल ब भोपटकर,पुणे २,(१४–२–५५)

त्यांच्या चारित्र्याचे व स्वतत्रबाण्याचे मी दुरून फार कौतुक करी त्याच्या निधनाने सबध देशाच अपरिमित नुकसान झाले आहे

—श्री ग वझ,सर्व्हंट्स् ऑफ इडिया सोसायटी (८–३–५५)

जल्मदिर प्रकरणी विद्यमान मत्रिमडळास भाऊसाहेबानी दिलेला योग्य सल्ला मत्रिमडळाने धिक्कारला, अशा गोष्टी भाऊसाहेबाच्या जिव्हारी लागल्या

—धर्मवीर विश्वासराव डावरे पुणे (२५–२–५५)

कोणत्याही बिकट प्रश्नाचा गाभा ते सहज आकलन करीत आणि त्यातून अचूक मार्ग दाखवित व्यक्तिश मला तर ते पितृस्थानी वाटत सातारच्या शाळची सूत्र हाती घतल्यावर त्यानी दिलेल प्रोत्साहन आणि केलेले कौतुक माझ्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यास कारणीभूत झाले

—श्री रा पारसनीस, फर्ग्युसन कॉलेज पुण (१२–२–५५)

१९४५ सालापासून मी त्याच्या जवळ आलो १९४६ च्या निवडणुकीमध्ये उमेदवाराची त्यानी ज्या कटाक्षान निवड केली होती, त्याचा अनुभव मला १९५१–५२ च्या निवडणुकीच्या वळी उपयोगी पडला उतार वयातही ते प्रत्यक घडामोडीची काळजीपूवक माहिती घत व मार्गदर्शन करीत —ना भाऊसाहेब हिरे

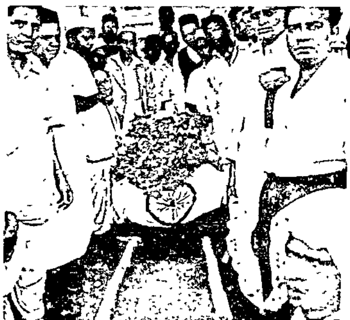
महाराष्ट्रात निरनिराळे पक्ष असताना व जातीय-वाद डोके वर काढीत असतानाही काँग्रेसचे हात बळकट करण्यात ज्याचे हात आहेत, त्यापैकी भाऊसाहेब सोमण हे एक होते मुबई विधान-परिपदेचे चेअरमन या नात्याने मुबई विधि-मडळाची त्यानी उच्च परपरा राखिली होती —ना मुटे स्पीकर

वेस्टर्न इंडिया हाउस पुणे या नव्या इमारतीचे उद्घाटन प्रसंगी २७-१०-१९५३
खुर्चीवरील (डावीकडून) पाचवे- नामदार चव्हाण डा जागोश डा राधाकृष्णन् भाऊसाहेब डा परांजपे बाबासाहेब गाडगीळ, शंकरराव साठे

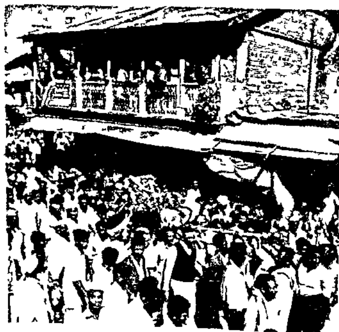
– अन्त्यदर्शन –

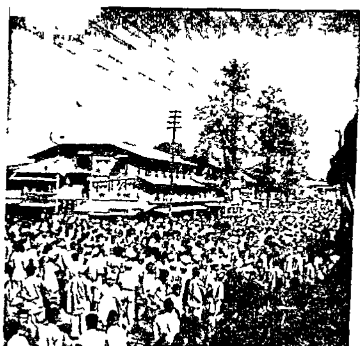
' अन्त्यदर्शन – वेस्टर्न इंडिया विमा कंपनी समोर –

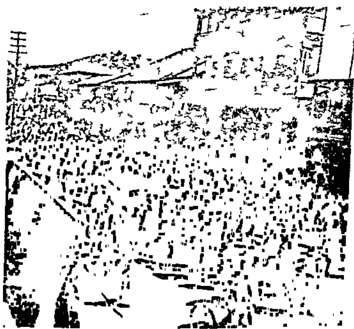
स्मशान यात्रा

अन्त्य यात्रा

— अंत्य यात्रा —

श्मशानयात्रा— ११ फब्रुआरी १९५५

पोक्त वयातही ते तरुणापासून म्हातार्यापर्यंत सर्वांशी मिळून मिसळून वागत असत त्याच्याजवळ कोणीही मनुष्य गेला तरी तो सुखी व आनंदी होऊन परत जात असे —आ तुळशीदास जाधव

गल्या ४० वर्षांतील सातारा जिल्ह्यातील सार्वजनिक चळवळीचे ते प्राण होते —नामदार रा श्री हुक्केरीकर, (११–२–५५)

सातारा जिल्ह्यातील लोकमान्य किंवा महात्मा अशा तऱ्हेने त्याना संबोधिले जात हाते —धनी वेलणकर, सागली.

त्यानी केलेला त्याग, दाखविलेला सयम, व्यक्त केलेले विचार आजचे कॉंग्रेस–जनाना आदर्श व मार्गदर्शक ठरतील —आमदार बाळासाहेब देसाई (१२–२–५५)

भाऊसाहेबाच्या कर्तृत्वाचे ऋण सर्वांनी त्याचे प्रमाणे अशत तरी आचरणाने फेडणे प्राप्त आहे —वि रा देशपांडे, चाफळ (१३–२–५५)

अत्यत बिकट परिस्थतीला तोड दऊन तुकारामाप्रमाणे विदेह स्थितीत, जसे बोलले तसेच वर्तन करून भाऊसाहेबानी आपली इहलोकची यात्रा निष्काम सेवा करून सपवली —एकनाथ बाळशट गाधी, मरकापूर (कोल्हापूर) (१४–२–५५)

ती भाऊनी विद्यार्थीदशत असताना केलेली आर्थिक मदत व त्याच वयात प्रकाश पत्रातून माझ्या लेखनाला त्यानी दिलेली प्रसिद्धि ही मी यावत्–जन्म विस–रणे अशक्य आहे —वि ना कोठीवाले पुणे (१२-२-५५)

गेली वीस वर्षे मिरज वकील वर्गाशी त्याचा जिव्हाळ्याचा सबध आला असून त्याचे दिवगतीमुळे आमचेपैकी प्रत्येकजण पोरका झाला आहे

—मिरज बार असोसिएशन (१२-२ ५५)

प्रापचिक आघात सहन करण्याची परिसीमा झाली तरी त्यानी स्थितप्रज्ञता सोडली नाही हेच मोठ्या लोकाचे वैशिष्ट्य असते —भास्कर दामले, गोंदिया.

भाऊसाहेबानी आमच्या वडिलाना नोकराप्रमाणे कधीही वागवले नाही ते आप्ताप्रमाण वागले आमच्या आजच्या परिस्थितीस केवळ तेच कारणीभूत आहेत या उपकाराच्या जाणीवेन अत करण भरून यते

—मोरेश्वर विष्णु जोशी नाशिक (१२-२-५५)

भाऊसाहेब हे माझ्या वडिलाचे निकट स्नही दादासाहेब करदीकर आम्हाला पत्रव्यवहाराने धीर देत असत, भाऊसाहेब यानी तीच परपरा अखरपर्यंत ठेवली कुठे सातारा कुठे वाबोरी ! दोन पिढ्यात प्रेम पुरून वाटले

—प्र भा कोरस्थान वाबोरी, जि नगर (१६-२-५५)

लोकमान्य टिळकाच्या भोवती त्यावेळी तरुण पिढीतील स्वार्थत्यागी, तरुण, कर्तबगार आणि निष्ठावान् अशी बोटावर मोजण्याइतकी महाराष्ट्रीय मडळी पुढे आली, त्यात सोमण अग्रभागी होते —सपादक, सकाळ पुणे (१३-२-५५)

त्यांच्या सान्निध्यात जातीय ज्वाला थंड होत, पुढारलेला व मागासलेला हा वाद मागे पडे व त्यांचा सल्ला सर्वजण ऐकत लोकमान्य टिळकांच्या वेळेपासून स्वातंत्र्य-प्राप्तीच्या काळापर्यंत सातारा जिल्हा राजकीय चळवळीत आघाडीवर राहिला याचे बरेचसे श्रेय भाऊसाहेब सोमणांच्या सर्वसंग्राहक वृत्तीला व संघटना-कौशल्यालाच द्यावे लागेल —केसरी, पुणे (१३-२-५५)

मतभिन्नता निर्माण झाली म्हणून भाऊसाहेब सोमण कोणाशीही कठोरतेने कधीही वागावयाचे नाहीत दुसऱ्याचा दृष्टीकोन समजाऊन घेण्याची त्यांची तयारी असे त्यांच्या मृत्यूने महाराष्ट्राच्या शिवमंदिरातील नंदादीप निमाला आहे

—ग वा जोशी, गोरक्षण, पंढरपूर (१५-२-५५)

ते मानवतावादी होते म्हणूनच गांधी यांचे त्यांना आकर्षण वाटले, व समाजवादाची त्यांना भीति वाटली नाही स्वस्त लोकप्रियता मिळण्यासाठी त्यांनी आपली प्रामाणिक मते कधी दडवून ठेवली नाहीत निर्वैर वृत्तीने समाज कल्याण साधण्याची त्यांना तळमळ होती —साधना. (१९-२-५५)

"दुःखार्णीने हृदय फुटले ऐकुनी घोर वार्ता !
लोकांना या मृदुल वचनीं सांतवी कोण आता !
वात्सल्याची मधुर सरिता वाहवीली जनात,
शोकी तीच प्रगटुनि दिसे आज लोकांसवात !! "

—गिरीश (२१-२-५५)

Please accept my deepest sympathies and condolence in the great loss you have suffered and kindly convey my feelings to your brothers

Bhausaheb has left us a rich legacy in as much as he showed us how to retain the sanctity of personal relationships in the midst of storms of controversies which are unavoidable in public life I remember many occessions when he overwhelmed me with his kindness even when he and I could not agree about a situation •

Such a generosity is rare in the the field of political work and he had made it sacred nature

—Achyut Patwardhar Raj Ghat Benaras (16-2-55)

His liberalism and broad understanding astonished me Such men are getting rare now - -

—Bandopadhyay Bombay, (14-2-55)

Satara District has lost a wise counseller and sobering influence in an otherwise volable politics of the District.---

—M B, Kadam Bar at law, Bombay (14 2-55)

He was a person of varied and wide interests and activities He was a person who was respected by all shades of opinions and he contributed not only to the public life of his District or of Maharashtra but he contributed very greatly to the public life of the state He was respected by all the members of the council as its President and there was seldom any voice raised in displeasure against any of his rulings as long as he was the President of the council In Satara especially he was a source of strength to all the public workers and personally I profitted by his experience in that District to a very large extent His passing away will be a great void in the public life We can learn from his life the lessons of tolaration and appreciation of other people s views while sticking to one s own views with firmness

—Hon Morarajı Desai (10 2 55)

I can never forget the protective arm that protected us when we were fighting against imperialists In 1942 I came into contact with him in the Yerawada prison If it had not been for his encouragement I do not know how many of us would have been able to face the difficulties that were in front of us His main quality was his intense human feeling coupled with his broad outlook of his life It can be truely said of Bhausaheb Soman that he was both great and good There were many occasssions when we differed from him but inspite of that he used to encourage us and gave us fatherly affection which we found very rare in those days—in those days when we where fighting with the British Gradually I find that there is an atmosphere which is not very welcome It is becoming more and more critical and arrogance is becoming dominant with intollerance Under such circumstances a man like Bhausaheb Soman would have been of great use to us in this country to make democracy successful and democratic institutions thrive in this land

S M Joshi

He wanted to help everybody and it is a matter of pride that during his life and especially his public life he did not make even a single enemy Everybody was his closest friend

—R K Khedgikar

His life may be described as a life of duty and dedication to the cause of freedom He was not merely a leader himself but also a maker of leaders K G Pandit (15-2 55)

We have no man of his stature left in the public life of this state

-S B Dhavale Rtd High Court Judge, Patana (15-2-55)

Nation has lost a true and worthy disciple of Lokamanya Tilak We need sober, steady and true patriots like him Personnally I have lost elder political brother

-Dadasaheb Pataskar New Delhi

He was so closely connected with my grand-father and he took an interest in my success at the election along with his

-Principal G S. Mahajni.

Mr Soman and myself were members of the Bombay Legislative Council in the year 1924 He was very social and though he belonged to the social democratic party at the time, and I to the Non-Brahmin party, our relations were very friendly -Rao S K Bole, Bombay (12-2-55)

लोकमान्याच्या गळे पिढीतील अनुयायांपैकी महाराष्ट्राच्या या शेवटच्या शिलेदारासबंधी काकासाहेब गाडगीळ, न्यायमूर्ति भय्यासाहब गजेन्द्रगडकर प्रभृतींच्या अंत करणातही असेच उमाळे आले वरील दु खोद्‌गारातून भाऊसाहेब सोमणाचे एक उद्‌बोधक जीवन-चित्र अभ्यासकाच्या डोळयापुढे सावल्याने उभे रहाते आणि त्याच्या अगोपागाचा अभ्यास करण्याकडे सहाजिकच प्रवृत्ति वळते.

१९ विद्यार्थी सोमण

अभ्यासाच्या दृष्टीने भाउसाहेब सोमणांच्या चरित्राकडे पहाताना त्यांच्या विद्यार्थी–दशेकडे सहाजिकच प्रथम लक्ष जाते

"जो गुण बाळा, तो जन्म–बाळा" गणेश महादेव सोमणांनी आपला एकुलता एक मुलगा रामचंद्र हा वरील जाणीवेनच रुगोपिला व वाढविला रिकामी आजा–आजी आणि खेळकर नातवंडे याना गुतवून समाराचे राजाराणी आपापल्या कामात गुतून गेले, तर समारात आळस शिरत नाही, आजाआजीना आपला वेळ नातवडास खेळवण्यात आणि त्याना वळण लावण्यात सार्थकी लागल्यासारखा वाटतो, ओघानच नातवडाना लाडिकपणा करावयास सापडून कुटुबात चालत आलेले वळण गिरवावयास सापडते एकत्र कुटुबपद्धतीतील ही प्रथा केसरीकदनापर्यंत प्रचलित होती असे म्हणावयास हरकत नाही महादाजीपताचा गुडघा चढून त्याचा नातू रामचंद्र गणेश सोमण पहिल्या पाच वर्षानंच नव्हे, तर त्याचे मराठी शिक्षण संपेपर्यंत म्हटले तरी चालेल, लाडिकपणानेच वागला ज्योतिषी म्हणून महादाजीपत सोमण "हुजूर करदीकर" म्हणजे दादासाहेब करदीकरांचे पिताजी आणि स्वता दादासाहेब करदीकर याच्याकडे जात येत, त्याप्रसगी अनेक वेळा महादाजीपतानी आपला नातू "राम" त्याच्या येथे "झुगापा बरोबर" जरीची टोपी नीट घालून नला होता व दादासाहेबानी त्याला खाऊही दिला होता आपल्या येथे येणाऱ्या ज्या मुलाचे कौतुक आपण करता आहोत, तोच पुढे आपल्या येथे वकिली शिकावयास येईल आणि पुढारी म्हणून आपली जागा सवाईने उजळ करील, याची पुसट तरी कल्पना दादासाहेबाना त्यावेळी आली असेल काय? महादाजीपतानी दादासाहेबांच्यासारख्या अनेक लोकाकडे जाताना "विजयीभव चिरजीव रामचद्राला" बरोबर ठवल्याने, आपले आजोबा लोकाशी व लोक आजोबाशी कसे वागतात, याचे पाठच रामचद्र गणेशाना मिळाले त्याच्या अगी व्यवहार–चतुराई बाणण्यास आणि भाषेच्या लपेटीने कटु सत्य सुद्धा शर्करावगुठित करून सागण्याची कला येण्यास आजोबाचे ज्योतिषकथनाचे अवलोकन पुष्कळच मूलभूत म्हटले पाहिजे आजोबांच्या ज्योतिषकथनाचा एवढाच फायदा रामचद्र गणेशाना मिळाला नाही, १८८७ साली सातान्यास आपले मातोश्रीसह रामचद्र गणेश इग्रजी शिक्षणासाठी राहिल्यावर ते आजोबाच्या फिरतीत घरोघर गेले नाहीत हे खरे, पण आजोबाना ज्योतिषाचे जोरावर झालेल्या प्राप्तीतूनच त्यानी आपल्या नातवाला नवी सतरजी, नवा मुकटा वगैरे गोष्टी कौतुकाने घेऊन दिल्याच

दोनही वेळला सोवळे नसल्याशिवाय जवावयाचे नाही, अशा शिस्तीचा तो काळ होता शाळेत परवचा, घरी नमस्कार, सध्या, 'शुभकरोति' व बाहेर वागडतानाही जाणाऱ्या येणारांबद्दल आदब हा विद्यार्थ्यांनी पाळावयाचा

"शिष्टाचार" होता हा रामचंद्र गणेश मोठे साभाळीत आजोबाची धार्मिक-वृत्ति रामचंद्र गणेशानी एवढी उचलली होती की कोणत्याही देवापुढे जसे ते हात जोडित, तसेच कोणाही दीन-दुबळ्या अनाथ-अपंगाची व गरजूची कीव त्याना अगदी ल्हानपणापासून येई आजोबा व वडील दोघेही कडक, एक न बोलून तर दुसरा वेळप्रसगी गालावर पाच बोटे उठवूनही या दोघानीही रामचंद्र गणेशाचे वडून सथा देऊन 'रुद्र' असा पाठ करवून घेतला होता की चुकून देखील स्वराची, टेकयाची, घमकनमकाची गल्लत व्हावयाची नाही कयाच्या पडत्या काळात तुरगवास भोगित असता आपल्या बरोबरीच्या सत्याग्रहींना रामचंद्र गणेश (भाऊसाहेब) सोमणानी रुद्र एकाद्या वेदशास्त्रसपन्न गुरुजींसारखा शिकवला, इतका तो त्याचा ल्हानपणापासून तयार होता अगदी १९५४ च्या श्रावण महिन्यात गणूमामा गोळवलकराना घेऊन दर सोमवारी रामचंद्र गणेशानी (भाऊसाहेबानी) रुद्राचे अनुष्ठान वैदिकाच्या अस्खलितपणाने केले रुद्राच्या या "म्हणण्या" मुळेच रामचंद्र गणेशाची स्मृति जशी पाजळली गेली, तसेच विषयाचा आटोप पक्का करण्याची त्याना सवय लागली रामचंद्र गणेशाचे प्राथमिक शिक्षण सगळेच्या सगळे स्वताच्याच वडिलाचे हाताखाली झाले आपल्याला जेवढे काही येते तेवढे सगळे आपल्या विद्यार्थ्यांना सागून टाकण्याचे काम सगळेच प्रामाणिक शिक्षक करतात पण आपण सांगितलेले सगळे आपल्या इतकेच आपल्या विद्यार्थ्यांना समजलेले आहे, अशी खात्री पटेपर्यंत त्याच्या ते मेंदूत उतरविण्याचा प्रयत्न करणारे जे विद्यार्थीप्रिय शिक्षक असतात, त्यापैकी गणेश महादेव होते अर्थात रामचंद्र गणेशानी ही वडिलाची लकब पाहिली आणि उचलली असली तर नवल काय ? मराठी सहावी इयत्ता झालेल्या शिक्षकाने सहावी इयत्ता शिकवून आपल्या वर्गाचा परीक्षापाक ब्याण्णव, पचाण्णव टक्के मिळवल्याचा आनद वर्षानुवर्षे भोगणारे सोमण-कोठावळे-जोगळेकर-आचार्य असे कित्येक शिक्षक त्यावेळी सातारा जिल्ह्याला लाभले होते रामचंद्र गणेश सोमण शिकत होते तो काळ "पधरा पान शिक्षकाने शिकवावीत आणि पुढील पच्याऐंशी पाने विद्यार्थ्याने सहज स्वावलबनाने त्या पहिल्या पधरा पानाच्या शिकवणीचे जोरावर पुरी करावीत" असा तो काळ होता त्यामुळे शाळेत धडे, खेळात हुदड, मेळ्याव्यात रामरगाडे, विद्यार्थ्यांना म्हणजे हातचा मळ होता मेळ्यातील रामरगाड्याचा एक नमुना सार्वजनिक उत्सवाच्या आरभापासून ललितापर्यंत स्वयसेवकाची अगमेहनत असे उद्या उत्सव तर आज रात्री माडव आरास तयार, आज उत्सव सपला तर उद्याला सकाळी तेथे माडव आरास होती की नव्हती अशी मोज-माडणीची टीप दुसरा नमुना शिमग्याच्या सहा दिवसाचा शाळाना सुट्टी, हाताताडाच्या गाठी, मोठ्यानसाठी होळी करण्याची चिकाटी अश्लीलतेला ऊत की आपले पार धुलवड-रगपचमी दिवशी दिसावे भूत

अशी इच्छा वडिलधारी करीत. या सहा दिवसाखेरीज न लिहिलेली वेळापत्रके मुलाना पाळावीच लागत. रामप्रहरात उठून आजोबांच्या "घनश्याम सुंदरा" दि भूपाळ्या सुरू झाल्या आणि आजीबाईंचा सडा अंगणात पडला की नातवाचे शौचमुखमार्जनादि विधि आटोपून सडा अभ्यास सुरू व्हावयाला च पाहिजे. सूर्यास्तावरोबर घरी हजेरी, परवचा–संध्या व भोजनोत्तर मुकाट्या–मुकाट्या अभ्यास अगर–वडील आजोबाकडून शक्य असेल तें शंका–समाधान करून घेऊन आजोबाची करुणाष्टके सुरू झाली की विद्यार्थ्यांनी झोपेच्या स्वाधीन व्हावयाचे. "लवकर निजे, लवकर उठे त्यास ज्ञान–संपत्ति आरोग्य भटे।" हा त्या काळच्या विद्यार्थ्यांचा अनुभव होता. वळणदार अक्षर आणि मार्मिक प्रश्नाचे मार्मिक उत्तर यावर शिक्षक, शाळेचे भेटभाऊ आणि खात्याचे निरीक्षक त्या विद्यार्थ्यांचा व एकंदर शाळेचा क्रम ठरवित. बक्षीस–समारंभ, संमेलन–चढाओढी अगर उत्तेजनार्थ पारितोषिके याची प्रथा शाळा–पाठशाळापर्यंत उतरली नव्हती. त्यामुळे सामाजिक मत हेच आपल्या तरवेजीचे मापक मानले जाई. रामचंद्र गणेश याच अनुभवानिशी साताऱ्यास इंग्रजी शिक्षणासाठी आले आणि नोकरीच्या गावाहून वडील जसे दर शनिवारी वडुथास जात तसेच हेही साताऱ्याहून जाऊ लागले. त्यामुळे आठवड्यातून कौटुंबिक संमेलन एकदा तरी होई. वडिलाना रामदासवाङ्मय हा व्यवहारकोश वाटत असे; त्याची गोडी त्यांनी रामचंद्राला लावली होतीच. साताऱ्यास इंग्रजी शिकावयास राहिल्यावर अगोदरच वडिलाच्या तोंडून चालू घडामोडीची चर्चा ऐकावयास मिळालेल्या रामचंद्राच्या बुद्धीला स्वराज्यसंस्थापक छत्रपतीच्या समर्थगुरूंच्या दासबोधात व्यावहारिक राजकारणाच्या प्रेरणा दिसू लागल्या व त्या राष्ट्रगुरुवर भक्ति जडून सज्जनगडाचे आकर्षण निर्माण झाले. " सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील तयाचे ।। परंतु तेथे परमेश्वराचे । अधिष्ठान पाहिजे ।।" अशा बळकट बुद्धीचा ठसा रामचंद्र गणेशाना त्यांच्या विद्यार्थिदशेत मिळाला आणि लहान थोर अभ्यासूंच्याचे सहवासबरोबर सतत शिकत राहिले पाहिजे हा जीवनबोध प्राप्त झाला. त्या " नेमावरोवर"च दैनंदिन जीवनाचा बोध असा ठसून राहिला की

" नाकाने श्वास घ्यावा. चुकुनि न कसले मादक द्रव्य घ्यावे ।
झोपावे मोकळ्यासा पवन फिरकतो तेथ शांत स्वभावे ।।
खावे, प्यावे, रुचे, ते; परिमित परि ते ना रुचे ते त्यजावे ।
राखावे स्वच्छ दाता, जिरवुनि सगळे अन्न की तुष्ट व्हावे ।।
रोजी व्यायाम जो का रुजत करुनि तो स्नान सर्वांग व्हावे ।
पावित्र्याने जगावे, हसतमुख जना अंतरी नीववावे ।।
ध्येयाने जीवनाते मधुर सुरसता नित्य आणीत जावी ।
जावो ना की रिकामा क्षण ! सरळ तो शुद्ध दीर्घायु होई ।। "

रामचंद्र गणेशाचा असा अभ्यास साताऱ्यास ज्या शाळातून झाला, त्या शाळा दिवाणांची

चाळ (डॉ फाटक याचा हल्लीचा दवाखाना), दिवाणाचा जुना नगारखाना, गुरवारातील शिर्केवाडा, सदाशिव पेठेतील तांबोळीमाडी (हल्ली सुदर्शन हॉटेल) येथे भरत असत शाळेचा अभ्यास शक्य तो शाळेतल्या शाळेत रामचद्र गणेश व त्याचे सवगडी उरकीत *सरकारी हायस्कुलात रामचद्र गणेश शिकत असताना,* हेडमास्तर पाठक यानी त्याना एक स्वतत्र खोलीच अभ्यासासाठी दिली होती रामचद्र गणेश सोमण, अबदुल–कादर शेख, आण्णा सहस्त्रबुद्धे, वडो गोविंद 'रानडे आणि विनायकराव अभ्यकर या विद्यार्थ्यांचा एक शिक्षकप्रिय सघ होता या सर्वांचा अभ्यास आणि खेळ एकजुटीने होई घोकपट्टीपेक्षा विषय बरचेवर वाचण्याने तो तोडपाठ करावयाची पद्धत या सघात असे रामचद्र गणेश याचा विषय (गणिताशिवाय) बहुधा एका लक्षपूर्वक वाचनात तयार होई "शक्ल् पच् मुच् रिच् वच् विच्" सारखी कारिका मात्र रामचद्र गणेशाना पाचवेळा आस्थेने वाचावी लागली, तेव्हा ती बिचारी त्याच्या तोडात बसली हायस्कूल–मध्ये त्यावेळी दत्तोपत माटे सस्कृत शिकवीत रामचद्र गणेश सोमण हे त्याच्या क्लासात उतरलेले चागले विद्यार्थी होते दाथे गोडबोले व तिसरे लाड असे शिक्षकही रामचद्र गणेशाच्या स्नेहसबधावर नजर राखीत व लाड करीत इग्रजी शिकविणारे गोडबोले ताळमीचे शोकी कुस्तीचे पेच तसेच इग्रजी व्याकरणाचे पेच सोडविण्यात ते पटाईत आपल्या विद्यार्थ्यांनी आपल्यासारखे पटाईत व्हावे अशी त्याची इच्छा असे त्या अपेक्षा बहुधा रामचद्र गणेशाकडून तृप्त व्हावयाच्या "याची कारणे काय ?" या वाक्याचे भयकर भाषान्तर रामचद्र गणेशाचे स्नेह्यान एकदा, what are the becauses of this असे गोडबोले मास्तराना सागितले ते दुरुस्त करावयास गोडबोल्यानी सागताच अब्दुल–कादर शेखानी what are the grounds for this असं केले तर रामचद्र गणेशानी मूळ वाक्यातील be सोडून of चे *जागी* फक्त for केले तस *करताना व्याकरणाचे बारकावे सागून* मराठीतील कारण हा एकच शब्द नाम व उभयान्वयी अव्यय म्हणून वापरला जातो तर इग्रजीत cause हे नाम आणि because हे उभयान्वयी अव्यय हे सागण्यास रामचद्र गणेश चुकले नाहीत

शाळेतील अभ्यासाव्यतिरिक्त रामचद्र गणेश आणि त्याचे स्नेही खळण्या–हुदडण्यातही वाकबगार होते कुस्त्या खेळण्यापासून सर्व तऱ्हाच्या व्यायामात ही *मडळी हौसेने भाग घ्यावयाची एकदा छत्रपती घराण्यातील आण्णासाहेब भोसले* याच्याशी कुस्ती खेळण्याचा प्रसग आला असता, छत्रपतीना टाग द्यावी लागल म्हणून रामचद्र गणेशानी तो प्रसग टाळला, पण कुस्ती खेळताना तसल्या गोष्टीचा विचार करण्याचे कारण नाही म्हणून आपण खुशाल कुस्ती खेळली अशी आठवण अबदुल–कादरसाहब शख यानी स्वतःच सागितली आहे धबाधबी खेळताना कोणी कोणाची पाठ अधिक तिबली, अशी चढाओढ रामचद्र गणेशाच्या स्नेहीमडळीत

सातारा व्यायामशाळा मार्गदर्शन मंडळ १९८८

मुंबईचे गव्हर्नर राजामहाराजसिंग यांच समवेत नामदार भाऊसाहेब (१९५०)

निवृत्तीकालीन १९५३

मध्यभागी– भाऊसाहेब   बापूभाई [illegible] [illegible] ट्रान्सपोर्ट [illegible], [illegible] पाटील

चालत असे सुरपाट्या हा सर्वांत रामचंद्र गणेशाचा आवडता खेळ हरीभाऊ आवेडकर, बापूराव बक्षी, हरिभाऊ भिडे हे पुण्या उचीचे गडी बहुधा सूरवाले असावयाचे तर धोंडोपंत जोशी, महादेवराव सोहनी, रामचंद्र गणेश सोमण याच्या कडे कोंड्या फोडून लोण पोचवावयाची कामगिरी त्याच्या ठेंगूपणामुळे असावयाची.

सहली हा काही त्या काळी शाळाचा शिरस्ता नव्हता तरी अवळीभोजने, वनभोजने अशा काही निमित्ताने सहली होत असत एकदा वैकुंठ चतुर्दशीला अशी सहल यवतेश्वराला गेली असता, तेथील महादेवास रुद्राभिषेक झाल्यावर, आपल्या इतर सवगड्याबरोबर तीर्थप्रसाद अबदुल–कादर शेखनाही रामचंद्र गणेशानी देवविला

अशा खेळीमेळीच्या वातावरणात रामचंद्र गणेशाच्या मनाची, मेंदूची आणि मनगटाची ही तयारी झाली ही तयारी होत असताना मित्रमेळाव्याचा आनंद अनुपम असे. प्रत्येकाची वृत्ति जणु अशी होई की—

" आला आनंद आला, मिसळुनि गमजा, तो करी रे खमग ।
सेवाया बोलवी की जिवलग सगळे, जे नव्हेती सवग ॥
मेळाव्याच्या प्रसगी उठुनि विल्सु दे सूक्ष्म–चातुर्य–रग ।
प्रेमाचा ज्या जिव्हाळा खुलव–खुलवतो व्यापुनी अतरग ॥
ओवी त्याच्या भरीला मनन करुनिया ग्रथिच्या चार ओळी ।
ज्या योगे या जगाचा परिचय घडुनी चिंतना येइ खोली ॥
घेई झाडा दिनाचा, लगटुनिच करी आखणी की उद्याची ।
क्रीडाची मात कोठे, फसगत कुठली ओळखी घेइ त्याची ॥

खेळ आणि अभ्यास अशा दोनही गोष्टीत रमून जाणाऱ्या रामचंद्र गणेश आणि त्याचे स्नेही याना आपल्या परीक्षा वा कसोटी यातील यशाबद्दल कधीच काळजी नसे. १८९२ साली यू एस् एफ् चा निकाल लागावयाच्या दिवशी ही मंडळी सुरपाट्या खेळण्यात इतकी गुग झाली होती की परीक्षेचा निर्णय हाती आल्यावर हायस्कूलचे हेडमास्तर रा व पाठक याना राहवले नाही म्हणून त्यानी गणेशपंत सोमणाच्याकडे निरोप पाठवून त्याच्या चिरंजीवास बोलवून घेऊन निकाल सांगितला व विचारलेही– " रामभाऊ, आज निकालाच्या दिवशी तू असा रे कसा ? " त्यावर रामचंद्र गणेशानी उत्तर केले– " " Work while you work, And play while you play ' हे आपणच नाही का आम्हास शिकविले ?"

---

२० शिक्षक सोमण

शिक्षकाचा पेशा पतकरल्यावर आपल्या विद्यार्थ्यांना "बेदुणे चार" च सांगावे लागतात आणि इतक्या बिनचूक व्यवहार-चतुराईने जगात वागता आले म्हणजे कोणी झाला तरी माणसाचा महेश्वर होतो, असे त्याच्या मनावर बिंबवावे लागते. हे बिंबवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या प्रामाणिक शिक्षकांपैकी ती कला जन्मभर साधली याचा आढावा कोठे कोणी घेतल्याचे पाहण्यात नाही. कारण "प्रवचनापेक्षा आचरण श्रेष्ठ" असे आपल्या विद्यार्थ्यांना शिकविणारे शिक्षकही तेवढे आपले प्रवचन केले की आपले काम सपले, असे मानण्यातच गर्क झालेले बहुतकरून आढळतात "प्रवचनापेक्षा आचरण श्रेष्ठ" असा उद्घोष वाक्प्रचार होऊन राहिला याचे खरे कारण ज्याने प्रवचन करावयाचे त्यानेच ते वर्तनातरित करून दाखविले म्हणजे समाजातील शिकावू मनावर त्याचा ठसा कायम उमटतो प्रवचन किंवा त्यातील जे तत्वज्ञान आचरणशुद्ध राखता येत नाही, ते ग्रंथालयातील नीट लावून ठेवलेल्या कपाटातील ज्ञानाइतकेच सुस्वरूप व सुंदर असते म्हणून विद्यार्थ्यांना आपण क्रमिक पुस्तके शिकविताना अगर त्याच्या वयापरत्वे त्याना निरनिराळे विषय सांगताना त्याच्या आयुष्यात उपयोगी पडणारे आणि त्याच्या दैनंदिन जीवनात आचरणशुद्ध राहू शकणारे तत्वज्ञान त्याच्या मनावर अप्रत्यक्षरीत्या बिंबवावयाचे असते त्यासाठी स्वता शिक्षकाला भूतकाळातून वर्तमानकाळ कसा निर्माण झाला आणि त्यातून भविष्यकाळ कसा विकासणार आहे, याची स्वप्ने पडावी लागतात उद्याचे जग कसे बनेल, त्यात आपला देश कोठे राहील, त्याला त्याचे मानाचे स्थान मिळविण्यासाठी आणि ते मिळाले असेल तर ते टिकवण्यासाठी कोणती जीवनरेखा काढावी लागेल, त्यात आपल्या देशाच्या सुपुत्राना आणि सुकन्याना कोणती कर्तव्ये पेलावी लागतील, ती पेलण्याची तयारी त्यानी कशी करावी, याचे सम्यग् ज्ञान शिक्षकाला असले तरच "राष्ट्राची रचना शाळाशाळाच्या वर्गावर्गातून होते" हे वचन सार्थ ठरावयाचे ते सार्थ ठरविताना, समाजातील शिष्टाचार, व्यावहारिक

राष्ट्रीय घटक विद्यार्थ्याविद्यार्थ्यातून निर्माण होईल हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आणि मिळवल्यावर ते टिकविण्यासाठी अशा नजरेच्या शिक्षकाची व त्यानी चालविलेल्या शाळाची हिंदुस्थानाला गरज प्रामुख्याने होती व आहे शिक्षणाचे राष्ट्रियीकरण त्याच उपायाने सुसाध्य आहे

भाऊसाहेब सोमण १८९३ साली शिक्षकी करू लागले तेव्हा राष्ट्रीय शिक्षणाचा वरील पल्ला नजरेत ठरला नव्हता, मग व्यवहारात कोठून उतरणार ? प्राध्यापक विष्णु गोविंद विजापूरकराच्या राष्ट्रीय शिक्षण-प्रणालीचा किरण अजून क्षितिजावर पडावयाचा होता, पण विष्णुशास्त्री चिपळणकरानी सुरू केलेल्या स्वावलंबी, राष्ट्रीय वृत्तीच्या शिक्षकानी स्वतंत्रपणे चालविलेल्या व शिक्षण स्वस्ताईने साहेबाच्या तोंडीस तोंड उठवून देणाऱ्या शाळाचा हगाम जोरात होता, अशा काळात भाऊसाहेब सोमणानी आठ वर्षे शिक्षकी केली आणि त्याच आठ वर्षात 'हिंदी असतोषाच्या जनकाची' कणखर पावले भारतीयाना स्वातंत्र्याची वाटचाल दाखवू लागली होती या परिस्थितीचा परिणाम सोमणाच्या शिक्षकीवर झाल्याशिवाय राहिला नाही

एक तर, आपल्याला शिकवावयाचा असेल तो विषय घरी एकदा नीट पाहिल्याशिवाय, सोमण वर्गात शिरावयाचेच नाहीत शाळा चुकवावयाची नाही, अभ्यासाच्या धड्यातील स्वल्पविरामासुद्धा घडघड शुद्धलेखन सागितल्यासारखा मजकूर तीव्र स्मृतिमुळे डोळ्यासमोर असावयाचा पाडित्य-प्रदर्शनापेक्षा सारभूत गोष्टींचा यारकाव्यासुद्धा पाढा एवढा तयार की तोच एकून कोणीही सगळा नकाशा तयार करावा ! अशा तयारीमुळे टाकेखोर विद्यार्थ्यांना तोडझोबी करावयास वावच नसे सोमण बहुधा भाषाविषय शिकवत त्यातही इग्रजी खालच्या इयत्ताना तर संस्कृत व मराठी वरच्या वर्गाना वडिलापासून विद्यार्थिदशात मराठी व्याकरणाचे पापुद्रे नि पापुद्रे उलगडावयाला शिकलेले भाऊसाहेब सोमण इग्रजी व्याकरणाचेही पापुद्रे तसेच आपल्या विद्यार्थ्याना उलगडून दाखवीत प्रॉसोडी किंवा छदशास्त्र समजून घण्याच्या किंवा देण्याच्या कैचीत ते कधीच शिरले नाहीत त्याना तो "सटाटोपो भयकर" च वाटे संस्कृतमध्य कालिदासाचा रघुवश आणि बाणाच्या कादबरीचे सार ही पुस्तके वाचल्याशिवाय इग्रजी शाळेतील विद्यार्थ्यांचे विद्यार्थीपण (चागले १९२५ पर्यंतही) सार्थ मानले जात नसे या दोन्हींतही विद्यार्थ्यांची गति सानद करून देण्यात भाऊसाहेब सोमणाची मोजकी व सूचक शब्दप्रणाली फार परिणामकारक ठरे मराठी शिकवताना मोरोपताच्या केकावली व सशयरत्नमाला याच्यात गुरफटण्यापेक्षा तुकारामाच्या अभगवाणीत, रामदासाच्या मनाचे श्लोकात आणि विशेषत मुक्तेश्वराच्या ओव्यात रगून जाणे व विद्यार्थ्याना रगविणे हा एक सोमणाचा आनद होता पण कवितेपेक्षा निबधमालेतील निबध शिकवण्यात त्याना रस अम भाषाविषयाच्या खालाखाल इतिहास

व भूगोल शिकविण्यात भाऊसाहेबाना प्रेम वाटे इतिहासातील घटनाच्या चिकित्सेत भावनाविवशतेपेक्षा बुद्धिवादावर भाऊसाहेबाचा भर असे, पण कोणत्याही कारणाने आदरणीय आणि पवित्र मानल्या गेलेल्या वस्तुजाताची किंवा व्यक्तिप्रकृतीची प्रतिष्ठा कमी होईल, असा बुद्धिवाद ते विद्यार्थ्याना शिकवीत नसत किंबहुना तशा तऱ्हेचा बुद्धिवाद त्याना वावदूकपणाच वाटे

शिक्षक म्हणून वरीलसारखे विषय शिकविताना सोपे, सरळ पण ऐकणाराच्या हृदयाला भिडणारे असे बोलण्याची लकब भाऊसाहेबानी आपल्या वडिलापासूनच उचलली होती बोलल्याप्रमाणच लिहिण ठवले म्हणजे भाषा सोपी, शैली प्रभावी आणि शुद्ध–लेखन टिपोचे होते, अशी परपरा आप्पा मास्तरानी म्हणजे गणेशपत सोमणानी घालून दिली होती तीच भाऊसाहेब सोमणाना आपली शिक्षकी प्रभावी करताना उपयोगी पडली फार काय, आपण एका नाव केलेल्या शिक्षकाचे चिरजीव आहोत आणि शिक्षकी करताना आपल्या वडिलाच्या नावाला कमीपणा न येईल, अशी आपण शिक्षकी केली पाहिजे, याची हमेषा काळजी भाऊसाहेबानी घेतली व हरएक प्रसगातून व घडचातून घेण्यासारखे काय आहे हे विद्यार्थ्याना शिकवता शिकवता आपल्या आचरणाने " ते घेण्यासारखे " कसे व्यवहार–शुद्ध आहे, हेही विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवले

गणेशपत सोमणाचा दरारा जेवढा त्याच्या विद्यार्थ्याना वाटला, तेवढा भाऊसाहेबाचा दरारा त्याच्या विद्यार्थ्याना वाटला नाही, हे खरे, उलट भाऊसाहेबाचे विद्यार्थी भाऊसाहेबाबरोबर " लघळपणा " ज्याला म्हणता येईल असे स्वातत्र्य भोगीत म्हटले तरी चालेल, पण ते सर्व वर्गाबाहेर त्याचा फायदाही स्वता भाऊसाहेबानी उठविला क्रमिक पुस्तकाच्या आणि ठराविक अभ्यासक्रमाच्या बाहेर अफाट पसरलेले जग बघावयास भाऊसाहेब विद्यार्थ्याना सागत वर्गाबाहेर आपल्याशी सलगी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी " लहान–थोर " परीक्षून कोणी तालमीला, कोणी मेळव्याला, कोणी समाजातून बातमी आणावयाला, अशी निर–

सहली आणि कुस्त्या-खेळाच्या दगली, विद्यार्थ्या-विद्यार्थ्यांमध्ये प्रसगानुसार अगर उत्सवविशेषी करविणे हाही भाऊसाहेबाच्या शिक्षकीचा एक विशेष होता. शिक्षकाबद्दल विद्यार्थ्यांना भीतिपेक्षा प्रीति वाटली पाहिजे, पण सामाजिक नीति त्यानी निष्ठेने पाळून सर्वांच्या आपुलकीचे आशीर्वाद घत घेत स्वताची उन्नति साधली पाहिजे व त्यासाठी " साधी राहणी, उच्च विचारसरणी, कल्याणकारक करणी आणि बहुताचे बहुत सोसून सेवेने मनधरणी " याचा अवलब प्रामुख्यान त्यानी करावा, असा शिक्षक भाऊसाहेब सामणाचा कटाक्ष असे, तथापि त्याच्या शिकवणीने ते नुसते विद्यार्थी-प्रियच नव्हते तर पालकप्रिय होऊनही त्यानी खाजगी शिकव-ण्याच्या मोहाला बळी न पडण्याचे व्रत त्यानी पाळले खाजगी शिकवणीचा एका त्यानी आपण होऊन हातावेगळा केला याचे कारण, शाळेतील शिकवणीकरता आपल्याला ठरलेला दाम मिळतो आणि शाळतील शिकवणीनेच सर्व विद्यार्थी उत्तीर्ण होण्या-इतके तयार झालेच पाहिजेत, तरच तो शिक्षक कर्तव्यदक्ष ठरतो, अशी भाऊसाहेबाची श्रद्धाच होती त्यामुळे एका जसा त्याच्या सग्रही पडला नाही, तसा परपरा साग-णारा शिष्यही, अनेक शाळातून नोकरी केल्यामुळ सातत्याच्या अभावी, भाऊ-साहेबाना निर्माण करता आला नाही त्याच्या शिक्षकीचा पेढा कदी असला तरी फिका राहिला, असेच भाऊसाहेबाच्या गोडव्यातीलही माणसाचे मत आहे

२१ वकील सोमण

रामचंद्र गणेश सोमण यानी वकिलीची परीक्षा दिल्यावर दादासाहेब करंदीकराच्या हाताखाली त्यानी वकिलीचे वळणे गिरवली त्या पचवार्षिक योजनेत दादासाहेबाच्या वकिली कौशल्यातील मुख्य गुण त्यानी नेमका उचलला मुद्दा सोडावयाचा नाही. जे काही ठसवावयाचे ते मोजक्या शब्दानी ठसवावयाचे आणि " उलट तपासणी " आपल्याच अगावर (पक्षकारावर) उलटेल असे काही करायाचे नाही, हे दादासाहेब करंदीकराच्या वकिलीचे पवित्रे होते हे पवित्रे रामचद्र गणेशानी आत्मसात् केले, तरी दादासाहेब सव्यसाची वकील होते, तो पूर्णपणा रामचद्र गणेशाना नव्हता दादासाहेबांच्या वकिलीने विलायतेपर्यंत मुलूखगिरी केली, भाऊसाहेबाच्या वकिलीने महाराष्ट्राबाहेर मजल मारली नाही दादासाहेब दिवाणी, फौजदारी अशा दोनही तऱ्हाच्या दाव्यात रगून काम हाकीत रामचद्र गणेश उर्फ भाऊसाहेब सोमणाना तो ढग साधला नाही फौजदारी खटला लढविण्यातील आपले कौशल्य शकर हरि साठे यानी बरोबर उचलले तर दिवाणी दाव्यातील आपला रोख सोमणानी आत्मसात् केला असे स्वत दादासाहेबच सागत याचा अर्थ असा नव्हे की मनावर घेतले तर भाऊसाहेब सोमणाना फौजदारी कज्जे चालविण्याचे जमत नसे आपल्या स्नेहयाचे, सार्वजनिक कार्यकर्त्याचे अगर बहोत दिवसाच्या पक्षकाराचे फौजदारी खटले चालवावयाची पाळी आली तेव्हा तेव्हा भाऊसाहेबानी ते चालविलेही पण सबध वकिलीच्या सत्तचाळीस वर्षांच्या

ठेच नव्हे, तर सामाजिक मनाची बरोबर घडण लक्ष्यात न घेताच, आपल्या राजकीय इज्जतीकरता अगर केवळ उच्चतम पातळीवरून जे कायदे कारभार-नियंत्यांनी केलेले असतात, त्याच्या घडणजडणीला जपण्याकरताही सत्याचे अपलाप आणि " अर्थी विपर्यास " करून वकिलांना आपल्या पक्षकारांना नि आपल्या धंद्याला शाबूत ठेवावे लागते ज्याच्या अंतःकरणाला व मदूला हे समरस होण्याखेरीज गत्यंतर नसते, त्यांना पाऊल्टाक (ओरिजिनल) न्यायमंदिरात काम करण्याचे जमत नाही कारण फिर्यादीचा अगर कैफियतीचा मसुदा (ड्राफ्ट) तेथे परिणामकारक असावा लागतो परिणामकारक मसुदा तयार करणारे वकील विरळा भाऊसाहेब सोमण हे तशापैकीच वकील होते पाऊलटाक न्यायमंदिरातून वस्तुस्थिति ठरून न्यायाच्या काटकोरपणासाठी अगर सोज्वळतेच्या सिद्धीसाठी अथवा कायद्याच्या व्यवहार-वैयर्थ्यापायी किंवा वस्तुस्थितीतील विपर्यास-विमोचनाकरता, जेव्हा वज्जे दाद-घऊ (अपील) न्यायमंदिरात यतात, त्यावेळी वकिलाच्या अभ्यासापासून बुद्धिमत्तेच्या तेजाळ चमत्कारीपर्यंत सगळ्या गुणांना मोठा अवसर आणि अवसान सापडते दिवाणी दाव्यात आत्मीयतेने काम करणाऱ्या भाऊसाहेब सोमणाच्या तरबेजीचा लौकिकही दाद-घेऊ न्यायमंदिरातच काम करण्यामध्ये प्रकाशला व फैलावला

मुन्मुटीत, असंदिग्धपणे आपले म्हणणे न्यायमूर्तिपुढे मांडणारा निष्णात वकील म्हणून भाऊसाहेब सोमणाची कीर्ति व्हावयास अर्थातच त्यांनी दादासाहेबांच्या सावलीतून बाहेर यऊन स्वतंत्र व्यवसाय उभारल्यावरही एक तप लोटावेच लागले न्यायमनापुढे आपल्या पक्षकाराची बाजू मांडताना (आर्ग्युमटचे वेळी) निरीक्षक म्हणून आलेल्या प्रक्षकांना, शिकाऊ वृत्तीच्या होतकरू वकिलांना, विरुद्ध बाजू घऊन सामन्यास उभ्या राहिलेल्या अभ्यस्त व्यवसाय-बधूंना, अगर खुर्चीवर बसून निर्विकार मनाने न्यायाचा तोल सांभाळण्याची आपल्यावर जबाबदारी आहे या जाणिवेच्या उमदीने कान देणाऱ्या न्यायमूर्तींनी—सर्वांनीच भाऊसाहेब सोमणाच्या डोळ्यात उठणारी एक तऱ्हेच्या आत्मविश्वासाची चमक अगदी पहिल्यापासून पाहिलेली आहे भाऊसाहेब सोमणाच्या वकिलीतील हेच एक वैशिष्ट्य होते न्यायमूर्तींचे शंकासमाधान करीत असताना ते करीत असलेला कोटीक्रम नवख्या वकिलांना तर मन्त्रमुग्ध करी अभ्यासापेक्षा बुद्धीची तीव्र धार आणि तीपक्षाही समयसूचकता ही भाऊसाहेबाच्या वकिलीची दुसरी वैशिष्ट्ये होती दाद-माग (अपील) कितीही गुंतागुतीची असो, त्या गुंतागुतीतून वस्तुस्थितीचा सहज बोध ही कला भाऊसाहेबांनी एवढी साध्य केली होती की ' निर्णयसिंधु " (केस ला) मंथनापेक्षा वस्तुस्थितीचा ठसाच भाऊसाहेबाच्या तर्कशुद्ध मांडणीने न्यायाचा काटा स्थिर करी आपल्या पक्षकाराची कड भाऊसाहेब घेत असता, उलट बाजूच्या वकिलाने मध्येच शंका प्रदर्शित केल्यास

"काऽय ! ! " अशी प्रश्नार्थक व चमत्कारिक मुद्रा करून आकुंचित डोळ्यांनी पहात भाऊसाहेब म्हणावयाचे की–'अहोऽ पण कऽळलऽकी "! आणि पुन्हा भाऊसाहेबांच्या वाक्प्रणालीची गाडी आपला मार्ग कापीत सरळ जावयाची

न्यायमंदिराशी आणि कचेरी-व्यवसायाशी संबंध नसलेल्या डोळ्यांनी कधीकाळी पाहिलेल्या भाऊसाहेबांच्या वकिलीचे निरीक्षण असे शब्दध्वनित करण्यापेक्षा भाऊसाहेब सोमणांच्या वकिलीचे निरीक्षण छत्तीस वर्षांत अधून मधून पण वरचे-वर करण्याचा योग आलेल्या एका अनुभविकाचा अभिप्राय येथे सादर केला म्हणजे सोमण वकिलांची सार्थ कल्पना कोणाही वाचकास येईल सदर अनुभवी म्हणतात–

"दाद-घेऊ न्यायमंदिरातील वकील म्हणून विचार करता, ठाणे, नाशिक, पुणे, सातारा अशा जिल्ह्यातील दादमाग खटले ऐकण्याची जी संधि मला मिळाली आहे, तिच्यावरून असे म्हणता येते की कोणत्याही सुप्रसिद्ध वकिलाला सोमण भारी झाले नाहीत तरी कमी पडणार नाहीत *निर्मळपणा आणि नमवेपणा सोमणांच्या* (आर्ग्युमेंट) मंडनविलासातील " इदं ब्राह्म इदं क्षात्रं शापादपिशरादपि " होत त्यांचा मंडनविलास (आर्ग्युमेंट) कमावलेल्या शब्दसंपत्तीचा आकर्षक झगझगाट *कधीच नसे आपल्याला काय म्हणावयाचे ते नेमके एकणाराच्या अंत करणाला* भिडविणाऱ्या शब्दसंचाराचा तो एक सरकफास असे त्याशिवाय त्या मंडनविलासात काहीच नसे आणि तरीही त्यात शब्दांची इतकी काटकसर की पटाईत पुरस्कर्त्यांनी चकित व्हावे आणि *सामणाची कला आपल्याला यावी, असे आशाळू बनावे* आपल्या कायद्याच्या ज्ञानाला गुरुबाजीची झाक सोमणांनी कधीच येऊ दिली नाही पण आपल्याला अनुकूल असा निर्णयसिंधु त्यांना पक्का ठाऊक आणि त्यातील मख्खी

सोमण मोठे चतुराईचे पुरस्कर्ते आहेत न्यायमूर्तीला ते एकदम हेरतात व हरण करून नेतात हे होत असता, त्यास तूर लागत नाही सोमणाची गोड मुद्देमांडणी सहज-शुद्ध पद्धति, परोपयोगी चपळाई, विरोधी बाजूबद्दलही अकृत्रिम न्यायबुद्धि, याच्यायोगे सोमण आणि न्यायमूर्ति याच्यामध्ये हार्दिक सहसंवेदना निर्माण होण्यात येवढा तरी पल्ला गाठला जातो त्यातून त्याचे वयोवृद्धत्वाचा एक वाऊच नव्या उमेदीच्या तरुण न्यायमूर्तींना आणि सामन्यास उभ्या राहणाऱ्या ताज्या वकिलाना वाटतो या जादुगारान आपल्या खिशात पार तळापर्यंत आपल्याला केव्हा समाटले ते त्याना पुष्कळवेळा कळतच नाही अगर कळलेच तर फार उशीरा कळते, आणि मग त्यानी धडपड करूनही सोमणाच्या कचाटयातून सुटण्याचा कितीही प्रयत्न केला, तरी ते त्याना जड गेल्याशिवाय रहात नाही ”

हे अनुभवसिद्ध वर्णन खरेच आहे भाऊसाहेब सोमणानी आपले गुरु दादासाहेब करदीकर ह सामन्याला उभे राहिले असताहि खटले जिंकले आणि दादासाहेबाच्याकडून शाबासकी मिळवली हे दृश्य ज्यानी पाहिले आहे त्याना तर सागावयाला नकोच, की भाऊसाहेब सोमण आपल्या पक्षकाराच्या गळयात येणारे खटल्याचे अगही अशा बेताने सागून टाकावयाचे की खटल्याचे सवध चित्रात त्याचे वैगुण्य न वाटता गाल्योट व्हावे हा त्याचा क्रम अव्याहतपणे १९५४ मध्ये मिरजेस (शेवटचा) दादमाग खटला चालवीपर्यंत यशस्वीपणे ठेका धरून होता सातारा जिल्ह्याचे नाव आणि त्याचबरोबर वकिलीची प्रतिष्ठा दादासाहेब करदीकरानी पार विलायतेपर्यंत नेली आणि त्या दोहोनाही सात्विकतेची सळसळ दादासाहेब करदीकराचे शिष्य भाऊसाहेब सोमण यानी महाराष्ट्रभर देऊन त्याना अविस्मरणीय केले

२२ संपादक सोमण

ब्रिटिश रियासतीबरोबर पाश्चात्य संस्कृति, संस्कृतीबरोबर तिची उपकरणे, आणि उपकरणांबरोबर ती वापरावयाची विद्या, हिंदुस्थानात हळू हळू मूळ धरून बसली. वृत्तपत्राचा प्रसार हा एक त्यांतील भाग असून लोकशिक्षण, लोकमन-प्रदर्शन, आणि सार्वजनिक जीवनाची दैनंदिनी या दृष्टीने वृत्तपत्र म्हणजे एक शासनशक्ति किंवा सत्तादण्ड होऊन बसली आहेत. सातारा जिल्ह्याला वृत्तपत्रांनी राष्ट्रीय वळण लावले ते १८५८ पासून.

१९०६ साली 'प्रणव' पत्रांतूनच 'प्रकाश' कसा निर्माण झाला याचा इतिहास मागे सांगितलाच आहे. भाऊसाहेब सोमणांनी प्रकाश पत्राची धुरा खांद्यावर घेतल्यापासून काँग्रेसच्या राजकीय धोरणाला जनतेचा पाठिंबा कसा मिळेल यावरच त्यांनी मुख्यतः लक्ष ठेविले. विशेषतः सुरतच्या राष्ट्रीय बखेड्यानंतर, मतमतांतराच्या हेलकाव्यांनी राष्ट्रीय सभेच्या धोरणाला धक्का बसला तसा तो साताऱ्यानेही बसावयाचा. पण जसे लोक तसाच प्रत्येक गोष्टीचा झोक. अर्थात् फटकविला तर चमक देणारा, पण वरून अगदी थंड असा चकमकीच्या धोंड्या-सारखा सातारा जिल्ह्याचा स्वभाव. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेच्या वखुरानंतरही वृत्तपत्रांच्या रकान्यांतून एकसारखा आघ राखून राहिला. सोमणांच्या प्रकाश पत्राने १९०६ साली स्वदेशी, स्वराज्य, राष्ट्रीय-शिक्षण आणि बहिष्कार यांनी चेतविलेला अग्नि विझू दिला नाही, तर वेळला, याडाफार फुलविलाच. दडपशाहीची लाट विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकांत धिंगाणा घालीत असताही प्रकाशने राष्ट्रीयवृत्तीच संगोपनाचे आपले व्रत सोडले नव्हते. सरकारची इतराजी झाली तरी लोकांना राष्ट्रीयत्वापासून ढळविणाऱ्या गोष्टी कोणत्या, सरकारच्या दडप-शाहीला कोठे वा आणि कसे भिऊ नये, त्याचप्रमाणे लोकांचे लोकांनी स्वावलंबी आणि तेजस्वी कसे व्हावे हे रोजच्या प्रश्नांचा ऊहापोह करून सांगण्यास प्रकाशने कमी केले नाही. प्रकाश नुसत्या राजकीय प्रश्नांचाच विचार करीत होता, असे नाही. सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्नही शैक्षणिक आणि धार्मिक प्रश्नांप्रमाणे प्रकाश हाताळीत असे. पण राष्ट्रीयत्वाबरोबर आपल्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक परंपरांच्या स्वाभाविक विकासांतून समाजाच्या नव्या शक्ति दरवळल्या पाहिजेत, *आणि जीवनाचे नवे रंग उमटले पाहिजेत असा प्रकाशचा कटाक्ष होता.*

हा कटाक्ष जिल्ह्यातील बातमी देताना दुसऱ्याचे लेख प्रसिद्ध करताना, पुस्तक-परीक्षणांतून आणि संपादकीय लिखाणांतूनही आढळतो. कसलेल्या वाङ्मय सेवकाचे लेख म्हणून हुडकावयास गेल्यास प्रकाशच्या रकान्यांतून त्यांची भेट क्वचितच होई. पण व्यवहारी माणसाच्या दक्षतेचे अचूक मार्गदर्शन प्रकाशमध्ये सापडल्याशिवाय रहावयाचे नाही. याचे कारण प्रकाशचे जाडीर संपादक भाऊसाहेब

सोमण आणि त्याचे सहकारी गोविंदरावजी श्रोत्री-प्रभृति मडळी ही रसिक असली तरी केवळ कल्पना-सृष्टीन आणि ध्येयवादात गुगून रहाणारी नव्हती. फार काय प्रकाशचे वाचकही ललितवाङ्मयाच्या लुसलुशीतपणापेक्षा अगर उत्थापनाच्या उठावदार भाषेपेक्षा रोजच्या व्यवहारातील प्रश्नाचा उकाला ममजावून घेण्यासाठी अधिक उत्सुक असत त्यामुळे प्रकाश वर्तमानपत्र भावनाशील तरुणाचे केसरीइतके लाडके नव्हते पण बुद्धि-भावनाचा मेळ घालणाऱ्या व्यवहारी व सात्त्विक मध्यमवर्गीयाचे, त्याचप्रमाणे आपले साधेसुधे प्रश्न सोडवून घेता घेता टिळकासारख्या राष्ट्रपुरुषाचे सागणे आपल्याला कसे आचरता येईल हे दक्षतेने पहाणाऱ्या खेड्यातील अक्षर-मित्राचे, प्रिय पत्र होते प्रकाश पत्रावर केसरीच्या खालोखाल सरकारी रोष असण्याचे खरे कारण हेच होय. प्रतोदचा अवतार सपल्यावर प्रेस ॲक्टखाली सरकारमान्य सस्यातून प्रकाशला बदी झाली मॅझिनीच्या परीक्षणाचे निमित्ताने प्रकाशचा 'अभिनव भारत सस्थे'शी सबध जोडण्याचा प्रयत्न सी आय् डी नी केला मग अनेक निमित्तानी प्रकाशला सरकारी ताकिदी मिळाल्या, आणि सरकारी जाहीरातीचा खुराक प्रकाशकडे चुकून सुद्धा वळला नाही, हे मुद्दाम सागावयास नको प्रकाशात प्रक्षोभक लेख नाहीत पण सत्ताधाऱ्याची खुषमस्करीही नाही, स्फोटक राजकीय चळवळीना उत्तेजन नाही तथापि त्या करणाराचा धिक्कारही नाही, केवळ करमणूक करणारे लालित्य नाही, पण वाचकाचा वेळ वाया गेला असे वाटावयास लावणारे एक अक्षरही नाही, अशा तऱ्हेचे सपादन आणि सपादकीय लेखन प्रकाशचे भाऊसाहेब सोमण, गोविंदराव श्रोत्री यानी दक्षतेने केले

प्रकाशमध्ये सपादकीय लेख लिहिण्याचे काम बहुधा गोविंदराव श्रोत्रीनी भाऊसाहेब सोमणाच्या बरोबरीन केले कारण त्या दोघानाही सातारा जिल्ह्यात राष्ट्रीयत्वाचा विकास करण्याचा ध्यास आणि हव्यास होता गोविंदरावजी श्रोत्रीचे लेख सात्त्विक असत आणि राष्ट्रीय भावनानी मोहरलेले असत भाऊसाहेबाच्या लेखातून या दोनही गुणाचा मिलाफ झालेला असे व भरीला राष्ट्रीयपक्षाच्या टीकाकाराना झणझणित उत्तरही असे तथापि भाऊसाहेबाच्या लेखणीचा झणझणितपणा विरोधकाच्या कपाळाला आठी घालण्यास लावणारा असावयाचा, रागाने मुठी वळावयास लावणारा नसावयाचा थोड्यात गोडी, मुद्दा अचूक, मार्गदर्शन बिनचूक आणि टिळकाचे अनुयायित्व भाविक, असे भाऊसाहेबाच्या लिखाणातून स्पष्टपणे दृग्गोचर व्हावयाचे सपादक म्हणून लोकशिक्षणाकरता भाऊसाहेबानी वृत्तपत्र हाती घेतले तरी हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय उत्थापनासाठी नवीन तत्वज्ञान त्यानी शोधून काढले नाही तर लोकमान्य टिळकासारख्या तत्वज्ञानी कर्तृत्ववतान राष्ट्राला जे जे मार्ग दाखविले त्याचे त्याचे लोण बहुजनसमाजापर्यंत सोमणाच्या प्रकाशन पोचविले टिळकाची दुख लोकानी कशी उघडी

माडावीत याचे लोकाना शिक्षण दिले हे करताना भाऊसाहेब सोमणाना अर्थातच राष्ट्रीय पुढाऱ्याचे जिल्हाभाष्यकार ही भूमिका घेऊन चालावे लागले

लोकमान्य टिळकाचे पुढारीपण खच्ची करण्यासाठी ब्रिटिश नोकरशाहीने ज अनेक फासे टाकले होते त्यापैकीच महाराष्ट्रातील 'ब्राह्मणब्राह्मणेतरवाद' हा एक होता या वादाचे बीजारोपण विसाव्या शतकाच्या आरंभापासूनच झाले तथापि वा दा भुडले यानी म्हटल्याप्रमाणे "कोल्हापुरचे शाहू छत्रपति व इग्रज सरकार याचे राजकीय दृष्ट्या परस्पर सहाय्यक धोरण ठरेपर्यंत त्या वादास तीव्र स्वरूप आले नव्हते मुळातच तो वाद विकारवश पायावर उभारला गेल्यामुळ ब्राह्मणाना खाली ओढणे हच सदरहू चळवळीतून निघालेल्या वादाचे प्रमुख अग बनले पुढे सत्यशोधक जल्शाची त्यात भर पडली या जलशानी खेडगावातील ब्राह्मणेतरात एक प्रकारची जागृति उत्पन्न केली परतु गुन्हेगारीकडे सहज प्रवृत्ति असणाऱ्या लोकाकडून काही अत्याचारही घडले" या सर्वांची बातमी देण्यापलीकडे सोमणानी ब्राह्मणेतर चळवळीबद्दल सपादकीय टीका *कधी ती* म्हणून लिहिली नाही शिक्षणादि मार्गानी आपली उन्नति करून घऊन ब्राह्मणाशी स्पर्धा करावयास ब्राह्मणतर उभ राहिल्यावर ब्राह्मणवर्गात जागृति उत्पन्न होईल आणि समाजातील शक्तियुक्ति याचा मिलाफ झाला म्हणजे भारताच्या पूर्वेतिहासास आणि सस्कृतीस अनुसरून भारताचा उत्कर्ष झाल्याशिवाय रहाणार नाही असा सोमणाचा विश्वास होता आणि त्यासाठी ब्राह्मणब्राह्मणेतराची दिलजमाई राष्ट्रीयवृत्तीन जेवढी करता यईल तेवढी आपल्या लेखान आणि कृतीन करावयास सोमण चुकले नाहीत सामणाच्या या समाजसवेचा गौरव भाऊराव पाटील यानी भाऊसाहेबाच्या साठी-समारभाच वेळी केला ही गोष्ट लक्षात घतली म्हणज ब्राह्मणब्राह्मणतर चळव-ळीतील प्रत्यक बारिकसारिक गोष्टीवर भाष्य न करण्याचा जो सयम सपादक या नात्याने भाऊसाहेबानी पाळला त्याचे महत्व चटकन् लक्षात यईल

भाऊसाहेबानी १९०६ सालापासून १९२४ अखर २० वर्षेपर्यंत प्रकाशचे सपादन केल या अवधीत सातारा जिल्हा राजकीय सभा आणि तिच्या कार्य-प्रणाली, सातारा जिल्हयात असलेल्या सहकारवृत्तीची जोपासना आणि मत-भिन्नतेतही शक्य तितका जास्तीतजास्त एक मार्ग काढण्याचा रोख, ही सातारा जिल्ह्याची वैशिष्ट्य सोमणानी सातत्यान सामाळली लोकमान्य टिळकाची *चतुःसूत्री, विलायत स्वदेशी लोकमान्याचे शिवाजी आणि गणपति उत्सव आणि* त्या निमित्तान होणारी लोकजागृति, लोकमान्यासारख्या राष्ट्रीय पुढाऱ्यावर सरकारन केलेल शिस्त घरताच समाजाला यावयास पाहिजे असा सात्त्विक सताप, होमरूल-लीगची चळवळ व तीमधून स्वार्थत्यागपूर्वक व्हावयाच्या स्वराज्याच्या ध्येयाची उपासना आणि पुढ लोकमान्याच्या मृत्यूनतर महात्मा गाधीनी सुरू केलेल्या असहकाराच्या चळवळीने परकीय सत्तेबद्दलची घृणा आणि स्वद

स्वदेशीचे स्वावलंबन, इत्यादींचा पुरस्कार सोमणांनी आपल्या संपादकीय कार-कीर्दीत मोठ्या हिरिरीने केला. प्रकाश काढल्यापासून वीस वर्षेपर्यंत दरमहा घस सोसून सोमणांनी स्वतःच्या अपत्याप्रमाणे त्याचे संगोपन केले. हे करताना आरंभी आरंभी त्यांनी स्वतःच लेख लिहिले असले, तरी पुढे डोळे अधू झाल्यावर आपले विचार लेखनिविष्ठ करण्यासाठी त्यांना दुसऱ्या लेखकाची मदत घ्यावी लागे. आपले मदतनीस म्हणून काम करणाऱ्या नाना अष्टेकर व नाना भाटे [या तरुण स्नेह्यांचा त्याकामी भाऊसाहेबांना फार उपयोग झाला. भाऊसाहेबांचे लेख लिहिता लिहिताच प्रकाश पत्राचे संपादन करण्याइतकी कुवत अष्टेकर प्रभृतींना आली होती. डोमिंगोला आव्हान देऊन युवराजाच्या आगमनावरील बहि-ष्काराच्या आणि दारूबंदीच्या चळवळीत भाऊसाहेब गुंतले असता नाना अष्टेकरांनी प्रकाशचे संपादन भाऊसाहेबांच्या इतक्याच सफाईने केले. भाऊ-साहेबांच्या तोंडून प्रकाशचे संपादकीय लेख टिपून घेत असताच मराठी ल्घुलेखन-पद्धति निर्माण करण्याची स्फूर्ति विनायकराव नाफडांना झाली. मग त्यांनी स्वतः ती पूर्णतेला नेली.

१९१४–१५ या सुमारास प्रकाश पत्राचे संचालन सर्वसंग्रहवृत्तीने पण राष्ट्रीय-बाण्याने करावे म्हणून स्वतःच्या घरी शंकरराव साठे, दिगंबरपंत गोखले, नाना भाटे, नाना अष्टेकर, काशीनाथपंत माजगावकर, बाळासाहेब राजोपाध्ये, नरहर शिवाजी जोशी, गोविंदराव श्रोत्री, कावामाहेब जागळेकर, अशा नव्या दमाची मंडळी सोमणांनी विचारविनिमयार्थ बोलाविली. प्रत्येकावर प्रकाशच्या संपादनाची जबाबदारीही थोडीथोडी टाकली. त्याप्रमाणे या सर्वांकडून सरासरी वर्षभर लेखनसहाय्यही झाले. पण पुढे हा क्रम फारसा टिकला नाही. प्रकाश-कडे या मंडळींना ओढण्यात, त्यांना सार्वजनिक कार्याची गोडी लागावी आणि कोठे तरी त्यांनी होसेने व उत्साहाने जबाबदारी घेऊन काम करावे, असाही भाऊसाहेबांचा उद्देश होता.

१९२२–२३ साली बाबूराव वैद्य यांनी सोमणांचा 'आनंद प्रेस' घेतला व प्रकाशपत्र वेळच्या वेळी छापून देण्याचे पत्करले. 'प्रकाश' बुधवारी नियमित वेळेवर प्रकाशू लागल्याने, भाऊसाहेब सोमण व त्यांचे सहकारी श्रोत्री, त्याचप्रमाणे गुरु दादासाहेब करंदीकर व आण्णासाहेब चिरमुले यांना आनंद-आनंद झाला. पण सोमणप्रभृति राष्ट्रीय पक्षातील मंडळींवर काही तरी तोहमत आणण्यासाठी टप-लेल्या नोकरशाहीला लवकरच एक निमित्त सापडले. प्रकाशमध्ये एक जर्मन लॉटरीची जाहिरात प्रसिद्ध झाली. ही गोष्ट गैरकायदा आहे हे कोणासच कळले नाही. सरकारने प्रकाशचे प्रकाशक गोडसे व मुद्रक बाबुराव वैद्य यांचेवर खटला भरला. जामीन देऊन अगर किरकोळ दंडावर भागेल असे वाटले होते, पण कलेक्टर वास्कर विलेयांच्या प्रेरणेने प्रांतसाहेब फणसे यांनी प्रत्येकी चारशे रुपये

दंड ठोठावला. सोमणांची माणसे म्हणून हा जबर दंड झाला अशी सर्वत्र बोलवा होती. या दंडप्रकरणात सोमणानी लक्ष घातले नाही. "बरं! बघू!!" असे त्यानी म्हणताच, बाबूराव वैद्यानी दंडाची व्यवस्था करून गोडशानाही सोडवून आणले. आत्मविश्वासाने काम करून संकटाला तोंड देणारे बाबूराव वैद्य त्यामुळेच भाऊसाहेबाना जवळचे झाले. पुढे गोडसे व वैद्य यांचे अपील भाऊसाहेबानीच चालविले आणि दंडाची जवळजवळ माफी मिळविली.

संपादकीय लिखाणाबद्दल ज्याचा तो जबाबदार असला तरी वृत्तपत्रात प्रसिद्ध होणाऱ्या टोपण नावाखालील लेखाबद्दल आणि बातमीपत्राबद्दल संपादकाला जबाबदारी स्वीकारावी लागते. ही व्यवसाय-नीति भाऊसाहेबानी मॅझिनीच्या परीक्षणासंबंधी आलेल्या लेखाबाबत जशी पत्करली, तशीच १९१८-१९ साली एका प्राथमिक शिक्षकाने प्रसिद्धीस दिलेल्या स्कूलबोर्डावरील टीकेबाबतही त्यानी स्वीकारली. 'शिकविता पांडू वेगळाची!' या शीर्षकाखाली प्रकाशमध्ये, *"सातारा स्कूल बोर्डाच्या कारभारावर झोंबरी टीका प्रसिद्ध झाली. ती टीका* लिहिणाऱ्या शिक्षकाचे नाव स्कूल बोर्डाचे चेअरमन व डे. ए. इन्स्पेक्टर याना पाहिजे होते. ते त्याना काही मिळू शकेना. अखेर चेअरमनसाहेब हे संपादकमहाशय भाऊसाहेब सोमण यांचेकडे गेले व माहिती विचारू लागले. भाऊसाहेबानी *त्याना नाव न सांगता, "संपादकावर फिर्याद करा; लेखातील आक्षेप न्यायमंदि*रात खोटे ठरले तर त्याबद्दल होणारी शिक्षा संपादक सहन करील. मात्र साप साप म्हणून कोणा शिक्षकास त्रास द्याल तर संपादकाला निराळा मार्ग स्वीकारावा लागेल," असे चेअरमन साहेबाना भाऊसाहेबानी बजावले. या बजावण्यामुळे चेअरमन साहेबांच्या रागाचे डोळे थंड झाले. गोविंद जयराम फणसळकर मास्तरानी या सोमणांच्या संपादकीय कारकिर्दीतील दिलेल्या गोष्टीप्रमाणेच सोमणानी आपला 'प्रकाश' तडफदार तरुण पुढाऱ्याचे हाती बाणेदारपणाने चालण्यासाठी

लिहिण्यास सांगितले भिडयांनी तसे करताच ग्रामपंचायत आणि लोकलबोर्ड दोघेही गप्प बसली "

संपादकीय जीवनात असले काटे आणि राजद्रोहाच्या खटल्याच्या कुऱ्हाडी स्पष्टवक्त्या संपादकाला नेहमीच येत असतात स्वत ज्याच 'प्रकाश' वर तसे प्रसंग आले असता भाऊसाहेब सोमण त्याना तोंड द्यावयास तयार होते हे अगदी साहजिक आहे पण 'शुभसूचक' वर तसा प्रसंग येण्याचा रंग दिसताच 'आपण तुमचा खटला चालवावयास सज्ज आहोत,' असा त्यांनी शुभसूचकच्या संपादकाना धीर दिला होता आणि १९२१ च्या त्या असहकारितेच्या काळात त्या धीरावरच शुभसूचकाचा निभाव लागला 'श्रीशाहू' मध्ये तर काय त्यांनी आपल्या संपादकीय लेखाच्या पुस्त्याच लिहिल्या होत्या मग 'श्रीशाहू'च्या संपादकीय धोरणाशी आपली मते जुळती राहिली नव्हती तरी 'श्रीशाहू' चे छापखान्यावर अग्नीची अवकृपा १९३६ साली झालेली दिसताच, सोमणांनी त्याच्या पुनर्जन्माचा खटाटोप आरंभिला, हे स्वाभाविकच होय जिल्हयात लोकजागृति करणाऱ्या कोणत्याही राष्ट्रीयवृत्तीच्या पत्रास भाऊसाहब सोमणाचा नेहमीच शुभाशीर्वाद असे बापूराव वैद्यांनी १९२६ साली समर्थ वर्तमानपत्र काढले त्यावेळी किंवा त्याचे पुनरुज्जीवन १९४६ साली न वा लिमये यांनी केले तेव्हा समर्थास भाऊसाहेबांचा आशीर्वाद मिळाला किंवा अन्यही वृत्तपत्राना त्यांनी मार्गदर्शन केले त्यांच्या बुद्धाशी भाऊसाहेबाचे एक ध्येय असे जिल्हापत्रांनी जागतिक घडामोडींची माहिती आपल्या वाचकाना शहाणे करण्याकरता जरूर तितकी थोडक्यात द्यावी, पण मुख्यत स्थानिक बाबींचाच परामर्श घेऊन लोकाना मार्गदर्शन करावे, असा त्याचा कटाक्ष असे अशा कटाक्षामुळेच, आपल्यावर प्रसंगी टीका करणाऱ्या 'एक्य' या प्रागतिकाच्या पत्राचे भाऊसाहेब सोमणाना कौतुक होते ता ६–१२–४५ रोजी 'समर्थ' पत्रास आशिर्वाद देताना त्यांनी स्पष्टच लिहिले आहे की 'समर्थ पत्र मुख्यत स्थानिक स्वरूपाचे ठेवून जिल्ह्यातील स्थानिक गोष्टीची त्यात विशेष चर्चा व्हावी नवीन बदललेल्या काळातील तरुणाचा उत्साह ज्यामुळे वृद्धिगत होत जाईल असे भारदस्त पण स्फूर्तिदायक लेख निरनिराळ्या लेखकाकडून मिळवून ते प्रसिद्ध करणेची विशेष कोशीस करावी सार्वजनिक कार्य करताना कोणावरही करावी लागणारी टीका सडेतोड असली तरी केव्हाही त्यात शिष्टतेचा भंग न होईल याबद्दल खबरदारी घ्यावी अधिकाऱ्याना जिल्ह्यातील वस्तुस्थितीची जितकी जास्तीत जास्त ओळख करून देता येईल तितकी करून देण्याची खटपट करावी सरकारी वक्र दृष्टीला न भिता, चिकाटीने जिल्ह्याला उपयुक्त होईल अशाच रीतीने वर्तमानपत्र चालू राहिल्यास जिल्ह्याच्या सार्वजनिक जीवनाच्या क्षेत्रात त्या पत्रास उच्चस्थान मिळाल्याशिवाय रहाणार नाही, असे अंत करणपूर्वक मी सुचवितो "

संपादक सोमणाचे दर्शन हे असं आहे

---

२३ जिल्हासभेचे जीवन–सूत्रधार, सोमण

भाऊसाहेबांच्या सार्वजनिक जीवनाच्या प्रारंभी दादासाहेब करंदीकरांनी जिल्हासभेचे काम भाऊसाहेबांकडे स्वतंत्रपणे सोपविले आणि ते त्यांनी समरसतेने केले म्हणून त्यांना जिल्हासभेचे जीवन–सूत्रधारच मानण्यात येई

बहुजनसमाज लोकशाहीसाठी तयार व्हावा या दृष्टिने सातारा जिल्ह्याने सातत्याने ज्या एका संस्थेमार्फत सेवा केली, ती संस्था म्हणजे सातारा जिल्हा–सभा होय जिल्हासभा मूळ धरून बसली ती १९०६ च्या राष्ट्रीयसभेच्या त्या अर्थाच्या ठरावानंतरच होय " राष्ट्रीय सभेच्या हेतूंचा प्रसार करणे, राष्ट्रीय सभेला लागणारी माहिती गोळा करणे, जिल्ह्याच्या औद्योगिक उन्नतिप्रीत्यर्थ झटणे " या उद्देशानी तालुक्या–तालुक्याचे मत घेऊन व तालुकासभा स्थापून जिल्हासभा ता ३० जून १९०७ रोजी घाटे थिएटरात दादासाहेब करंदीकरांच्या हस्ते अस्तित्वात आली जिल्हासभेची पहिली नऊ अधिवेशने चिटणीस म्हणजच स्वागताध्यक्ष धरून झाली पुढे चिटणीस व स्वागताध्यक्ष ही कामे निरनिराळ्या व्यक्ती करू लागल्या वडगाव (१९२७) च्या जिल्हासभेपासून कार्यकारी मंडळाच्या बैठकी तालुक्याच्या निरनिराळ्या ठिकाणी बाबुराव वैद्यांच्या सूचनेप्रमाणे भरू लागून वर्षभर जिल्हासभेची जागृति राहू लागली तत्राप यापेक्षाही जिल्हासभेच्या चरित्राचा विचार करताना तिचे १९२१ अखेरचे सर्वपक्षीय स्वरूप आणि त्यानंतरचे केवळ राष्ट्रीय–सभानिष्ठ स्वरूपही सहजच डोळ्यात भरतात

जाता कामा नये अशी दक्षता घेतली पाहिजे ही दृष्टि राहिली म्हणूनच, १९०७ ते १९१० ह्या काळी स्वदेशीबाबत सातारा जिल्हा सरसावल्यामुळे सरकारी इत–राजीस पात्र झाला असता, दडपशाहीने दबलेल्या लोकाना धीर देण्याकरता गणेश व्यंकटेश जोशी बाळासाहेबाबरोबर जिल्हासभेला प्रेक्षक म्हणून येत, आपल्या सल्ला–मसलतीचा फायदा देत आणि आपल्या अर्थशास्त्रीय सम्यग् ज्ञानावर आधारलेले गुवादे व्याख्यानही देऊन जात

"नृपतिजनपदाना दुर्लभ कार्यकर्ता" असा जोशासारखा गृहस्थ पाठीशी आशीर्वादाचे हात उभारून असल्यामुळे त्या धीरावर १९१३ अखेर सातारा जिल्हा–सभा स्थिरपणे भग्न आल्या १९१४ ची प्रातिक परिषद भरवून मवाळ–जहालाच्या एकीचा पाया सातारा जिल्ह्यात घातला पुढे लोकमान्य मडालेहून परत आल्यावर त्याच्या स्वराज्य–संघाच्या होमरूलच्या चळवळीत सातारा जिल्हा समरस झाला

कॉंग्रेस स्कीमच्या ऐवजी मॉटफोर्ड सुधारणा आल्या त्या अपुऱ्या, असमाधान–कारक अशा असल्या तरी त्या राबवून घ्यावयाच्या असे ठरले, तरी रौलट–ॲक्ट व जालीयनवालाबाग याच्या कृपाप्रसादाने राष्ट्रात जो असहकाराचा कल्लोळ उठला, त्यात १९२१ साली विठ्ठलभाई पटेल याच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या जिल्हासभेत असा आज्ञापक सूर काढला की राष्ट्रीयसभेतील असहकाराचा कार्य–क्रम ज्याना झपेल, तेवढ्यानीच जिल्हासभेच्या निशाणाखाली रहावे १९१९ साली कन्हाडास खाडीलकराच्या अध्यक्षतेखाली मॉटफोर्ड सुधारणासबधी मत–प्रदर्शन करण्याकरता जिल्हासभेचे जादा अधिवेशन भरवून सातारा जिल्ह्याने जो दम दाखविला होता, त्याला अनुरूप असाच १९२१ चा सूर होता १९२२ पासून जिल्हासभेची अधिवेशने जिल्हा कॉंग्रेस कमिटीच्यावतीने व परवानगीनेच भर–ण्याचे ठरले त्याप्रमाणे इसलामपूर येथे वीर वामनराव जोशी याच्या अध्यक्षते–खाली जिल्हासभेचे पहिले अधिवेशन भाऊराव वैद्य याच्या पुढाकाराने भरलेही त्या अधिवेशनात कौन्सिल प्रवेशाच्या प्रश्नाचे निमित्ताने उलटसुलट बुद्धिवाद सागण्यात आले आणि तडजोड म्हणून परवानगीवजा कौन्सिल प्रवेशाला मान्यता देणारी एक उपसूचनाही आली, पण बहिष्काराचाच ठराव जिल्हासभेने मान्य केला

"सुतास मत" व कौन्सिल बहिष्कारामुळे लोकमताच्या खोट्या नावावर होयबाना हाताशी धरून सरकारने चालविलेला खळखडोबा पहावत नाही अशी एक फळी, तर बहुजनसमाजाच्या जीवित–जपणुकीचा प्रश्न हाती घेऊन स्वाव–लबनाने स्वराज्य मिळवू पहाणाऱ्या असहकाराच्या कार्यक्रमाला उचलून धरणाऱ्या निष्ठावताची दुसरी फळी, आरभी ते चारच असले तरी तपश्चर्येच्या जोरावरच सगळी जनता आपल्या मागून येईल या श्रद्धेने सरकार ज्याला लोकमत म्हणते याची

ते परवा करीत नसत पहिली व्यवहारसावध तर दुसरी तत्वजीवन राष्ट्रीय पक्षातीलच या दुपाखी ससाराची तोडमिळवणी करणारा कोणी सर्वमान्य "गणेश व्यकटेश" सातारा जिल्ह्याला लाभला असता तर बरे झाले असते तो न लाभल्यामुळे हे दो ही पक्ष एकमेकावर कोलमडून न पडण्याची दक्षता दाखवीत होते तरी जिल्हासभेला "येता अपरिचित काळ नवा, सुखाने ध्यय मनी सेवा। स्वकर आवरा, मर्म गुरु करा ॥' हा उपदेशच आचरणात आणावा लागला

सन १९२१ पर्यंत सातारा जिल्हा-सभा साधारणपणे तालुक्याच्या गावी अगर रहिमतपूरसारख्या तालुक्यातील प्रमुख गावीच भरत असे पण असहकारातून बहुजनसमाजाच्या जीवनाशी समरस होऊन राजकारणाचे खरेखुरे भागीदार जर खेडवरी शतकऱ्याना करावयास हवे आणि त्यादृष्टीने जिल्हा-सभेचे अधिवेशन जर हे एक राजकीय शिक्षण आहे तर जिल्हासभेची अधिवेशन तालुक्या-तालुक्याच्या पोटातील खेडेगावात झाली पाहिजेत ही कल्पना पटल्याबरोबर जयरामस्वामीचे वडगाव, लिंब, चाफळ, मसूर, बिळाशी, वुध अशी गिरकी जिल्हा-सभेच्या अधिवेशनानी घेतली स्थळाप्रमाणेच काळा-सबधी विचार करता मवाळ-जहालाची एकी करणारी प्रातिक परिषद भरवून तो यशस्वी करण्याच्या कामात कार्यकर्त्यांची उत्साहपूर्ण सवड आटल्यामुळे १९१४ साली, १९२२ त १९२७ मधील काळात, असहकाराच्या तपशीलावरून होणारा राष्ट्रीयाचा गृहकलह टाळण्यासाठी, १९३२ व १९३३ साली कायदेभगाच्या धुमधडाक्यात जिल्हासभा बद राहिली आहे एरवी ती नियमाने भरली आहे, आणि या तिच्या नियमितपणाबद्दल केसरी, बापूजी अणे, चिंतामणराव वैद्य अशानी कौतुकही केले आह आता दरक साली कार्यकर्त्यांच्या, बोलावलेल्या अध्यक्षाच्या आणि राष्ट्रीय चळवळीच्या ओघाच्या दृष्टिनच जिल्हा-सभच दिवस धरण्यात आले, ही गोष्ट खरी पण स्थळ काळ कोणतेही असले तरी जिल्हासभचे ठराव आपआपल्या तालुक्यात व पचक्रोशीत प्रसृत करण्याची जबाबदारी जिल्हा-सभच्या प्रतिनिधीवर व हितचिंतकावर १९०७ प्रमाणच म्हणज आरभासारखीच नहमी असे

आपुलकीने झटून आला, राष्ट्रीय–सभेशी जिल्ह्यातील कार्यकर्ते नेहमी निष्ठेने वागले हे जनतेला मनोमन पटल्याचे गमकच मानण्यात आले

जिल्हा–सभाच्या चिटणीसाची निवड वर्षभर काम होण्याच्या दृष्टिने जशी व्हावयाची, तशीच स्वागताध्यक्षाची निवडणूक पूर्वकालीन जनसेवा, (मग ती गाजावाजा न करताही केलेली असेल) जनतेवरील वजन, आणि कामाचा उरक या गोष्टी लक्षात घेऊन होई अध्यक्षाच्या निवडणुकीतही त्यानी केलेल्या तावलाल–पर्यंतच्या राष्ट्रसेवेबद्दलची कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा इरादा जसा असे, तसाच प्राप्त परिस्थितीत मार्गदर्शन करणारा कुशलकर्णधार म्हणूनही त्याच्याकडे पाहाण्यात येई, आणि म्हणूनच जिल्ह्यातील कार्यकर्त्यांच्या गळ्यात जशा जिल्हा–सभेने अध्यक्षपदाच्या माळा घातल्या, तशाच पुण्याचे केळकर, खाडीलकर, गाडगीळ रावसाहेब पटवर्धन, वऱ्हाडचे वीर वामनराव जोशी, बाबासाहेब देशमुख, माधव–राव अणे अगर गुजराथचे जमनादास द्वारकादास, विठ्ठलभाई पटेल याच्याही गळ्यात घातल्या

जिल्हासभाच्या खर्चाबद्दली विचार करता हे सर्वसामान्यपणे सागता येईल की, गणपतराव फणसळकर, आगाशे, डॉ भिडे, कडूसकर व विशेषत भाऊसाहेब सोमण प्रभृति पुढारी घेणाराना त्या कार्यासाठी अखड पदरमोड करावी लागली पहिल्या तीन अधिवेशनास तर दादासाहेबानी दोनशे–पाचशे रुपये असे स्वताच खर्चून तसे उदाहरण घालून दिले होते परिषदेस शेतकरी आणि अगदी अलिकडे कायदेभगाचा गरीब स्वयसेवक हे सन्मान्य पाहुणेच म्हणून समजले जात स्वागत–सभासदाची आणि प्रतिनिधीची फी इतकी तोकडी असे की खर्चाच्या मानाने ती अपुरीच पडे नाही म्हणावयास, १९३१ साली कराची कॉंग्रेसने उघडा मडप घालून काटकसरीचे उदाहरण घालून देताच त्याच धर्तीवर मसूर व विळाशी येथे जिल्हासभा भरल्या तेव्हा पूर्वापार अदाजाच्या मानाने बराच खर्च कमी येऊ लागला

स्वागताध्यक्षाची भाषणे अगर जिल्ह्यातीलच अध्यक्ष निवडलेले असतील तर त्याची भाषणे बहुश आपल्या स्थानिक व जिल्ह्याच्या गरजाचे आविष्करण, जिल्हासभेच्या कामाचा थोडाफार आढावा आणि प्रातिक व राष्ट्रीय प्रश्ना–वरील मार्गदर्शन यानी भरलेली असावयाची जिल्ह्याबाहेरून आलेल्या अध्यक्षाची भाषणे राष्ट्रीय राजकारणाच्या गुतागुती सोडवून समाधान करणारी असावयाची, मधूनमधून शिवराम महादेव परांजपे, अच्युत बळवत कोल्हटकर, सौ लीलावती मुन्शी, चिंतामणराव वैद्य अशासारख्या सन्मान्य पाहुण्याच्या वक्तृत्वपूर्ण राजकारणी अभ्यासाचाही फायदा मिळाल्याकारणाने जिल्हासभेच्या एकदर कामाला खरोखर उठाव येई

जिल्हा सभेच्या कामाचा एकंदरीने आपणास आढावा काढता येईल तो असा. १९१७चे स्वागताध्यक्ष कृष्णराव कडूसकर स्वराज्यासंबंधी बोलताना म्हणतात की " संयुक्त राष्ट्रीय सभेच्या बाबतीत या जिल्हा-सभेने केलेल्या खट-पटीस देशातील सर्व पुढाऱ्यांच्या सहकारितेची जोड मिळाल्याकारणाने या प्रयत्नास पूर्ण यश प्राप्त झाले व डिसेंबरात (१९१६) लखनौ येथे पहिली संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरुन तिजमध्ये स्वराज्याचा ठराव एकमताने मान्य झाला. ही अत्यंत अभि-मानाची गोष्ट आहे. " पण काळ बदलला तशी सरकारची धोरणे व जनतेच्या चळवळीची दिशाही बदलली. १९२१ साली जिल्हा-सभेने जशी असहकारास समति दिली तशी 'नागपुरच्या कॉंग्रेसने ठरविलेल्या हिंदुस्थानच्या लोकानी सर्व न्याय व शांततेच्या मार्गानी मिळविण्याचे स्वराज्यास'ही संमति दिली. पुढे १९२९ साली, सर्व-पक्षीय-परिषदेने परिश्रमपूर्वक तयार केलेल्या " नेहरू रिपोर्टास" सातारा जिल्हासभेने संमति दिली, एवढेच नव्हे तर " लाहोरच्या राष्ट्रीय सभेने *मान्य केलेले पूर्ण स्वराज्याचे ध्येय या सभेस मान्य असून त्याबाबत कॉंग्रेसने* केलेल्या ठरावास या सभेचा पूर्ण पाठिंबा आहे. " असाहि ठराव १९३० साली जिल्हासभेने केला. स्वातन्त्र्यसार ठरावाला एकदा अशी मान्यता दिल्यावर हे जिल्हासभेस क्रमप्राप्तच होते की ज्या होअरविलिंग्डन मु(?)धारणा येणार त्या संबंधी १९३४ साली जिल्हासभेने खालील ठराव करावा:- " त्या स्वयंनिर्णयाच्या तत्वाला बाधक, संस्थानी प्रजेचे प्रतिनिधित्व नाकारणाऱ्या आणि साम्राज्यशाही कायम करणाऱ्या, त्याचप्रमाणे मॉंटफर्ड घटनेपेक्षाही कित्येक महत्वाच्या बाबतीत पिछेहाटीच्या आहेत. म्हणून त्या सुधारणा त्याज्य आहेत." तथापि हिंदु मुसलमान, स्पृशास्पृश्य, ब्राह्मणब्राह्मणेतर, कोणीही असला तरी तो आपआपल्यापरी स्वयंपूर्ण, स्वयंसिद्ध, आणि सुखी घटक झाल्याखेरीज राजकीय तत्वज्ञान अगर त्याने मिळा-लेले स्वातंत्र्य टिकणारे नाही. म्हणून गांधीनी ग्रामोद्धाराची चळवळ काढल्यावर, वा मूलभूत हक्काचा कराची येथे तीस कलमी ठराव कॉंग्रेसने केल्यावर, सातारा-जिल्हासभेने त्यास मान्यता दिली. वस्तुस्थिती अशी आहे की जिल्हासभेच्या जन्मा-

तेने व्यवहार्य मार्ग काढावा, असेही मार्गदर्शन जिल्हासभेने केले. मग, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करावे, शिक्षणाकरता जमविलेला, वाढलेल्या लोकल-फंडामधला पैसा शिक्षणाकरताच खर्च करावा आणि टिळक-राष्ट्रीय विद्यालया-सारख्या धर्तीवर बधू व त्यांचे सहकारी यांच्या स्वार्थत्यागाने चाललेल्या अस्सल राष्ट्रीय-शिक्षण संस्थाना लोकांनी सढळ हाताने व स्थानिक-स्वराज्य-संस्थानी झेपेल तशी मदत करावी, सर्व स्थानिक-स्वराज्य-संस्था पूर्णपणे लोकनियुक्ताच्या असाव्या, देशी वैद्यकाचा प्रामुख्याने अवलंब करावा, दारूचे बाबतीत जिल्हा कोरडा-ठणठणीत करावा, स्वदेशी हे स्वराज्याचे अमोघ साधन आहे तेव्हा वैय-क्तिक झीज सोसूनही स्वदेशीच वस्तु प्रत्येकाने वापराव्या, आणि आपला पोशाख शुद्ध खादीचा ठेवावा, इत्यादि स्वरूपाच्या सामान्यजीवनाला अवश्यक असलेल्या गोष्टीविषयी वर्षानुवर्षे जिल्हासभेने आपले शेकडो हात उभारून ठराव केले असले तर तिने आपले कर्तव्यच केले नाही का ?

जिल्हासभेचा खरा विश्वास ग्रामसंघटना, सेवादल आणि बलसंवर्धन यावर असल्याकारणाने त्या गोष्टीवर भर देऊन खेडोपाडी जागृत, सुसंघटित आणि स्वावलंबी करण्याच्या अल्पस्वल्प प्रयत्नाचे जिल्हासभेने आदरून कौतुक केले आहे

१९१३ साली, " आज नाही उद्या आपण अंगिकारलेल्या गोष्टीचा पिच्छा पुरवतो असे सरकाराम आढळून आल्यास योग्य विचार होऊन आपल्या म्हणण्यास मान मिळालाच पाहिजे, " अशी आशेची मनोवृत्ति होती, ती दोड तपात इतकी बदलली की जिल्हासभा बोलू लागली ' जनताजनार्दनाची विखुरलेली तोंडे एका दिशेला आणून स्वातंत्र्य संपादण्याचे कार्य शिवाजीमहाराजानी केले हल्लीच्या काळी हा एकीकरणाचा मंत्र सिद्ध करावयास आपण त्यागी बनले पाहिजे, आत्म-समर्पण केले पाहिजे " या तयारीच्या स्वयंसैनिकाचीही एक परिषद मसूरच्या जिल्हा-सभेला जोडून झाली होती तीत संघटनात्मक चळवळ सत्याग्रहीनी करावी असे ठरले कारण ' पुढा याइतके ज्ञान जनतेला नसले तरी जनता पराक्रमी असावी लागते लोकानी पोटाच्या उद्योगात व प्रपंचाच्या अडचणीत सदोदित गुरफटून रहावे म्हणजे आपली चंगळ निर्वेधपणे चालेल असे नोकरशाहीच्या चाल-कास वाटते. पण त्याची ही इच्छा सफळ होण्याचे दिवस आता राहिले नाहीत "
जिल्हासभेला हे समाधान मानारा जिल्हा मोठा तल्लख म्हणून लाभले नमून राज-कीय चळवळीच्या अखंड सातत्यास लाभले आहे

१९०७ च्या सातारचे पहिल्या अधिवेशनापासून १९३७ चे बुधचे " पूर्णाहुति समजल्या गलेल्या अधिवेशनापर्यंत सातत्याची ज्योत तेवत ठेवाव-यास भाऊसाहेब सोमण याचे निष्ठापूर्वक लक्षच कारण होते या एका पिढीच्या अखंड सेवेत जिल्हा-सभेच्या अधिवेशनाला प्रत्यक्ष हजर रहावयास भाऊसाहेबाना सापडले नसेल तर बिळाशीचे अधिवेशनाचे वेळी आजारीपणामुळे डॉक्टरानीच

त्याना वदी केली होती त्यावेळी शंकरराव साठे यानी त्याचे प्रतिनिधी म्हणून काम पाहिले एरवी, जिल्हा-परिषदेची स्थळे, तारखा, स्वागताध्यक्ष, अध्यक्ष याची योजना करण्यापासून अधिवेशनाच्या ठरावातील शब्दयोजनेपर्यंत बारीक लक्ष देऊन जिल्ह्यातील कार्यकर्त्यांच्या दिलसाफ सहकाराच्या मध्यबिन्दुभोवती कार्याचा उभार झाला पाहिजे, यावर भर देत देत, जिल्हासभेच्या प्रत्येक गोष्टीत भाऊसाहेब सोमण काळजी वाहत प्रतिनिधीच्या निवासव्यवस्थेपासून वाकीच्या गोष्टीत ते काळोपत जोशासारख्या चिकाटीच्या गृहस्थाची योजना करून, खर्चवेचाची व्यवस्था स्वता भाऊसाहेब सोमण राखीत पडद्यामागील सूत्रधार आणि निधि-पाल म्हणून सोमण ओळखले जात, त्यातील सूत्र राष्ट्रीय उत्थापनाचे होते त्याचा पीळ काँग्रेसने अगर लोकमान्य टिळक अगर महात्मा गाधी यानी घातलेला असे पण जिल्ह्यातील कार्यकर्त्यांची आणि जनतेची मने त्या सूत्रात कशी सर्वसमन्वयाने वसतील याची चिंता भाऊसाहेब सोमण वहात जिल्हासभेचे ते निधिपाल होते म्हणज जिल्हासभचा स्वतत्र निधि होता व तो साभाळण्याची जबाबदारी भाऊसाहेबाच्याकडे हाती, असे नव्हे प्रतिनिधिच्या जमा झालेल्या फीमधून अथवा अन्य स्थानिक देणग्यातून शिल्लक बहुधा उरतच नस उरली तर ती जिल्हासभेचा निधि व्हावयाची मसूरच्या अधिवेशना व्यतिरिक्त असा प्रसगच नव्हता तेव्हा जिल्हा-सभच्या अधिवेशनास तूट आल्यास आणि वर्ष-भर काय चालविण्यासाठी खर्च करावा लागल्यास, तो सोमणाच्या वकीलीचे प्राप्तीतून निश्चित मिळ, एवढयाच अर्थाने ते जिल्हासभेचे निधिपाल होते आपले गुरु दादासाहेब करदीकर यानी आपल्या स्वाधीन जिल्हासभचे काम केले, तो एक ठेवा जिल्ह्याच्या सेवाबुद्धिने आपण जतन केला पाहिज, या कर्तव्यनिष्ठच्या कसोटीत मान भाऊसाहेब सोमण जिल्हासभचे मर्वार्थाने निधि-

२४ पुढारी सोमण

सातारा जिल्हासभचे कार्य अंगावर घेऊन ते यशस्वीपणे पार पाडता पाडताच, भाऊसाहेब सोमणाना लोक पुढारी म्हणून ओळखू लागले १८९१ साली शिक्षकीचा पेशा आणि कायदेवर्गाची विद्यार्थीदशा चालविता चालविताच, भाऊसाहेब सोमण स्वयंसेवक होऊन संघटनच्या पुस्त्या गिरवित होते आणि पुढारीपणाचे वळण घेत होते दादासाहेब करदीकर याच्या हाताखाली वकिली करावयास राहिल्यावर भाऊसाहेब पुढारीपणाच्या खड्र्यावर बसले दादासाहेब करदीकराचा सार्वजनिक पत्रव्यवहार त्यानी करून प्रातिक पुढाऱ्याशी ओळख करून घेतली स्वताच्या टाग्यातून जिल्ह्याच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोका-पर्यंत, आवश्यक तेव्हा, कॉंग्रेसच्या कामासाठी आणि लोकमान्याच्या चळवळी-साठी प्रवास करावा, ठिकठिकाणच्या कार्यकर्त्यांशी घरोबा राखावा, निरनिराळ्या सस्थाची जिव्हाळ्याने चौकशी करावी आणि आपल्याला प्रशस्त वाटेल तेवढे प्रत्येकाच्या उपयोगी पडावे, हे दादासाहेबाचे उदाहरण भाऊसाहेबानी आत्मसात् केले ते इतके की, ता २५ एप्रिल १९३५ रोजी दादासाहेब करदीकर याच्या दु खवटयाची सभा रा ब काळे याच्या अध्यक्षतेखाली झाली तीत जिल्हा कॉं कमेटीचे अध्यक्ष नाथ घाणकर म्हणाले, 'आपल्या सार्वजनिक कार्याची दिशा व धुरा मानसपुत्र भाऊसाहेब सोमण याचेवर आपण हयात असतानाच दादासाहेबानी सोपविली सार्वजनिक कार्यकर्ते पुढारी आपले शिष्य नेहमी तयार करीत नाहीत दादासाहेबानी मात्र भाऊसाहेबाना सर्वस्व दिले " आपल्या गुरुजीनी जे दिले ते भाऊसाहेबानी अर्थातच घेतले आणि त्याचे सवाईन चीज करून दाखविले काही गुण सोनाराचा तसाच सोन्याचाही असावा लागतो भाऊसाहेब सोमणाच्या डोळ्यापुढ दादासाहेब करदीकराची जशी मूर्ती होती तशीच दादासाहेबाच्या बरो-बरीन सातारा जिल्ह्यात जी कर्ती पिढी होती, तिच्याही कीर्तिमत मूर्ती होत्या त्याच्यापासूनही भाऊसाहेबानी अनवानत लोकसेवेच्या स्फूर्ति घतल्या होत्या त्याच्यासबधी प्रसगानुसार व्यक्तिश अथवा सामुदायिकरीत्या कृतज्ञता व्यक्त केल्याशिवाय त्याना रहावत नसे त्यात अग्रयाच गोविंदराव लिमय, साताऱ्चे रा ब पाठक, आणि दादासाहेब करदीकर वाईचे नानासाहेब वैद्य, कऱ्हाडचे

ऐक्याशिवाय राष्ट्रीयसभेला प्रभावी होता येणार नाही अशी याच्या मनाची खात्री असल्यामुळे सातारा जिल्ह्याला समेटभूमी करण्याचे पहिले पुण्य पाठकांना आहे ग व पाठक याच्याप्रमाण वाईच नानासाहेब वैद्य याचीही गाष्ट आह न्या मू रानडयाचे समकालीन, सातारा जिल्ह्यात पहिली लवाद–कोर्टे स्थापणार आणि महाबळेश्वरास गव्हर्नर जाता–यता त्याचेकडून सातारा जिल्ह्याची दु खे निवारण करून घेणारे, पहिले चळवळे म्हणून त्याची जशी प्रसिद्धि होती, तशीच १८९५ सालची कॅाग्रेस पुण्यास भरत नसल्यास आम्ही साताऱ्यास ती भरवता असे आत्म–विश्वासाने मागणारे त घडाडीचे पुढारी होते खुद्द साताऱ्यात बळवंतराव सहस्त्रबुद्धे ही सार्वजनिक कामाची स्फूर्ति–देवता होती पडद्यामाग राहून काम करावयाचे आणि त शतकऱ्याच्या कळकळीन करावयाचे, अशा थाटाचे ते वकील होत ऑस्टन–साहबानी वकील वर्गाबद्दल अनुदार उद्गार काढताच त्यानी माफी मागेपर्यंत हे गृहस्थ त्याचे कोर्टात कामाला गल नाहीत कित्येक न्याया–धिशाना त्याचा अभिप्राय घतल्याशिवाय रहावत नस अस ह गरीबीतून मोठ–पणाला चढलेले टापटिपीचे, दूरदृष्टीचे निरलस लोकसवक होते कऱ्हाडचे भाऊसाहेब भागवत ही सहस्त्रबुद्ध्याची छोटी आवृत्ति असून ते आगरकराचे मामा असल्यामुळे लो टिळक त्याना आपल्या मामाइतके पूज्य मानीत या सर्व पुढाऱ्याच्या राष्ट्रीयवृत्तीचा आणि विशषत लोकमान्य टिळकाच्या बाणेदारपणाने जिल्ह्यात राष्ट्रकार्य उभारण्याच्या कर्मयोगाचा परिणाम भाऊसाहेबाच्या मनावर झाल्याशिवाय राहिला नाही

नावलौकिकास चढले याबद्दल आनंद मानून, काही बाबतीत मतभेद झाला तरी, त्याना भाऊसाहेबानी शक्य तेवढा सहकारच दिला भय्याशास्त्री वाटवे, परचुरे-शास्त्री, बाबुरावजी चरणकर याना त्याच्या त्याच्या ग्रामोद्धारातील व बहुजन-समाजातील चळवळीबद्दल भाऊसाहेबानी धन्यवादच दिले बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाची सोय करण्याकरता १९०६ सालापासून मुंबई इलाखा मराठा शिक्षण परिषद काढून साताऱ्यास जमनाबाई बोर्डिंग चालविण्याचे काम तारळच्याच्या राज महाडिकानी अंगावर घेतले असता, वकिलीमुळे त्या श्रीमंत घराण्याशी संबंध आलेल्या भाऊसाहेबानी त्यावेळी बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाची दिशा राष्ट्रीय कशी असावी, याचा सल्ला श्रीमंताना दिला आणि त्यानी चालविलेल्या स्वार्थत्यागपूर्वक बहुजनसमाजोद्धाराच्या कार्याला आपला पाठिंबा दिला भाऊराव पाटलाच्या रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्यास त्याचा पाठिंबा असेच सत्य-समाजाची चळवळ करताना ब्राह्मणवर्गावर दिनकरराव जवळकरानी वाक्कुठार चालविली असताही, ते "जमिनीच्या तुकडबंदी चळवळीचे प्रचारक बनताच भाऊसाहेब सोमणानी त्यांच्याशी दिलसाफ सहकार केला लोकमान्य टिळकाचे अनुयायी म्हणून तात्यासाहेब केळकर आण्णासाहेब भोपटकर सागलीचे गणपतराव गोडबोले, पेणच रामभाऊ मडलीक अशी मडळी भाऊसाहेब सोमणाच सहकारी होती, ती महात्मा गाधीच्या जमान्यात कांग्रेस-विरोधी संस्थातून काम करीत राहिली आणि भाऊसाहेब कांग्रेसमध्य राहिले तरी एकदा जडलेला स्नेहसबध कदापि तुटला नाही, एवढेच नव्हे, तर राजकीय विचारविनिमय मोकळ्या मनान करून मतभेदाच्या ताणाताणीला सुरवात होताच "आपण दुश्मनी आहोत एवढे तरी आपले एकमत आहे' असे हसत हसत म्हणून ही सर्व मडळी वेगळी व्हावयाची! अगदी मवाळपक्षात असलेले व एकवेळ औंध बाम्ब केसमध्ये आपली "उलट तपासणी" घणारे रा ब काळे याच्याशीही शक्य तेथ सहकार व जरूर तेथ विरोध भाऊसाहेब सोमण करीत आले खरे, पण काळेयाच्यासबधी भाऊ-साहेबाना केवढातरी आदर होता कोणतेही काम अंगावर घतले म्हणजे ते चिकाटीन व अभ्यासपूर्वक तडीस नण्याचा प्रयत्न करण हा काळेयाचा गुण प्रत्यक तरुणाने आदर्शवत पुढ ठवण्यासारखा आहे कौन्सिलात कोणत्याही प्रश्नाचा अभ्यासपूर्वक विचार करणारे म्हणूनच त्याच्याकड सव बघत त्याचे दातृत्व मह-शूर आहेच, त्याच्यावर सकटपरपरा सारखी कोसळत असताही त्यानी सर्व्हंटस ऑफ इडिया सोसायटीला सव्वालाख रुपय दिले त्याच्या निधनामुळे सातारा जिल्हा एका विद्वान् व वक्तृत्ववान् पुढाऱ्याला मुकला अस भाऊसाहेबाचे सद्गतित उद्गार आहेत अन्यपक्षीय पुढाऱ्याबद्दलचा असा गुणग्राहक दृष्टिकोन असणारे भाऊसाहेब सोमण स्वपक्षीय आणि राष्ट्रीय वृत्तीच्या कार्यकर्त्याबद्दल केवढी आत्मी-यता बाळगत असतील बरे! सरदार नामदारानील आण्णासाहेब मुतालिक आणि

रामभाऊ सहेराव जाधव (भुइजकर) ही भाऊसाहेबांची स्नेहीमंडळी कऱ्हाडचे लक्ष्मणराव देशपांडे व नरसिंगपूरचे लक्ष्मणराव सावंत पाटील अशी मंडळी भाऊसाहेबांच्या दिलसाफ मनावराची अशा स्थितीत इस्माईल नूरमहमद हकीम, बुवासाहेब गोसावी यांच्यासारख्या अनेकानेक कार्यकर्त्यांना सार्वजनिक जीवनातील पितृस्थानी भाऊसाहेब सोमण वाटले अगर भाऊसाहेबांनीच सार्वजनिक जीवनात मार्गदर्शन ज्यांना केले त्यांना ते गुरुस्थानी वाटले, तर ते साहजिकच नव्हे काय ? मनुष्यस्वभावाची पारख बरोबर असल्यामुळे, गुणग्राहकतेने भाऊसाहेब नुसते होतकरू मंडळींचे कौतुकच करून थांबत नसत, तर त्या मंडळींना कार्याचे योग्य क्षेत्र कसे मिळेल, याचीही चिंता वहात गणपतरावजी तपासे यांचे मंत्रिपद हे याबाबतचे एक ठळक उदाहरण असून, १९५२ सालापासून आपली चमक मारणारे तरुण यशवंतराव चव्हाण १९४२ च्या आंदोलनातील 'गुप्त्यां'चे नैतिक अधिष्ठानावरील संघटनेचे पुढारी म्हणून कर्तबगारी करून बसल्यावर, त्यांना साजेसे कार्यक्षेत्र मिळताच, कारभार-कुशलतेने १९५४ साली 'यशवंत' पुरवठा मंत्री ठरले, याचा भाऊसाहेबांना निरतिशय आनंद होता अशा कर्तबगार माणसाचा सल्ला घेण्यात आणि लक्ष्मणशास्त्री जोशी वा गणपतराव अळतेकरांसारख्या विद्वान् तरुणाकडून काही शिकण्यात भाऊसाहेबांना कधीच कमीपणा वाटला नाही शिवाय, खेडयातून लोकमान्यांच्या वेळपासून राष्ट्रीयवृत्तीचा प्रसार करणारे चाफळचे विष्णु रामचंद्र देशपांडे यांच्यासारखे पुढारी आणि प्रसिद्धिविन्मुखतेने तेच काम करीत राहणारे प्राथमिक शिक्षक हे भाऊसाहेब सोमणांचे " हुकमी पत्त " च होते म्हटले तरी चालेल या सर्व मंडळींना कोणत्याही विषयावर योग्य ती राष्ट्रीय-दृष्टि ठेवून भाऊसाहेबांनी दिलेला सल्ला प्रांतिक वा भारतीय पुढाऱ्यांच्या सल्ल्याइतकाच नेहमी मोलाचा ठरे तशातही कार्याचा गौरव जसे भाऊसाहेब करीत तसेच जरूर त्यावेळी जवळीकीने कोणाचेही कान उपटण्यास भाऊसाहेब चुकत नसत आणि भाऊसाहेबांनी कान उपटले तरी त्यांच्या दावासकीइतकीच ती कानउपटणी अनुभवान्ती ' मोदक ' च ठरल्याची उदाहरणे सातारा जिल्ह्यात काही कमी नाहीत

भाऊसाहेबांच्या अशा सर्वसंग्राहक धोरणाचा प्रत्यय सातारा जिल्ह्याबाहेर केवढ्या प्रमाणात आला आहे याचे प्रत्यंतर त्यांच्या मृत्युनं ठिकठिकाणी जे दुःखाचे कढ आले त्यावरून येईल लोकांच्या हार्दिक आपुलकीचे असे पुढारीपण भाऊसाहेबांनी भारताच्या स्वातंत्र्याचे सेवेसाठी केले लोकमान्य टिळक हा त्यांचा आदर्श पुरुष होता आणि राष्ट्रीय चैतन्याचा नंदादीप तेवत ठेवणे व काळाच्या ओघाबरोबर आवश्यक असेल त तेल-तूप त्या नंदादीपासाठी तयार करीत राहणे हे त्यांचे व्रत होते त्यामुळेच, महात्मा गांधीच्या सर्व कार्यक्रमांशी जरी ते समरस झाले नाहीत, तरी त्यांच्या व्यवहारी दृष्टीला बहुजनसमाजाचे उत्थापन आणि विधायक कार्यक्रमामुळे राष्ट्रपुनर्रचनेचे साधन महात्माजीच्या चळवळीत स्पष्ट

दिसल्यामुळे, त्या चळवळीतील खादीआदिकरून स्वदेशीच्या अगाचा जसा ते पाठपुरावा करीत राहिले तसेच वहुजनसमाजाच्या राजकीय जागृतीसाठी व त्याच्याशी समरस होण्यासाठी ते खिशाला व अगाला यसही लावून घेऊ लागले कॉंग्रेसला धरूनच त्यानी जिल्हासभेची जोपासना केली आणि कॉंग्रेसशी एकनिष्ठ राहूनच देशाचे स्वातत्र्य सपादन आणि स्वातत्र्यसरक्षण होईल असा त्याचा विश्वास होता

मनुष्यप्रकृतीतील बारिकसारिक छटा लक्षात घेऊन त्या छटाचा उपयोग भारताच्या स्वातत्र्याचे सेवेत करणारा प्रत्येक महाशय भाऊसाहेबाना आपलासा वाटे त्याना पक्के ठाऊक होते की अनुकूल परिस्थिति, स्वताची उदात्तता आणि उत्साह याच्या जोरावर आपल्या भोवतालच्या दुसऱ्या माणसापेक्षा जर आपल्याला सरसता येत असेल, तर ती सरसता सोडतो कोण ? त्या भोवतालच्या माणसातील मागे राहणारी मागे राहतील, बरोबरीची कदाचित् बाजूला सरतील, पुढची पुढे नेतील, न जाणो, केव्हा केव्हा आडवीही येतील, मग मात्र बरोबरीची पाय ओढू लागतील आणि मागची उगीच ओरडतील या सर्वांची सोयरीक साधण्याचा एकच उपाय त्या मडळीत अगदी तळापर्यंत उतरावे आणि त्याना आपल्या हाताचा आधार पाहिजे असेल तेव्हा तो आवश्यक द्यावा जीवन हा मानला तर खेळ आहे माणूसकी ही त्या खेळाची प्रेरक आहे त्यासाठी चमकदार खेळाडू व्हावयाचा प्रयत्न करावा त्या प्रयत्नात समाजाच्या सहकार–सजीवनाचा विसर चुकून पडता कामा नये, कीर्तीचे मदिर वडव्याचा गाभारा होता कामा नये, भजनाची दिंडी उभी राहणारा सभामडप एवढच स्वरूप व्यक्तीच्या कीर्तिमदिराला असले पाहिजे. पुढाऱ्याचा वस या गोष्टीत आहे त्याच्या शब्दासरशी अनुयायी उभे राहिले पाहिजेत चमक दाखवता दाखवता, प्रकाश पडू लागल्याबरोबर पुढारी जर लोकाना सोडून, " एकान्तवास हा पसन्त साधुसन्त । " सारखा वागू लागला, तर उपयोग काय ? पुढाऱ्याचे जीवन हा एक विश्वस्त निधि आहे त्याचा साभाळ लोकाच्या सुखदुःखाशी समरस होऊन करावयाचा असतो, परमेश्वराला म्हणून लोकसेवेसाठी जोडून दिलेले जीवनच खरेखुरे सुदर जीवन ठरते आपले जे जे काही उत्कट, उत्कृष्ट, भव्य वा दिव्य असेल त्याच अर्पण दुसऱ्यासाठी झाले तर आपल्या जीवनाचे सार्थक होते समपणात सजीवन आहे, सजीवन म्हणूनच समर्पण

लोकमान्य टिळक व महात्मा गाधी याच्या चरित्रामृताचा, रामदास–तुकारामादि सताचा, शिवाजी–तानाजी वगैरे वीराचा आणि समाजाने सेवाबुद्धीने वावरणाऱ्या लाकोत्तराचा रोख वरीलप्रमाणे आहे भाऊसाहेब सोमणाच्या व्यवहारशुद्ध मनाचा असा निश्चय झाला होता म्हणून ते आपल्यापरीने तसे वागण्याचा प्रयत्न करीत होते आणि आपण फार कमी पडता आहात याची

भाऊसाहेबांना पुरेपूर जाणिव होती या जाणीवेतच भाऊसाहेब सोमणांचे सामर्थ्य होते त्याच सामर्थ्याच्या जोरावर ते ओळखत होते की जग बदलत आहे आजच्या पक्षा ते उद्या अधिक बरे होणार आहे, असा माणसाचा विश्वास असला तरच तो हृरुपाने कर्मयोगी हातो कालच्यापेक्षा आजचे अगर आजच्यापेक्षा उद्याचे जग बिघडणार, असा ज्याच्या मनाचा सिद्धांत होतो ते वैफल्यवादी बनतात म्हणून चिखला-बेडकांनी भरलेल्या सरोवरात कमळ पाहण्याची ताकद असलेल्या दृष्टीने निष्ठा, तीतून सत्प्रवृत्ति, बुद्धीची एकाग्रता, आणि परस्पराच्या नियम-नमातील समन्वय साधल्याशिवाय गत्यंतर नाही हा समन्वय सोज्वळ न्यायाचा हवा तरच मनुष्य कर्मयोगी होईल

भाऊसाहेबांनी आपल्या पुढारीपणाचे वळण असे घालून घेतल्याकारणाने, दु खिताला दान, अन्यायकाबर मात, आणि सत्प्रवृत्तांना साथ, असे त्या पुढारी-पणाचे पैलू पडतात भाऊसाहेबांच्या पुढारीपणाची किरण उत्क्रांतिच्या कोदणा-तून सुटतात त्या कोंदणाचा मध्यबिंदु व्यवहारशुद्ध निष्ठा आहे म्हणूनच लोक-मान्य टिळकांच्या मृत्युनंतर साताऱ्च्या वकीलवर्गात (बार-रूममध्ये) गप्पा चालल्या असता, "टिळक मेले, साताऱ्च्या महाराजाचा हत्तीदेखील नुकताच मेला त्याबद्दल इतकी हळहळ का ?" असे एका वकिलांनी उद्‌गार काढताच, आपल्या संयमशील स्वभावाने त्याला समजुतीच्या गोष्टी भाऊसाहेबांनी सांगूनही ते वकील जेव्हा आपली जीभ सरळ करीनात, तेव्हा रागण्याचे खेळ करणाऱ्या त्या चटोराला सरळ करण्यासाठी हातात जोडा घेऊन भाऊसाहेब धावले ! लोकमान्य टिळकांच्याबद्दल भाऊसाहेबांना केवढी निष्ठा होती, याचे हे उदाहरण आहे सभो-वतालच्या वकिलांनी त्यांना आवरले आणि डिस्ट्रिक्ट जज्जांनी बोलावून घेताच, आपला तोल सुटल्याबद्दल दोघाही हमरी-तुमरीवाल्यांनी परस्पराची माफी मागितल्यावर सर्व प्रकरण मिटले, अशी आठवण रामचंद्र घोडदेव अष्टेकरांनी सांगितली आहे अस तोल सुटल्याचे प्रसंग भाऊसाहेबांच्या पुढारीपणात क्वचित् असले तरी त्यांची लोकमान्यांवरील आणि त्यांचे अनुयायी म्हणून आपल्या मर्यादा ओळखून, स्वीकारलेल्या राष्ट्रसेवेच्या ध्येयावरील त्यांची निष्ठा प्रखर होती कांग्रे-सच्या मार्गानेच भारताचे स्वातंत्र्य सिद्ध व समर्थ होईल असा त्यांचा विश्वास असल्यामुळेच कांग्रेसवरीलही त्यांची निष्ठा तशीच सतेज होती म्हणूनच "सर्व सामर्थ्यांचा समन्वय साधण्यासाठी उपयोगी पडणारा साताऱ्चा तो वृद्ध कोठ आहे ?' अशी हरिपुरा कांग्रेसचे वेळी देशगौरव सुभाषचंद्र बोसनी भाऊसाहेबांची चौकशी केली होती आणि १९४२ च्या धन्वन्तरी कासेगावकर, किसन वीर, वसंतराव पाटील प्रभृति भूमिगतांच्या देशभक्तीबद्दल आदर बाळगणाऱ्या भाऊ-साहेबांची चेष्टा सरदार वल्लभभाई पटेल "केम पत्रिसरकार ?" या शब्दांनी केल्याशिवाय सोडत नसत

तथापि समाजाला आपल्या आटोपात ठेवण्याच्या त्याच्या कलेमुळेच भाऊसाहेबांच्या पुढारीपणाला महत्त्व चढले, हे विसरून चालणार नाही वादळी सभासुद्धा कसल्याही तऱ्हेची आदळआपट न करता, सर्वांच्या समजुतीने पार पाडावी भाऊसाहेबांनीच सातारा न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये सोनपत-पानपतची आठवण करून देणारी प्राथमिक-शिक्षक बँकेची सभा, अगर रहिमतपूरची जिल्हा परिषद ही त्या कौशल्याबाबत भाऊसाहेबांच्या आयुष्यातील खास उदाहरणे आहेत त्याप्रमाणेच त्यांनी आपल्या पुढारीपणाचा उपयोग अनेकानेक संस्थांना करून दिला हेही त्यांच्या पुढारीपणाच्या महत्त्वाचे दुसरे कारण आहे साताऱ्च्या "व्यायाम मंडळास" डॉ जयकर, चक्रवर्ती राजगोपालाचारी, जनरल करीअप्पा, राजा महाराजसिंग (मुंबईचे राज्यपाल), न्यायमूर्ति छगला यांच्या भेटी भाऊसाहेबांच्यामुळेच झाल्या व त्या संस्थेची प्रतिष्ठा उंचावली त्याचप्रमाणे आर्यांग्ल वैद्यक महाविद्यालयालाही भाऊसाहेबांच्या पुढारीपणाचा उपयोग झाला आहे डॉ वि ल तथा भाऊराव आगाशे लिहितात की– "आर्यांग्ल वैद्यक महाविद्यालयाची स्थापना होऊन चेचाळीस वर्षे झाली पहिल्या दहा वर्षांच्या काळात भाऊसाहेब केवळ नियामक मंडळाचे सभासद होते नाही काळ ते उपाध्यक्षही होते १९३७ साली पहिली लोकमताची सरकारे बनली त्यावेळी संस्थेला सरकारमान्यता मिळून सरकारी वार्षिक ग्रँटही सुरू झाली भाऊसाहेब सातारा जिल्ह्यातर्फे कायदे-मंडळाचे सभासद असल्यामुळे संस्थेची अनेक कामे ते तेथ राहून करीत १९४९ साली संस्थेचे एक प्रमुख कार्यकर्ते डॉ मो ना आगाशे यांचा ६१ वा वाढदिवस साजरा झाला व तन्निमित्त संस्थेचे हॉस्पिटल बांधण्याकरता एकाहत्तर हजार रुपये निधि जमविण्यात आला. संस्थेने "डॉ मो ना आगाशे रुग्णालयाची" जी इमारत बांधली तीकरता संस्थेला कर्ज उभारावे लागले त्यावेळी भाऊसाहेबांच्याच पाठिंब्याने वेस्टर्न इंडिया लाइफ इन्शुअरन्स कंपनीने कमी व्याजाने एकूणपन्नास हजार रुपये कर्ज दिले या शिवाय भाऊसाहेब ट्रस्टी असलेले दोन निधि होते त्यातूनही त्यांनी संस्थेला देणग्या दिल्या युनायटेड वेस्टर्न बँकेतर्फेही संस्थेला तीस हजार रुपये कर्ज घ्यावे लागले ते केवळ वैयक्तिक जामीनकीशिवाय मिळणे शक्य नव्हते। कार्यकर्त्यांच्या कसोटीची ती वेळ होती इमारत-बांधकाम अपुऱ्या स्थितीत होते व कर्ज तावडतोब मिळणे अवश्य होते भाऊसाहेबांनी स्वतः जामीन राहण्याची तयारी दर्शविली व कार्यकर्त्यांना अनुभविक सल्ला देऊन कर्ज मिळविण्यात पुढाकार घेतला अशा तऱ्हेने भाऊसाहेबांनी, कसल्याही अधिकाराच्या जागेवर नसतानासुद्धा, संस्थेला धनिकांकडून देणग्या मिळवून दिल्या १९५२ साली भाऊसाहेबांच्या खटपटीमुळेच डॉ मेहता इमारतीचे उद्घाटन समारंभास अध्यक्ष म्हणून लाभले"

वाईच्या प्राज्ञमठाची नवी पाठशाळा झाली त्या प्राज्ञपाठशाळेच्या संगोपनात तर भाऊसाहेबांनी जीवेभावे भाग घेतला स्वामी केवलानंद सरस्वती (पूर्वाश्रमीचे

नारायणशास्त्री मराठे) यांनी ती संस्था स्थापन केली नैष्ठिक ब्रह्मचर्य पाळून जुन्या वैदिक काळातील आश्रमीय जीवनाप्रमाणे विद्याभ्यास करून उत्तम राष्ट्रीय कार्यकर्ते निर्माण करणे हा संस्थेचा मुख्य उद्देश होता त्याप्रमाणे दिनकरशास्त्री कानडे, महादेवशास्त्री दिवेकर, कावजेशास्त्री, आचार्य विनोबा भावे, विष्णुशास्त्री पराजपे वगैरे नामवंत कार्यकर्ते संस्थेने निर्माण केले नारायण-शास्त्रींचे चतुरस्र शिष्य तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी धर्मकोश, मीमासा-कोश असे चिरस्थायी कामे उभारली राष्ट्रीय-शिक्षणाच्या या परपरोचित नवयुग-समन्वय करणाऱ्या संस्थेतील तर्कतीर्थ व बाबा लेले आणि वर उल्लेखलेली मडळी यांनी भारतीय स्वातन्त्र्याच्या राष्ट्रीय उत्थापनात प्रकर्षाने भाग घेतला आहे. सदर संस्थेच्या सचालकमडळावर भाऊसाहेबांनी अनेक वर्षे काम केले व तिला आपल्यापरी हातभारही लावला ता २१ नोव्हेंबर १९५२ रोजी स्वामी केवलानंद सरस्वतीचा सत्कार झाला, त्यावेळी प्रकृति अस्वस्थ असतानाही केवळ कर्तव्यबुद्धीने हजर राहून स्वामीजींचा यथार्थ शब्दात गौरव केला

अशाच कितीतरी संस्थाना भाऊसाहेबांचे पुढारीपण उपयोगी पडले आहे *मोफत वाचनालये, मलबार-रिलीफ-फड, गुजराथ-रिलीफ-फड, तळेगाव-काच-*शाळा-पैसा फड, सत्याग्रह शिबिरे, शारदोत्सव, अर्कशाळा, खादी-उत्पादन-कार्यालय, धोंडे महाराजांची गोरक्षण संस्था, मसूरचा आश्रम, सज्जनगड-जीर्णोद्धार मडळ, वेदान्तविद्यापीठ, मद्यपान प्रतिबधक मडळ, साताऱ्याचे पॉप्युलर स्कूल, कऱ्हाडचे टिळक हायस्कूल व शिवाजी हायस्कूल अशा कितीतरी संस्थाना भाऊसाहेब सोमणांनी आपल्या पुढारीपणाचा उपयोग करून दिला चाफळचे संस्थान सार्वजनिक करण्याबद्दल त्यांनी खटपट केली होती जिल्ह्यात अग्नि-नारायणाने कोठें कोप केल्यास त्या दग्धभूच्या पुनरुज्जीवनासाठी भाऊसाहेब बिनचूक धावावयाचेच १९१८ साली जाळगवाडी (चाफळ जवळची) जळली असता, भाऊसाहेब सोमणांनी तीन हजार रुपये जमवून त्या गावाला मदत केली होती अशा स्वरूपाचा त्यांचा हा क्रम अव्याहत चालू राहिला

तात्पर्य आपल्या पुढारीपणाचे फाजील स्तोत्र न माजविता भाऊसाहेबांनी ते दावय त्या त्या मार्गांनी राष्ट्राच्या सेवेला लावले राष्ट्रीय पुढाऱ्यांच्या प्रेरणेने, दादासाहेब करदीकर प्रभृतींच्या शिकवणुकीने व प्रसिद्धिविन्मुख लोकोत्तरांच्या उदाहरणाने लोकसेवा करता करता भाऊसाहेबांचे जे पुढारीपण विकासले, त्याचा फिरून लोकसेवेतच उपयोग ते करीत गेले, म्हणूनच १९२९ साली सातारा जिल्ह्यात कॉंग्रेस भरविण्याचा आत्मविश्वास त्यांना आला होता खटपट करूनही कॉंग्रेस *सातारा जिल्ह्यात आली नाही, हा योगयोग !* ! पण *समाजातील तळच्या* माणसाच्या वारिक्सारिक दुखण्यासरण्यापासून राष्ट्रीय उत्थापनाच्या तेजस्वी अग्निकुंडापर्यंत आणि राष्ट्रीय पुढाऱ्याच्या विधायक मार्गदर्शनापासून तो जीवनातील सामाजिक सामर्थ्यसंवर्धनापर्यंत, भाऊसाहेब सोमणांनी लहानथोर सर्वांच्याच सेवेत आपले पुढारीपण कारणी लावले आणि नव्या पिढीला जणु सांगितले की-

" दाविर्येला मार्ग हा मी, जाती थोर जय जन ॥ '

२५ गृहस्थ सोमण

भाऊसाहेब सोमण सातान्यात १८८७ साली इंग्रजी शिक्षणाकरिता आले प्रथम ते काही दिवस यादोगोपाळ पेठेत सचिव हौदाच्या शेजारी गणपतराव देवस्थळी याचे घरी, व पुढे मगळवारात सर सुभदाराच्या आळीत हौदासमोर वडाजवळील घरात, नतर दामुआण्णा जोशी यांच्या घरी असे एकदर तेरा वर्षे त्या भागात बिन्हाड करून राहिले त्याच्याजवळ तेव्हापासून त्याच्या मातोश्री रहात होत्या आजोबाच्या मृत्यूनतर आणि विशेषत आजी पार्वतीबाई याच्या मृत्यूनतर गणुआप्पानी लवकरच पेन्शन घेतल्याकारणाने ते वडूथ येथील आपले घरी राहू लागले अधूनमधून ते साताऱ्यास येत जवळजवळ एक हजार रुपये खर्च करुन त्यानी वडूथच्या घराची दुरुस्ती केली होती आपला मुलगा लवकरच वकील होईल आणि त्याचे बिऱ्हाड स्वतत्रपणे साताऱ्यास राहील अशी अपेक्षा करून आपले पेन्शनीचे दिवस शातपणे वडूथात आपल्या स्वताच्या वडिलाप्रमाणे आपण घालवावेत असा बेत गणुआप्पानी केला होता पण मनुष्य चिंतितो एक, ईश्वरी योजना असते निराळीच

१८९८ साली आपले चिरजीव रामभाऊ सोमण याचा विवाह वरील दृष्टीनेच गणुआप्पानी केला वाईतील कृष्णापुलाजवळ राहणारे काशिनाथपत बापट याची कन्या सौ वा यालुबाई ही सौ सीताबाई सोमण होऊन वडूथास नादावयास आली रामभाऊ सोमणाचा हा विवाह वे शा स रामाचार्य मानडे यानी रामभाऊचे मोडी अक्षर बघून जमविला होता सौ सीताबाई सोमण प्रकृतीने धडधाकट होत्या आणि लग्न होऊन आल्यानतर अवर्षणामुळे वडूथास दाकुतेश्वराला गावकन्यानी पाण्यात कोडले, त्यावेळी दवळात पाणी भरण्याच्या कामी समवयस्क मुलीमध्ये सौ सीताबाई सोमण याच पहिल्या होत्या, असा अभिमान गणुआप्पाना वाटला गणुआप्पाची ही धडधाक्ट सून १८९९ साली प्लेगच्या दुसण्याने देवाघरी गली! नतर काही दिवस गले एवढ्यात साताऱ्याच्या व्यकटपुऱ्यातील वजनदार असे मुखत्यार वकील रघुनाथ विनायक उर्फ तात्या पटवर्धन याची कन्या सौ वा बाळूताई याच्याशी रामभाऊ सोमणाचा विवाह दामुआण्णा जोशी याचे वाड्यात होऊन गणुआप्पाना नव्या सूनबाई आल्या स्वतःच्या दोन मुली, वडूथात दिलेली अनतराव सप्याची पत्नी व मारगिरीस सान्याच्याकडे दिलेली मुलगी आणि पहिली सून ह्या अहवपणी दवाघरी गेल्याकारणाने गणु-आप्पाना आणि दुर्गाबाईना नव्या सूनबाई हपा स्वताच्या मुली इतक्या जिव्हाळ्याच्या वाटल्या असल्यास नवल काय? त्यातूनही वयाच्या दोडवर्षापासून मातृसुखाला आपविलेली मुलगी आपली सून झाली आहे या जाणिवन गणुआप्पा आणि दुर्गा-ताई या वत्सल मडळीना आपल्या सुनविषयी अधिकच आपुलकी वाटली त्यातून

पहिल्या सुनेने नवस करूनही रामभाऊ सोमण, वकील झालेले पाहण्याचे भाग्य तिला मिळाले नाही. तर या दुसऱ्या सूनबाई घरात आल्यावर लवकरच रामभाऊंची वकिली उत्तीर्ण झाली. त्यामुळे या पायगुणाच्या सुनेला नुसत्या रूढ अर्थानेच नव्हे तर सर्व भावनांनी गृहलक्ष्मीचा मान मिळू लागला.

रामभाऊ सोमण हे वकिलीसाठी दादासाहेब करंदीकरांच्याकडे मदतनीस म्हणून राहिल्यावर त्यांनी आपले मंगळवारातील बिऱ्हाड हालवून शनिवारात शनीच्या देवळासमोर काणे यांचे घरी थाटले. वडूयास बांधलेले नवे घर गणूआप्पांना सुखाचे गेले नाही. कारण तेथे राहिल्यापासून ते वरचेवर आजारी पडू लागले. म्हणून कर्तव्यबुद्धीने रामभाऊ सोमणांनी आपल्या नव्या बिऱ्हाडी वडील–मातोश्रींना आणून ठेविले. वडूयचे घर त्यांनी रघुनाथ काशिनाथ गोखले या वैदिक ब्राह्मणास बक्षिस देऊन टाकले. आणि गणूआप्पांनी वडूयच्या गणपतीच्या देवळाचा जीर्णोद्धार जसा निरपेक्ष बुद्धिने केला होता तसाच वडूयच्या घराचाही लोभ आता सोमण मंडळींनी सोडला. वडूय येथे आजोबांना बक्षिस मिळालेल्या जमिनीबाबत रामभाऊ सोमण वकील झाल्यापासून सोमण मंडळींनी अशी वृत्ति ठेविली होती की, त्या जमिनीचा सरकारसारा आपण भरावयाचा आणि कूळ काय दोन आंबे आणून देईल अगर कधी काळी काही धान्य घालील ते महादजीपंत सोमणांचा प्रसाद समजून स्वीकारावयाचे. या प्रमाणे शनिवारात काणे यांचे येथे बिऱ्हाड केल्यावर वडूय येथील मिळकतीपैकी काही किरकोळ भांडी–कुंडी जेवढी आली तेवढीच वडिलार्जित मिळकत म्हणून जगाच्या बाजारात सोमणांच्या जवळ राहिली. एरवी वडीलधाऱ्यांचे आशीर्वाद आणि वळण हाच आपला खरा वारसा आहे असे रामचंद्र गणेश सोमण स्वताच्या मृत्युपर्यंत समजले. आणि त्यांच्या त्या समाधानात त्यांचे सामर्थ्य होते. वडूय येथील घराचा एकही चिरा न दिसण्याइतकी त्या घराची लागलेली वाट आढळून आल्यावरही रामचंद्र

पूर्व-पश्चिम बांधलेली आहे दक्षिण बाजूच्या तीन खणी भागाला लागून जो दरवाजाचा खण आहे, तो आणि देवडीचा खण यावर भर दुमजली माडी आहे तो भाग दुघई आहे त्यास लागून फरसबद अंगण असून त्या अंगणाचे दक्षिण बाजूस दोन खण रुंदीचा व सहा खण लांदीचा असा पडवीवजा बांधीव भाग आहे या भागातूनच दक्षिण बाजूकडे असलेल्या जिन्याने वर माडीवर जाणचा मार्ग आहे

पश्चिमेकडील मुख्य दरवाजातून आत आल्यावर असलेल्या अंगणात एक मोठा हौद आहे इमारतीचे माजघर व अंगणातील हौद याचे दरम्यान तीन खणाची एक पडवी आहे पूर्वेकडील गच्चीखालून मागल चौकात उतरलेवर एक गोठ्याची इमारत राहते व लहानसा चौक राहतो तसीच पूर्व बाजूची एक दुपाकी खोली राहते इमारतीतून बाहेर पडल्यावर बोळाचे पलीकडे एक लहानशी बाग आहे पश्चिम अंगाचे दरवाज्यातून इमारतीत आल्यावर उत्तर बाजूस देवडी व देवडीचे उत्तर बाजूस जो इमला आहे तो सर्व नवीन बांधलेला आहे तो हौदाचे पूव हद्दीपर्यंत या भागात देवडीचे व दरवाज्यावरील खणाचे माडीपैकी पूर्वेकडील दोन खणी माडीचा समावेश होतो त्याचे पूर्वेकडे स्वयपाकगृह असून त्याचे पूव अंगास गाडीचा तबला वगैरे आहे त्या तबल्यास लागून दक्षिणेकडे व हौदाचे पूर्वेस मोकळी जागा आहे हौदाचे पूर्वेस तीन सेप्टिक पद्धतीचे शौचकूप असून पुढे मोकळी जागा आहे इमारतीचे पूव अंगास मागील बाळास लागून दोन शौचकूप आहेत इमारतीचे दक्षिण बाजूस सोमण व आगटे याच्या समाईक मालकीची एक विहीर असून विहीरीत दोघाचाही निम्मा हिस्सा व हक्क आहे " सोमणानी सज्ज केलेल्या घराचे वर्णन १९५४ साली केलेले आढळते ते वरीलप्रमाण आहे १९२१-२२ साली रामभाऊ सोमणानी वरील तऱ्हेन त्यावेळी "टोलेजग हवेली' वाटण्यासारख्या घरात राहवयास सुरवात केली तेव्हा त्याच्या मातोश्री जिवत न हत्या याच सोमणाना राहून-राहून वाईट वाटत असे सुखसोयीनी सपन्न अशी राहण्याची सोय असणारे घर रामभाऊ सोमणानी बांधले आणि ते १९१४ नतरच्या प्राप्तीतून बांधले यावरून रामभाऊ सोमणाची वकिलीतील प्राप्ती काणी अदाजावयास गल्यास तो सपशेल चुकेल कारण पैसे मिळवून साठविण्यापेक्षा त्याचा सदुपयोग झाला पाहिजे असा रामभाऊ सोमणाचा कटाक्ष होता होन्ही

लागत असे. कित्येकवेळा त्यानी आपल्या प्राप्तीच्या मानाने दिलेले आर्थिक दान हे हुकमी पैसे गोळा करणाऱ्या सिंहासनाधिष्ठित राजाच्या दानाचे मानाने उथळे-पणाचे वाटे. म्हणून त्याचे स्नेही त्याना काही बोलू लागल्यास विडीचा झुरका ओढीत निगरगट्टपणाने सोमण ते ऐकून घेत असत. कोणी गरजू रामभाऊ सोमणाकडे आला आणि त्याच्या गरजेइतके आपल्या जवळ द्यावयास नाही असे आढळून आले तर रामभाऊ सोमण ओशाळले होत. मग तो गरजू त्यांच्या घरातून बाहेर पडल्यावर मिळालेल्या पैशाबद्दल कृतघ्न नसला तरी कृतज्ञही नसा-वयाचा ! तथापि दान देण्यातील सौख्य हे रामभाऊ सोमणाना सगळ्यात मोठे सौख्य वाटत असे. त्यातही एका हाताने दिलेले दान दुसऱ्या हाताला न कळेल इतक्या बेताने ते दिले म्हणजे त्यांचे ते सौख्य दुणावत असे. ही त्यांची वृत्ति स्वतःच्या धंद्यातही दिसून येई. आपल्याकडे येणारा अशील आपल्या योग्यते-प्रमाणे आपल्याला आपली फी देतो आहे की नाही या गोष्टीपेक्षा त्याने आपल्याकडे सोपविलेले काम परमेश्वराला स्मरून आपण करतो की नाही याच्यावर रामभाऊ सोमणांचा कटाक्ष असे. त्यामुळे ज्या कामासाठी रामभाऊ सोमणांच्या-पेक्षा दुसरे वकील चोपून शंभर रुपये घ्यावयाचे त्या कामात रामभाऊना पन्नास रुपये मिळाले तरी त्यांची तक्रार नसे. मात्र आपल्या कामाची खरोखर फी किती आहे याची जाणीव दिल्याशिवाय भागतच नाही आणि आपल्या दयाळू वृत्तीचा भलता दुरुपयोग अशील करतो आहे अशी शंका आल्यास त्याला खरखिमतपणे सर्व हिशेब समजावून देण्यात रामभाऊ ढिले नव्हते. हे काम बहुधा रामभाऊकडे कारकून म्हणून काम करणाऱ्या वडुथच्या नारायणमामा जोशाकडे असे. नारायणमामानी हिशेब सांगावा आणि तो आपल्याला जड वाटल्यास खुद्द रामभाऊ सोमणाकडून सूट मिळवावी अशी सवयच सोमणांच्या कित्येक अशिलाना लागलेली होती. त्यातून सरकारी निरखाप्रमाणे काही हिशेब असला तरी आपल्याकडे आलेला अशील हा डोळ्यात अश्रू आणून अगर करुणपणाने आपली कहाणी सांगू लागला तर त्याचे काम मुळीच फी न घेताही सोमणानी करावे अशी उदाहरणे काही कमी नाहीत. त्याब-रोबर असेही एकादे उदाहरण सापडते की जेथे आपला अशील वाह्यात् वागतो असे आढळले, तेथे सोमण कठोरच राहिले. दादासाहेब करंदीकराकडून सुटल्यानंतर स्वतंत्र धंदा करावयास सुरवात केल्यावर सोमणानी चालविलेले मसूर भागातील एका शेठजीचे अपील त्यांच्या विरुद्ध गेले. मी तुम्हाला वकीलपत्र देऊन फसलो, असे म्हणून शेठजी अकांडताडव करू लागताच सोमणानी त्याचे घेतलेले सर्व पैसे परत फेकून दिले, आणि जन्मभर त्यांच्याशी गोड वागले तरी त्याचे वकिलपत्र पुढे कधीच घेतले नाही. सातारा जिल्ह्याच्या १३५२ गावात असे एकही गाव नाही की जेथे सोमणाचा अेखादादुसरा अशील नाही. या त्याच्या व्यापक संबंधामुळे त्याची प्राप्ती

दरमहा पुष्कळ दिवस तरी ८०० ते १००० रुपयाची होती आपल्या वडिलाना जास्तीतजास्त सतरा रुपय पगार मिळाला आणि आपल्यावरोबर शिकलेल्या मडळीपैकी पुष्कळसे दरमहा ८० रुपयापासून २५० ते ३०० रुपयापर्यंत मिळवीत राहिले, या गोष्टीच्या निरीक्षणावरून आपल्या अशिलाच्या हातून आपल्याला जो पैसा मिळे त्यावरूनच, "अनत हस्ते कमलावराने देता किती देशिल दो कराने" असे रामभाऊ सोमणाना होऊन जाई आणि म्हणून "घे लिख, लिख दे' हे हिशोबी जमाखर्चाचे तत्त्व व तत्र पूर्णपणे ठाऊक असूनही, ते न अवलबिता, जिचा सबध आल्यावर किंवा ओळख पडल्यावर रामभाऊ सोमणानी तिचा थोडातरी उपयोग केला नाही अशी एकही सस्था अगर व्यक्ति सहसा आढळणार नाही

अशा स्थितीत एकाद्या सार्वजनिक राष्ट्रीय कार्याला भाऊसाहेब सोमण किती तत्परतेन मदत करीत असतील याची कोणासही कल्पना करता येईल "नाशिक कटातील आरोपीच्या बचावासाठी तात्यासाहेब केळकरानी आठदहा हजार रुपय जमविल त्यासाठी त्यानी मला चिठ्या देऊन गावोगाव पाठविले होते प्रथम सातान्यास गला तो भाऊसाहेब सोमण– गणपतराव फणसळकरानी हजार रुपयाचा चेकच पुढ टविला " ही हकीकत सार्वजनिक सभचे सदाशिवराव बापट यानी स्वता सागितली आहे त्यावरून सोमणाची दानवृत्ति लक्षात येईल विद्यार्थी–वर्गाच्या फी–पुस्तकासाठी पैसे देण्यातील सोमणाचा आनद आपण अनुभविलेल्या गरीबीतून विकासलेल्या मनाचा निरागस आनद असे दु:खिताचा कळवळा हा गृहस्थ सोमणाच्या अत करणाचा उमाळा होता

ब्रह्माश्रमस्वामी उर्फ पूर्वाश्रमीचे गोविंदराव श्रोत्री हे लिहितात की "१९२५ साली खटाव तालुक्यातील एका गावी ते गले होते तेथ त्यावेळी पाण्याचा दुष्काळ होता त्या गावी एकच विहीर होती पन्नास–साठ माणसे घागरी घेऊन तळा–पासून वरपर्यंत बसलेली खालील मनुष्य डबक्यातील पाणी करवटीन भरून घागर भरल्यावर ती पार वरच्या माणसाच्या हातात येई ते दृश्य पाहून भाऊसाहेबाना रडू आवरले नाही तावडतोब मुबई सरकाराला तार करून व लगच सविस्तर पत्र लिहून, त्या विहिरीचे खोदकाम त्यानी लवकरात लवकर घडविले समाजा–

वेळ रोकून शाळेत प्रवेश करावयाचे पहिल्या गोष्टीतील स्वावलंबन नि पावित्र्य आणि दुसऱ्या गोष्टीतील समाजाच्या चालीनें चालण्याची पद्धत, हा वडिलांचा वारसा भाऊसाहेबांनी जन्मभर सांभाळला आणि त्याला उदार हाताची जोड देऊन गृहस्थाश्रमातील आतिथ्यशीलतेचें व्रत कटाक्षानी पाळलें " विधान-परिषदेचे अध्यक्ष झाल्यावरही आपला बालमित्र म्हणून आलेल्या श्रोताचोर्यांना जवळ घेऊन विडी ओढत ओढत त्यांनी मलबारहिल्वरच्या बंगल्यात गुजगोष्टी केल्या, तसाच खटावचे पंडितराव द इनामदार या प्राथमिक शिक्षकालाही आपल्या येथें जेवावयास व झोपावयास ठेवून घेऊन त्यांच्या संसारयात्रेच्याही चौकशा आपुलकीनें केल्या मग सातान्यास आपल्या मुलांच्या खेळगड्यांना व वर्गबंधूंना त्यांनी व त्यांच्या कुटुंबियांनी आपुलकीनें वागविलें असेल यात आश्चर्य मानण्यासारखें काहीच नाही. वा भा खटावकर लिहितात की, " आण्णा (भास्कर) व मी एकाच वर्गात तेव्हा त्यांच्या मुलांपैकी मी एक असे ते समजत दसरा, अश्विनी दिवाळीसारख्या प्रसंगी ओवाळावयाच्या वेळेस मी त्यांच्या मुलांसमवेत उपस्थित असावयाचा " मुलांच्या सोबत्यासबंधी जेथें अशी वृत्ति, तेथें अब्दुल-कादर शेखसाहेबांसारखे भाऊसाहेबांचे वर्गबन्धु व स्नेही " वहिनी मला भाऊजी मानतात " असा अभिमान बाळगतात, हे साहजिकच होय भाऊसाहेब सोमणांनी आपल्या सार्वजनिक कार्यात जोडलेल्या मंडळींनाही घरी जेवावयाची वेळ झाली असल्यास " भात खाऊन जा " असा आग्रह व्हावयाचा, मग कोणाचेही मूल आल्यावर त्याचें तोंड गोड केल्याशिवाय अगर त्याला खाऊ दिल्याशिवाय, सोडलें नाही, हे त्या घराच्या वात्सल्यास साजेसेच आहे

सार्वजनिक कार्यामुळे भाऊसाहेब सोमणांनी जोडलेले लहान-मोठे कार्यकर्ते-वयापरत्वे वा कर्तृत्वापरत्वे सोमणांच्या घरी सन्मानिले जावयाचेच लोकमान्य टिळक, दादासाहेब करंदीकरांच्या साठीसमारंभाचे निमित्तानें आले असता, त्यांनी सोमणांच्या घराला पाय लावले तेथपासून देशातील मोठमोठ्या लोकांचा पाहुण-चार सोमणांच्याकडे झालाच शंभुराव आठल्ये मास्तर लिहितात की " तेव्हांपासून देशभक्तांना सोमणांचें घर म्हणजे सातान्यातील सरदारगृह होतें " केशवराव छापखाने व काकासाहेब खाडिलकर (१९१७), म गांधी (१९२० व १९२७) शौकतअल्ली-महमदअल्ली (१९२०), चिंतामणराव वैद्य (१९२१), मौ अब्दुल महमद युसफ, आनंदीबाई जोगळेकर सौ इंदिराबाई देवधर, गंगाधरराव देशपांडे, तात्यासाहेब करंदीकर (१९२२) तात्यासाहेब केळकर (१९२६, १९३४), राष्ट्राध्यक्ष अय्यंगार, व सौ कस्तुरबा गांधी (१९२७) नारायणराव गुंजाळ, सदाशिवराव वापट, विनायकराव स्फुट, केशवराव जध, मालापूरचे सुमन (१९२८), डॉ हर्डीकर, वाळकाका कानिटकर (१९२९), ठाण्याचे नानासाहेब

दामले, सोलापूरचे डॉ. अंत्रोळीकर (१९३०), सेनापति बापट, प. मदनमोहन मालवीय, सुभाषचंद्र बोस (१९३१), काकासाहेब गाडगीळ (१९३४), बाबू राजेंद्रप्रसाद, आचार्य कृपलानी (१९३५), प. जवाहरलाल नेहरू (१९३७) बाळासाहेब खेर (१९३८) जयप्रकाश नारायण व सौ. प्रभावतीदेवी, रावसाहेब पटवर्धन, अच्युतराव पटवर्धन, शंकरराव देव, बाबा राघवदास अशा कितीतरी राष्ट्रनेत्यांचा पाहुणचार करावयाचे भाग्य आपल्याला लाभले, याबद्दल भाऊसाहेब सोमणांच्या घराला धन्यताच धन्यता वाटते १९४२ च्या आन्दोलनातील नाना पाटील प्रभृति शे-दीडशे (भूमिगत) 'गुप्ते,' भाऊसाहेब सोमण प्रकृतिस्वास्थ्यासाठी १९४६ साली पाचगणीस असताना, सोमणांच्या घरी एका रात्री आले असता, तेवढ्या उशीराही, सोमणांच्या बायकामुलांनी त्यांच्या जेवणाखाणाची व्यवस्था केली, हे ऐकून, शंभुराव आठल्ये लिहितात की " दुर्वास ऋषीच्या मेळाव्याला जेवू घालणाऱ्या द्रौपदीच्या थाळीचा आनंद सोमणांना पाचगणीस झाला."

अशा आतिथ्यशीलतेने चालणाऱ्या घरच्या प्रपंचाचा सर्व भागविण्या-पलिकडे स्वतः भाऊसाहेब सोमण फारसे हिशोबी लक्ष घालीत नसत. आई होत्या तोपर्यंत आईजवळ, नंतर आपले गृहलक्ष्मीजवळ आणि शेवटी शेवटी आपले चिरंजीवाजवळ आपली प्राप्ती देऊन घरची व्यवस्था भाऊसाहेब करीत स्वतःला पैसे लागले तरी त्यांच्याकडूनच ते मागून घ्यावयाचे. विठ्ठलरावजी सोमण लिहितात की " १९१५ मध्ये आमचे आजीजवळ ठेवणेस दिलेली शंभर रुपयाची नोट त्यांचे कनवटीतून केरात पडली व दुसरे दिवशी बागेमध्ये असलेल्या खताच्या खड्डयात गेली. दोन दिवस कोणाच्या लक्षातच आले नाही भाऊंनी प्रश्न केल्यावर आजी घाबरल्या ते कोर्टात गेल्यावर त्या भर उन्हाचा उकिरडा उकरीत बसल्या. सायंकाळ झाली भाऊ कोर्टातून आले आईची चौकशी केली. 'जाऊ दे गं, गेली तर गेली ' या एका वाक्याखेरीज भाऊंनी दुसरा शब्दही उच्चारला नाही. पैशामागे आपण जाऊ नये, आपल्या मागे पैसा येईल असे जीवन आपण ठेवावे, असे भाऊंचे सांगणे असे." आईच्या कारकीर्दीत जे, तेच पुढच्याही आपल्या गृहलक्ष्मीच्या कारभारात ते चुकूनही, असे नव्हे असे, म्हणाले नाहीत. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा परिपोष भाऊसाहेब सोमणांच्या घरात कमालीचा आढळा-वयाचा. " प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत् ।' हे भाऊसाहेब सोमणांनी स्वतःच्या आचरणाने सिद्ध करून दाखविले घरी आलेल्या सुनांनाही आपल्या मुलामुलीप्रमाणेच व्यक्तिस्वातंत्र्य स्वभावातील छटांच्या भिन्नतेमुळे, समाजात वागवताना जी सप्रमाणता भाऊसाहेब पाळावयाचे, नीच पगनही खटावकर लिहितात की " भाऊसाहेब शांत, तर मातोश्री सीताबाई तापट, पण तितक्याच प्रेमळ " स्वभावछटांतील असे वारंवार साभाटून भाऊसाहेबांनी आपला संसार तुकारामासारखा केला म्हटले तरी चालेल

तथापि, ते आपल्या कौटुंबिक कर्तव्यासंबंधी नेहमी जागृतच असत. संसाराच्या प्रारंभकाळात, वेळप्रसंगी झाल्यावर स्वतः "चादक्या" भाजून मुलांना दूधभाकरीची न्याहारीही भाऊसाहेबांनी घातली आपल्या बरोबर इसलामपूर कोर्टात उमेदवारी करणारे वाईचे बुवा देशपांडे, यांचा गणित, भूमिति, इंग्रजी व्याकरण, मेकॉले नि बेकन या विषयात हातखंडा. हे भाऊसाहेबांना ठाऊक होते. म्हणून आपले चिरंजीव विठ्ठलराव व गंगाधरबापू यांना बुवा देशपांड्यापाशी वाईसही एक वर्ष शिकावयास भाऊसाहेबांनी ठेवले होते. कॉलेजात भास्करराव शिकत असता, एकदा भाऊसाहेब त्यांना भेटावयास गेले. सकाळी उशीरपर्यन्त ते रेसिडेन्सीत आपल्या खोलीत झोपलेले पाहून, पुण्याच्या सदाशिव पेठेतील वाडेकराच्या चाळीतील रेसिडेन्सीच्या रेक्टरला भाऊसाहेबांनी बजावले की, "आपण माझ्या मुलाच्या आयुष्याचे नीट वळणाची जबाबदारी सांभाळत नसाल तर मी त्यास सातान्यास घेऊन जातो" हे वाक्य उच्चार-ताना, वा. भा. खटावकर लिहितात की, "भाऊसाहेबांच्या डोळ्यातून घळघळा अश्रु वाहिले त्यात आपल्यापेक्षाही आपली मुले विद्वान् व कर्तबगार निघावीत, या पितृहृदयाच्या आकांक्षा स्पष्ट दिसत होत्या" अशाच कर्तव्यनिष्ठेने प्रपंचाचा गाडा हाकता हाकता, भाऊसाहेब सोमणांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा परिपोष घरी होऊ दिला, तो मुले-नातवंडे जाणतीसवरती झाल्यानंतरच १९०४ पासून झालेल्या संततीपैकी चार मुलगे व दोन मुली कर्तीसवर्ती झालेली त्यांनी पाहिली थोरले चिरंजीव, भास्करराव दोघी तापाने १९३७ साली दिवंगत झाल्यावर त्यांची पत्नी, तीन मुलगे व एक मुलगी आहेत भास्कररावांची कन्या सौ प्रमिला (वामन त्रिंबक वैद्य डोंबिवली) ही दहा वर्षापूर्वी लग्न झाल्यापासून आपले घरी सुखाने नांदत आहे तिच्या थोरल्या भावाने १९५३ साली आत्महत्या केली त्याला अशोक हा मुलगा आहे. तिचे धाकटे दोन बंधु विनायकराव व सुधाकर एतत कॉलेजमध्ये शिकत आहेत भाऊसाहेबांचे द्वितीय चिरंजीव विठ्ठलराव व तृतीय चि गंगाधरबापू सातान्यास वकिली करीत असून चवथे शंकरराव सांगली येथील आरवाडे हायस्कूलमध्ये शिक्षक आहेत विठ्ठलरावांचे पहिले कुटुंब १९४२ साली निवर्तले त्यांचे दुसरे कुटुंब सौ इंदिराबाई या बी ए बी टी असून विठ्ठलरावांना सुरेश, सजीव आणि सौ प्रभावती (मारेश्वर रामकृष्ण हर्डीकर पोफळी) व बनुताई अशी संतति आहे गंगाधरबापू यांचे कुटुंब १९५२ मध्ये काही संतति मागे न राहता निवर्तले शंकरराव हे आपल्या पत्नी व आपला दहा वर्षांचा मुलगा विश्वास यांच्यासह आनंदाने संसार करीत आहेत भाऊसाहेबांच्या दोन्ही मुली सौ पार्वतीबाई जागळेकर व सौ अन्नपूर्णाबाई साठे या अनुक्रमे सातान्यास व पुण्यास आपापल्यापरी आनंदाने संसार करीत आहेत.

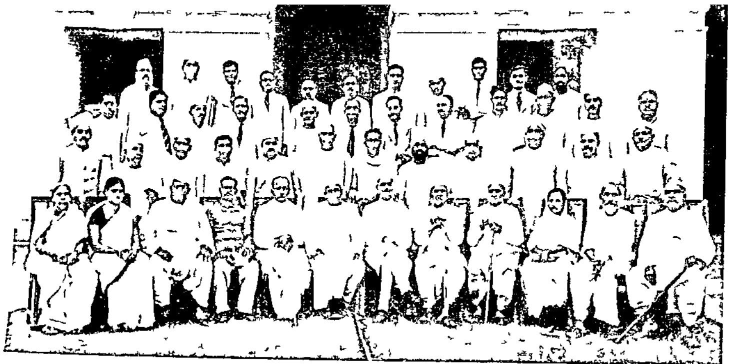
प्रपचातील "सुवर्णा" ची काळजी तेवढी करून भाऊसाहेब आपला गृहस्थाश्रम चालवित असता, त्याच्याभोवती जमलेल्या व त्यानी जमविलेल्या सागातीचाही विचार अपरिहार्य आहे भाऊसाहेबाच्या जवळ असलेले कारकून नारायणमामा जोशी याना जसे त्यानी कुटुबातील एका घटकाप्रमाणेच वागविले, तसेच विधान-परिषदेचे अध्यक्ष झाल्यावरही त्याच्याजवळ राहिलेले ड्रायव्हर बाबूराव माधवराव गुजर यानाही त्यानी तसेच वागविले मग, आपल्या हाताखाली मदतनीस वकील म्हणून काम करावयास घेतलेले एकवेळचे आपले शिष्य नाना भाटे याना ते पुत्रवत् वागवीत असतील, हे का सागावयास हवे ? नाना ह्यात असेपर्यंत दुपारचा चहाच मुळी भाऊसाहेब त्याच्या येथे घेत नाना भाट्याच्या प्रमाणेच यशवतराव कोठावळे आणि नाना अष्टेकर ही मडळीही भाऊसाहेबाचे हाताखाली काम करीत असताना त्यानाही भाऊसाहेबानी घरच्या मडळीप्रमाणे अगदी धाकट्या भावासारखेच वागविले नाना अष्टेकर याच्याकडे ते बहुधा ओरिजिनल साइडची कामे सोपवावयाचे आणि भाटे-कोठावळे याचेकडे अपीलाची कामे असावयाची एकामागून एक अपीले चालवावयाची असताना, भाटे याच्याकडील अपीलाचे कागद व निशाण्या भाऊसाहेब जेवढ्या नमकेपणाने उल्लेखावयाचे तेवढ्याच नमकेपणाने त्यांच चालणाऱ्या अपीलात कोठावळे याच्याजवळील अपीलाचे कागद नि निशाण्या उल्लेखावयाचे १९२७ सालापासून भाऊसाहेबानी आपले जामात बाळासाहेब जोगळेकर यानाही हाताखाली घतले व विठ्ठलराव सोमणाना तो मान १९३४ साली मिळाला अष्टेकराच्याकडून त्यानी प्रकाशनकार्याचे सपादनही काही काळ करवून घेतले त्या कामी लिखाण झाल्यावर, वकिलीच्या कामातील मसुद्याप्रमाणेच, ते सर्व कानावर घेतल्याशिवाय भाऊसाहेब प्रसिद्धीला जाऊ द्यावयाचे नाहीत. आणि अशा आपुलकीने चालून-चालवून आपल्या हाताखाली अगर बरोबरीने काम करणाराचा तनखा ठरल्या तारखला भागविण्यावर भाऊसाहेबाचा कटाक्ष होता जवळ काम करणारापेक्षाही त्याच्या कुटुंबियाच्या स्वास्थ्याची काळजी वाहणारे मालक विरळा !

भाऊसाहेबाचे याशिवाय ठळक सांगाती म्हणजे शभुराव आठल्ये मास्तर यानी भाऊसाहेबाची शेवटपयन्त सोबत केली न्यू इग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षक व टाइम्सचे वार्ताहर असलेले आठल्ये बहुश्रुत होते तसेच तपशीलवार आठवणींचे खजिनदार होते १९०५ सालापासून भाऊसाहेबाच्या बरोबरीने सकाळचे फिरतीत हे बहुधा बिनचूक असावयाचेच दुसरे जोडीदार दिगबरपत गोखले हे व गोविंदराव कुबेर ह्यानी भाऊसाहेबाना होमरूल-लीग चळवळीच्या वेळी केवढा तरी सहकार दिला होता शभुराव आठल्यानीच सागितलेले आणखी तीन सागाती म्हणजे जिल्हासभच्या प्रतिनिधिनिवासासाठी भाऊसाहेब ज्याची योजना करीत ते बाळोपत जोशी, गणुमामा गोळवलकर आणि वाईचे माधवराव साठ पहिल्याची

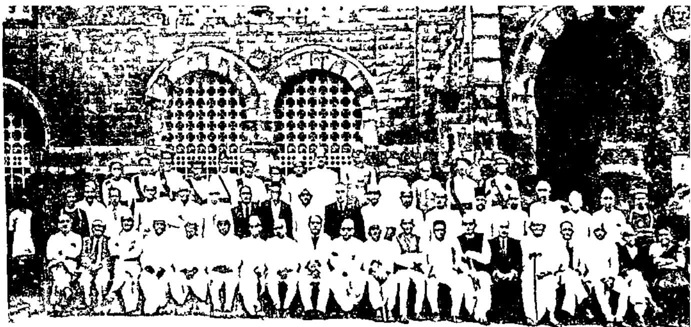
जीवितयात्रा भाऊसाहेबांनी पदरमोड करून चालविली होती, दुसऱ्याच्या घरची घडी भाऊसाहेबांनी दिल्जमाई करून अनेक वर्षांच्या खटपटीने बसवून दिली हे दोघे काय किंवा माधवराव माटे काय, भाऊसाहेबांच्या तोंडून शब्द बाहेर पडण्याचा अवकाश, ते कार्य उभे करून दाखविणारे " बजरंग " होते त्यामुळे महाशिवरात्री-सारख्या एखाद्या दिवशी माधवराव प्रभृतींनी घोटून दिलेली "नाभवी" ही भाऊसाहेब घेत माणसे रासण्यासाठीच होणारी ही भाऊसाहेबांची उतरती भाजणी त्यांच्या अनेक चाहत्यांना पसंत नसे पण बाळोपंत जानाच्या शिवाय कोणासाठीही भाऊसाहेबांना कधी बसलीच आर्थिक घस सोसावी लागली नाही व भाऊसाहेबांना कमीपणा येईल अशा सलगीने ती मंडळीही सार्वजनिक प्रसंगी बसली उठली नाहीत

बाल्यपणापासूनचे स्नेही म्हणून मात्र गोविंदराव श्रोत्री, बाबासाहेब जोगळेकर, रहिमतपूरचे डॉ नरहर पांडुरंग देशपांडे अशी जी सार्वजनिक सेवेत मंडळी होती त्यांच्या जवळ " गुह्याद्गुह्यतरम् " असे भाऊसाहेब रंगत आण्णासाहेब सहस्रबुद्धे हे असेच भाऊसाहेबांचे जीवाभावाचे स्नेही होते गोविंदराव श्रोत्रींनी संन्यास स्वीकारून काशीस वास करताना आपल्या मिळकतीचे सार्वजनिक विश्वस्तपत्र केले, त्याची व्यवस्था करणारात भाऊसाहेबांना प्रमुख स्थान दिले भाऊसाहेब आपल्या या सर्वच स्नेह्यांना सख्या भावासारखे मानीत आण्णासाहेब सहस्रबुद्धे यांचे बन्धु भाऊसाहेब सहस्रबुद्धे कूपर इंजनिअर वर्क्समध्ये ऑफिसर झाले त्या अगोदर १९३८ साली राजकीय क्षेत्रातील प्रतिपक्षीय असलेल्या कूपरसाहेबांना सहस्रबुद्ध्यांच्या बरोबर भाऊसाहेब सामण नुसते भेटले अन् सहस्रबुद्ध्यांचे काम झाले माणिकचंद वस्तुरचंद, वडु-शेठ लुणिया व सीताराम दास देवी, आणि रामभाऊ भिडे यांचा व भाऊसाहेबांचा लोभही लक्षात भरण्यासारखा आहे या मंडळीच्यापेक्षाही भाऊसाहेबांचे मेहुणे काशीनाथपंत पटवर्धन यांचा भाऊसाहेबांवर भावापेक्षाही लोभ असे त्यांच्या पत्नी दुर्गामामी पटवर्धन या आपली नणंद सीताबाई सोमण व भाऊसाहेब सोमण यांना अगदी "घरच्या"च असत व आहेत

एवढ्या सगळ्या वर्णनावरून खासगत जीवनातील भाऊसाहेब सोमणांची मूर्ति जी मनावर ठसते, ती काय, नियमितपणे आपल्या ठराविक मंडळींसह भली लठ्ठ वेताची काठी घेऊन फरफटका करावयास निघालेल्या सोमणांची ? अंगात लोकरीचा किंवा खादीचा अगर रेशमी कोट, डोक्याला पुणेरी पगडी, बनातीची अगर खादीची लांबट टोपी, पायात पुणेरी जोडा अगर स्लिपर अशा काही पोशाखात कोर्टाच्या कामाचेवेळी पाढऱ्या कागदाच्या ब्रिफात कामाचे कागद गुंडाळून घेतलेल्या भाऊसाहेब सोमणांची का मूर्ति निरीक्षकाला आकर्षक वाटते ? की काम नसेल त्यावेळी कोटाची सर्व बटणे काढून विडीची लज्जत घेत घेत

भारतातील कायदमंडळाच्या सभापतींची परिषद १९४९ सिमला
खुर्चीवर मध्यभागी– ना मावळणकर, भाऊसाहेब फिरोदिया प्रभृति

नामदार भाऊसाहेब सोमण यांना मुंबई मंत्रिमंडळ व मुंबई कौन्सिलचे सदस्य व स्टाफ यांजकडून निरोप देते वेळी
जानेवारी १९५०

गप्पा-विनोद करणाऱ्या भाऊसाहेब सोमणाबद्दल पूज्यभाव वाटतो ? भाऊसाहेबा-बद्दलचे आकर्षण निराळेच आहे स्वताच्या कौटुंबिक आपत्तीच्यावेळी भाऊसाहेब धिमेपणाने वागलेच, पण ज्याना म्हणून त्यानी आपले म्हटले अथवा आपले केले, त्याच्या सुखदु खाशी भाऊसाहेब सहृसवेदनी झाले आणि आपल्याकडून होईल तेवढा त्या सुखदु खाचा वाटा त्यानी उचलला या त्याच्या वृत्तीत त्याच्याबद्दलची ओढ आहे त्यामुळेच भाऊसाहेबाचा प्रत्येक ल्हानथोर परिचित त्याना म्हणत आला आहे की–

" केले प्रेम तुवा सदैव अपुल्या आप्तेष्ट–मित्रावरी ।
दैवे धाडियला तुवा उचलिला वाटा नव्याने तरी ॥
तोही आणिक धीर–गभिरपणे, दृष्टी धिमी राखुनी ।
तेव्हा लाविल बोल कोण तुजला ? ना मी तरी त्यातुनी ॥ १ ॥

आहे राखियले तुवा निज मनी वधूजना आपुल्या ।
वारवार तयास ज्या पडत की चिंताहि सर्वा भल्या ॥
जेथे शक्य तिथे तुवा कर दिला, दु खाश्रु वा ना तरी ।
तेव्हा देईल दोष कोण तुजला ? माझ्या न ते अतरी ॥ २ ॥ "

२६ सोमण–दर्शन

विद्यार्थी म्हणून, शिक्षक म्हणून, वकील म्हणून, संपादक म्हणून, जिल्हा–सभेचे सूत्रधार म्हणून, पुढारी म्हणून, व गृहस्थ म्हणून लोकप्रिय भाऊसाहेब सोमणांच्या जीवनातील निरनिराळ्या अंगाचा अभ्यास करताना, त्यांचे समग्र दर्शन घेणे क्रमप्राप्तच आहे. रामचंद्र गणेश उर्फ भाऊसाहेब सोमण यांचे वर्णन " दिसे टेंगणी मूर्ति ही बावळीशी । " असे कोणी केले, तर शिवाजीच्या बहिर्जी–नाईकाची आठवण वर्णनकर्त्याला व ऐकणारालाही होऊन बहिर्जी–नाईकाजवळ बातमी काढण्याचा जो वारकावा होता, तो सातारा जिल्ह्याचा सार्वजनिक संसार चालविताना, आपला वकिलीचा पेशा चालविताना अगर कानावर आणि डोळ्या–वर येणाऱ्या माणसाची पारख करताना, भाऊसाहेब सोमणांच्याजवळ होता, अशी सूचना त्या पद्यपंक्तीतून कोणालाही झाल्याशिवाय राहणार नाही. डोळ्या–खालून गेलेली अगर कानावरून गेलेली प्रत्येक बारिकसारिक गोष्ट भाऊसाहेबांच्या स्मरणपेटिकेत अगदी हाताशी असल्यासारखी असे. न्यायमंदिरात चालवावयाच्या कज्जाखटल्यातून निशाण्याचनिशाण्या क्रमाकासुद्धा भाऊसाहेब जेव्हा उल्लेखित तेव्हा त्यांच्या स्मरणशक्तीची मातब्बरी अनेकांच्या प्रत्ययाला आलेली आहे. पण डोळ्यांचे एक इंद्रिय कामचलाऊ राहिल्याने त्यांच्या स्मरणशक्तीचे तेज जास्ती वाढले होते, अशी याबाबत एक मीमांसा असून, तिच्यात तथ्यही असेल. तरीपण गरिबीतून कष्टासायासाने वाढलेल्या, सहनशीलतेने समाजाच्या सहकाराचे सौभाग्य संपादन केलेल्या आणि राष्ट्रसेवेसाठी स्वार्थत्यागपूर्वक कर्मयोगी झालेल्या भाऊसाहेब सोमणांचे स्मरण " मागीला " ना होत राहील ते भाऊसाहेबांच्या या सर्व अंगोपांगापेक्षा दुसऱ्याच तीन गुणविशेषामुळे होत राहील, यात शंकाच नाही. " नद्या, ओढे, नाले, मिळति समभावे जलधिला । " अशी वच्युक्ति आहे. भाऊ–

नाहीत, असा त्याचा धिमा धीटपणा आणि तत्त्वा होता शिवाय त्याच्यापुढे आपला सातारा जिल्हा राष्ट्रीय उत्थापनात आणि राष्ट्रीय बाधणीत कर्तव्य-निष्ठेने प्रगतिपर रहावा असे जीवितकार्य होते आणि त्यासाठी त्यानी अखड सेवाव्रत घेतले होते " भला रे भला ! बोल्ती ते करावे। " एवढेच त्याना ठाऊक नव्हते, तर कोणाचेही भले करावे पण बुरे चुकूनही हातून होऊ नये याबद्दल कायावाचामनाने दक्षता घेण्याचा स्वभाव त्यानी बनवला होता सामनेवाल्याना आणि विरोधकाना देखील मनुष्यस्वभावातील साहजिकपणाने 'भाऊसाहेबानी दोन ठेवून दिल्या तरी एकादेवेळी झिणझिण्या व्हावयाच्या पण सामनेवाल्याचा वा विरोधकाचा तणतणाट अगर थयथयाट धिंगाणा घालावयाचा नाही

स्वताच्या वैयक्तिक दैनदिन वर्तनातही भाऊसाहेबाचा हाच थाट असे असेल त्या परिस्थितीत नीटनेटका पोशाख आणि समाजात ज्याला " साधेपणी चारुता " म्हटले जाईल अशी बसण्या-बोलण्या-चालण्याची ठेवण भाऊसाहेबाना मनापासून आवडे पण " ज्याच्यावाचून अडले त्याला व्यसन म्हणतात, " मग " व्यसन " शब्दाचा अर्थ सकट करा की चटक करा, त्याला आपल्यावर मात करु द्यावयाची नाही, असा भाऊसाहेबाचा कटाक्ष असे म्हणून वेळेस लाव " पारशी ' कोटाखाली धोतराऐवजी पचा नेसून बाहेर पडण्याची वेळ आली, तर पोशाखाच्या महत्त्वापेक्षा कामाच्या महत्त्वाकडे लक्ष देऊन भाऊसाहेब खुशाल बाहेर पडत एरवी, एकदा हेचे वेळापत्रक ते पाळित पहाटे उठून नियमितपणे तीन मैलपर्यंत रपेट करण्याचे जेथवर निभले, तेथवर त्यानी ती रपेट करण्यास सोडले नाही फिरुन येताना, अगाऊच ठरवून अगर काम असेल तर जरूर म्हणून, एकाद्या स्नेह्यासोबत्याच्या येथे, कार्यकर्त्याकडे अगर एकाद्या प्रतिष्ठित-लब्धप्रतिष्ठिताकडे देखील जाऊन, त्याच्या घरचा समाचार घेऊन मग्यास अगर समोर असलेले कार्य मार्गी करण्यास भाऊसाहेब सैलावले नाहीत फिरावयास जाताना व फिरुन आल्यावर त्याना चहा लागे आणि वेळ रिकामा सापडला अगर गभीरपणे एकाद्या गोष्टीचा विचार तापवावयाचा असला की त्याना विडी प्यावीशी वाटे, पण आपल्या प्रकृतिमानाप्रमाण या आपल्या 'पाना' ला सुद्धा त्यानी कह्यात ठवले होते फिरुन आल्यावर ते आपल्या वकिलीच्या व्यवसायासाठी आपल्या पक्षकाराचा परामर्ष घेत आणि मग स्नान करीत पुढ न्यायमदिरातील कामकाज आटोपलेवर नगर-वाचन-मदिर, वृत्तपत्र-कचेरी, सावजनिक सभा, युनियन क्लब, जेथे जये म्हणून जगाची तारीखतागायत हालचाल कळल, अगर पार पाडावयाचे सार्वजनिक कर्तव्य असेल, तेथ तेथ जाऊन भाऊसाहेब आपला वेळ, चतुराई आणि सघटन-क्षमता खर्ची लावित ही वेळापत्रकी काटेकोर नव्हती कारण सवसाधारणपण या वेळापत्रकाप्रमाण दैनदिनीची चाल हात असताही अनक माणसानी यावे-भटावे, सल्लामसलती घ्याव्या, सावजनिक कामाच्या दिशा विचाराव्यात, नव्या तरुणानी

आपल्या आशा–आकांक्षा–अपेक्षा सांगाव्यात आणि भाऊसाहेबांनी त्यांना मार्गदर्शन, साहाय्य, जवळीक करावी, हा गाडा बद्धा गोडपणाने चालत असे "तू मूर्खपणाने बोलत आहेस !" असे भाऊसाहेब कोणाला चुकूनही बोलावयाचे नाहीत पाल्हाळ अगर मूर्खपणा आवरण्याचा त्यांचा इशारा "आले लक्षात !" या शब्दांनी व्यक्त व्हावयाचा हा इशारा कोणाला समजलाच नाही तर गुणी वा कर्तृत्ववंताची छाप असलेल्याचे म्हणणे सारे ऐकून घेऊन, विनायक कोंडदेव ओकांच्या लेखणीचे थाटात "तात्पर्य, असेच तेवढे करावयास हवे" असे सांगून भाऊसाहेब मोकळे व्हावयाचे, अन्यथा, "तुमचे मार्ग तुम्हास मोकळे आहेत" अशी रवानगी करावयाचा त्यांचा थाट असे

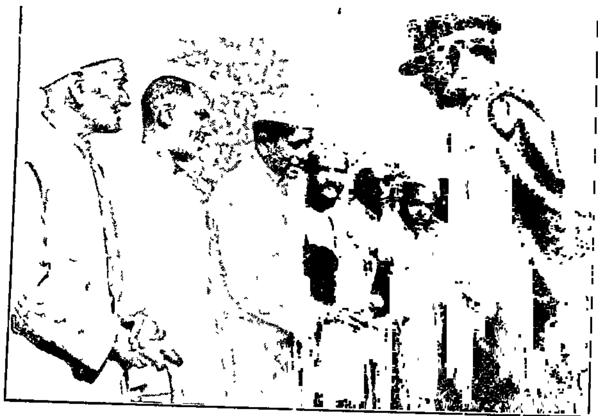
व्यक्ति, संस्था किंवा कार्य, भाऊसाहेबांनी एकदा 'आपले' म्हटल्यावर त्याचा यशस्वी पाठपुरावा सातारा जिल्ह्यात आपल्या कुटुंबियाइतक्याच आपुलकीने रात्रंदिवस करावा तर भाऊसाहेबांनीच आपल्या बालपणीच्या वर्गबंधूपासून, कारागृहात प्रसंगाने झालेल्या सहवासबंधूपर्यंत, आणि सार्वजनिक कार्यातील सहकाऱ्यापासून आपल्या उपकारी स्वभावामुळे जोडलेल्या बारिकसारिक माणसापर्यंत सर्वांचाच तसा अनुभव नाही काय ? "दे दान गुप्त उपकार करी, न बोले" हा भाऊसाहेबासंबधीचा अनुभव हरएकाला हरएक प्रकारचा आहे हे सर्व करण्यात मावळत्या, तळपत्या व उगवत्या पिढीचे संबंध साखळीच्या दुव्यासारखे रहावेत, श्रीमती–गरिबीचा परिस्थितिजन्य वा कर्तृत्वजन्य फरक काहीही असला, तरी परस्पर सहानुभूतीचा ओलावा त्यात कायम रहावा आणि वृद्धत्व, विद्वत्त्व, विशालत्व, कर्तृत्व व अल्पकत्व याचा चुकूनही अनादर होऊ नये असा भाऊसाहेबांचा कटाक्ष असे, त्यासाठी सामुदायिक सहसंवेदनेची वृत्ति प्रत्यक्ष बारिकसारिक कार्यापासून जोपासत जाण्याशिवाय राष्ट्रीयत्वाचा बहुरंगी एकजिनसीपणा समाज–प्रकृतीत मुरणार नाही, असा भाऊसाहेबांचा हिशोबी दण्डक असल्याकारणाने, त्याला बाध येईल असा काही प्रसंग घडल्यास, त्यांना चैन पडत नसे वृद्धापकाळी, आपल्या आत्मसंयमाच्या पब्लिक सुधाराच्या गोष्टी राहिलेल्या पाहिल्यावर, त्या बचैनीला थोडसे चिडखोरपणाचेही स्वरूप आल्याशिवाय राहिले नाही आणि तो चिडखोरपणा भाऊसाहेबांच्या संयमशीलतेलाही झुगारून केव्हा केव्हा प्रगट होऊ लागल्यावर तो एक चर्चेचा विषय होऊ लागला होता आणि तरीही भाऊसाहेबांशी जवळचे कसलेही आपुलकीचे संबंध आलेल्या प्रत्येकाला वाट की आपण जगाच्या पाठीवर विवेकसाक्ष जोपर्यंत निर्मळ इच्छेन व निर्मळ मनाने वागतो आहोत तोपर्यंत भाऊसाहेब सोमण आपल्या पाठीमागे कैवाराचे सुदर्शनचक्र घेऊन खास उभे राहतील त्यामुळे प्रत्येकाची विशेषत कार्यकर्त्यांची चिंताही दुणावे की भाऊसाहेबांनी नाके मुरडण्यासारखे आपले हातून काहीसुद्धा होऊ नये, मग त्यांनी कान उपटण्याची गोष्टच कशाला ? कारण त्यांचेशी काहीही मतभेद असले तरी प्रत्येकास अंतरीची जाणीव होई की–

कालोचित तेजस्वीपणाने पण शिवाजी–रामदासाच्या परंपरेस साजेशा नेकीने सर्व लहानथोर मंडळींना सांभाळित सांभाळित सातारा जिल्ह्याने भारत–राष्ट्राचा अभिमानास्पद घटक म्हणून नांदावं, व योगी लोकमान्य टिळक व शांतिब्रह्म महात्मा गांधी यांच्या इच्छेप्रमाणे भारताला जागतिक प्रतिष्ठा लाभावी म्हणून सातारा जिल्ह्याने सात्विक प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत आपले कर्तव्य बजावित रहावे, ही इच्छा व तिला अनुसरून मार्गदर्शन आपल्या सर्व कळत्या आयुष्यात करीत राहणारा सातारा जिल्ह्याचा महाभाग म्हणून रामचंद्र गणेश सोमण नेहमीच ओळखले जातात व जातील. अजातशत्रु या एकाच शब्दात ज्याची यशो–लोचना देता येईल असे सातारा–जिल्ह्याचे ब्रिटिश रियासतीतील एकट एकच पुढारी म्हणजे देशभक्त रामचंद्र गणेश ऊर्फ भाऊसाहेब सोमणच होत. याचा अर्थ सोमणांना कोणी विरोधकच नव्हते किंवा टीकाकार नव्हते, अगर सोमणांशी कोणाचा मतभेदच झाला नाही अथवा सोमणांना आलेले मोठेपण सर्वांनाच शंभर टक्के मान्य होते, असा नव्हे पण या सर्व मंडळींना फार तर सोमणांशी फटकून वागावे असे वाटे, हेवादावा करून सोमणांची कीर्ति आणि प्रतिष्ठा मातीला मिळवावी अगर तिला डाग लागावा अशी इच्छा त्यांना कधी झाली नाही एवढाच 'अजातशत्रु' या विशेषणाचा अर्थ घ्यावयाचा आणि याचे कारण विविधवृत्ताच्या कुचेष्टखोर आलमगीराने "डेप्युटी महात्मा" म्हणून ज नामा–भिधान सोमणांच्या अंतरी निर्मळ वाचेचा रसाळ'' अशा वृत्तीमुळे त्यांना

रहात नसे सोमणाचे व्याख्यान अनेकवेळा सरकारी अरेरावाना आव्हान देऊनही झाले आणि झाली तरी वाव मारण्याची सोय नाही अशी स्थिति झाल्यामुळे, सरकारी अरेरावानी वहयाचे तेल याग्यावर वाढलेही सोमणाच्या वाणीप्रमाणच त्याच्या लेखणीचीही वाक्प्रणाली "असद सावधान" असल्या-कारणाने कोणाच्याच रोषाला बळी पडली नाही सातान्यास निघणाऱ्या 'श्रीशाहू' पत्रात ते आदी आरभापासून लिहित असत त्या "सपादकीय गुप्तदानाला" सरकारी सुदर्शन बाधले नाही पुढे 'प्रकाश' वाढल्यावर दुसऱ्या एका स्नेह्याच्या लेखासाठी ते पाठीमागे लागले, पण चाटून गेले, बाधले नाही पुढे पुढे डाळयाच्या अधुपणामुळे सोमण स्वता प्रकाशमध्ये अगर इतरत्र कमीच लिहू लागले कोणी आग्रहच केला अगर प्रसगानुसार तसे कर्तव्यच वाटले, तर सोमण सागत व कोणीतरी त्याची सागी उतरून घेऊन त्याचा लेख तयार होई साह-जिकच त्याचे लेख कधीच अमर्याद होत नसत, ते टाकीव असत, पण अतिशयोक्त नसत, आणि नम्रतेचे असत तरी शरणाईचे नसत

तरीही त्याच्या 'प्रकाश' वर परकीय सरकारचा रोष झालाच सार्वजनिक वाचनालयातुन प्रकाशला मज्जाव होण्याचे कारण सोमण आपल्या पत्रातून जनतेला राष्ट्रीय वळणाचे राजकीय शिक्षण देत वृत्तविवेचन, मत-प्रदर्शन वगैरेंशा सरकारी धोरण, त्या धोरणाला तड देण्यासाठी लोकमान्य टिळक-प्रभृति राष्ट्रीय पुढाऱ्यानी करावयाचे ठरविलेले हस्तादोलन आणि पहिल्याच्या अयुक्तपणाचे तर दुसऱ्याच्या अचूकपणाचे आविष्करण या गोष्टीवरच सोमणाचा व त्याच्या सहकाऱ्याचा सगळा भर होता जीवेभावे झटून सोमणानी सगोपिलेल्या सपादकीय कारागिरीचा 'छोटा छाप" एकाच वाक्यात असा दाखवता येतो की— एका बाजूने हाईल तेवढे स्वाभिमानपूर्वक जनतेचे हित साधित असताच, पारतन्त्र्याचे पाश जणकरून तुटावयास लागतील अशा खटपटी दुसऱ्या बाजूने करावयास जनतेला स्फूर्ति यत रहावी राष्ट्रा-तील हरएक आपत्तीचा निरास स्वराज्यानेच होईल असा लोकमान्याच्या प्रमाणेच, सोमणाचा दृढ विश्वास होता पारतन्त्र्याच्या काळात आपल्या चळवळी व लेखन-भाषण याचे धोरण वरीलप्रमाण सोमणानी कटाक्षाने ठेवले स्वराज्य आल्यावर ते न्यायी, वळकट, तेजस्वी व यशस्वी व्हावे म्हणून सोमणानी स्वता भाग घेतलेल्या समाना व चळवळीना वळण लावलच शिवाय आपल्या जवळच्या लेखकाना, वक्त्याना व कार्यकर्त्याना तेच पाठ द्यावयास सोमण विसरले नाहीत

भारताच्या स्वातन्त्र्याचे आड यणारे ब्रिटिश नोकरशाहीतील अरेराव आणि राज्ययत्रापासून अन्यक्षत्रातील सर्व पारतन्त्र्याचे पाश-धारक हे सोमणानी सामनवाले गणावे आणि हिंदी स्वातन्त्र्यासाठी आपापल्या कुवतीप्रमाणे धडपडणारे स्वताशी कित्येक बाबनीत व्यासभिन्न मते धारण करणारे

भाऊसाहेब यशवंतराव बाळासाहेब देसाई करिआप्पा

राज्ययंत्रावर व त्या राज्ययंत्राच्या मोलमजूरावर 'आपले खरे हितकर्ते' म्हणून लोकांचा कसा विश्वास बसेल याची काळजी डोळ्यात तेल घालून "पारतंत्र्याचे पाशधारक" घेत असतात अशा वेळी आपल्या विशुद्ध चारित्र्याच्या जोरावर लोकपुढाऱ्याला आपली जबाबदारी रीती नेटाने व दक्षतेने पार पाडावी लागत असेल खरे! भाऊसाहेब सोमण या कसोटीला उतरले असून १९३० सालच्या शांतिसंग्रामाच्यावेळी तर खुद्द जिल्हाधिपतींनी सोमणांना पत्र लिहून बिळाशी वगैरे भागातील तीव्र शांतिसंग्राम सौम्य करण्यास विनवले होते यावरून लोकच काय, पण स्वत ब्रिटिश नोकरशाहीदेखील मनात समजून चुकली होती की देखावे कसेही दिशाभूल करोत, सातारा जिल्ह्यात नैतिक अधिराज्य भाऊसाहेब सोमणांचेच चालते

हे प्रलोभनीय स्थान सोमणांना सहजासहजी मिळालेले नाही कवड्या खुळखुळवून पचवीसचे दान, अगर "तोडीचे तीन," घेण्याइतके सोपे काम "लोकांच्या मनचा राजा होण्याचे" बघीच नसते त्यासाठी लोकांची सेवा तनमनधनाने करावी लागते "राजा प्रजानुरजनात्।" तसा पुढारीही सोमणांना त्यांच्या मातापितरांनी जे नामाभिधान केले, त्याचे सार्थक सोमणांनी आपल्या लोकसेवेने खरोखरच केले आहे "सर्वांस सधि, कुणा न वदी" हा अगोदर, सोमणांकडील रावल्याचा शिरस्ता त्यामुळे जनमनात आपुलकी उत्पन्न होते ही गोष्ट खरी, पण कित्येक वेळा, वेळ आणि उत्साह याचा निरुपयोग व दुरुपयोगही होतो तथापि सोहि जन्मभर पतकरण्यात आला याचे कारण सोमणांच्या हृदयाची अ–सीम उदारता "जे जे इतरा व्हावे। ते शक्यनुसार करावे, करवावे॥" हा सोमणांचा जणु काय दण्डकच! मग ते कार्य आपल्याहून भिन्नमताच्या, पक्षाच्या, वयाच्या, जातीच्या, रवावाच्या वा गवाळपणाच्या माणसाकडून होत आहे याची क्षिति सोमण बाळगणारे नव्हते त्यातून एकादे कार्य समाजाची प्रगति करणारे, नीतिशुद्ध व विशेषत परकीय नोकरशाहीला थोडा–फार तरी दाह देणारे असेल, तर ते केवळ भिन्नपक्षीयाकडून आरभिलेले म्हणून त्या कार्याला मदत करावयास सोमण विचकावयाचे नाहीत उलट, अशा माणसाला आपला सन्माननीय पाहुणा करावयालाही ते सोडावयाचे नाहीत

सोमण असे करू शकत याचे कारण "गुणा पूजास्थान गुणिषु न च लिंग न च वय।" ही वृत्ति सोमणात भरपूर भरलेली होती "शत्रूकडूनही गुण मिळता घ्यावा।" हे अनेक अर्थांनी सार्थ असलेले समर्थवचन सोमणांच्या नखा–बोटातून जणु उतरलेले त्याच्या जोरावर हिंदुस्थानची खरी प्रजा आणि जीवनो–त्पादनशक्तिचा झरा जो शेतकरी, त्या वर्गाचे निवासस्थान जी खेडी, त्याचे कल्याण सर्वप्रथम साधावे म्हणून सोमणांच्या सर्व खटाटोपाचा कटाक्ष त्यामुळेच पहिल्या पन्नास वर्षांत हिंदी राष्ट्रीयसभेत जसे सर्व मतमतांतराच्या व पक्षोपपक्षाच्या

समन्वयावर लक्ष ठेवून आपले कालपरिपक्व धोरण आखले. त्याचप्रमाणे सोमणानीही आपल्या समन्वयपद्धतीने सर्वांचा मेळ घालून आपले सार्वजनिक जीवन चालविले

बहुजनसमाजाचा असा भक्तियोग साधण्यात सोमणाच्या मनातल्या मनात त्या बहुजनसमाजाकडून मिळणाऱ्या आपल्या धद्यातील प्राप्तीबद्दल कृतज्ञतेचा भाव जागृत असे, हे, काटेकोरपणाने बोलावयाचे तर, कोणीच नाकबूल करणार नाही पण ते कबूल करूनही, असे खास म्हणता येते की, पोटाकरता पत्करलेल्या वकिलीच्या धद्यातही सोमणानी कोणालासुद्धा बदसल्ला तर दिला नाहीच, पण प्रत्येक पक्षकाराला स्पष्टोक्तिपूर्ण, त्याच्या त्याच्या हिताच्या गोष्टी सांगितल्या त्याच्या खटल्याच्या व मगदुराच्या मानाने राजीखुषीचा पैसा सोमणानी त्यांच्याकडून घेतला, पण त्यासाठी स्वता किंवा पक्षकार "अ–शील" ठरेल असे काही होऊ दिले नाही असा सात्विकतेन व सात्सतेनें मिळविलेला पैसादेखील स्वदेशीच्या उत्तेजनार्थ, खादीसारख्या वस्त्रस्वावलबनाच्या कार्यार्थ, जोमदार तरुण पिढी निपजावी म्हणून राष्ट्रीय–व्यायाम-शिक्षणार्थ, वैयक्तिक वा सामुदायिक रावट निवारणार्थ, अनेकविध राष्ट्रीय निधिपायी आणि भारतीय स्वातंत्र्याच्या मार्गावरील अनेक चळवळीच्या उत्थापनार्थ, स्वताच्या शक्तिबुद्धिप्रमाणेच सढळ हाताने सोमणानी खर्च केला तेल्यातांबोळ्याचे म्हणजेच बहुजनसमाजाचे पुढारी म्हणून सुकीर्त झालेल्या लोकमान्याचे एकनिष्ठ अनुयायी असल्याचे अशा तऱ्हेने सोमणाच्या चरित्रात पदोपदी प्रत्ययाला आल्यानच, लोकानी सोमणाना तीन वेळं कायदेमडळात प्रचड बहुमताने आपला प्रतिनिधि म्हणून पाठविले तेथे सोमणानी लोकविश्वासाचे सार्थकच केले लोकप्रतिनिधि म्हणून जनतेची वकिली करताना कायदेमडळातील भाऊसाहब सोमण जिल्ह्याबाहेरील सपादक निरीक्षकाना कसे दिसत, याचे वर्णन एके ठिकाणी मिळते मुंबईचा हा सपादक लिहितो की "सोमण म्हणजे सातारा जिल्ह्यातर्फे कॉंग्रेस तिकिटावर प्रचड बहुमतानी निवडून आलेले प्रतिनिधि गबाळयात जमा होण्याइतक्या साध्या पण नीटनेटक्या खादी पोशाखातील ही मूर्ति रुबाबाने शोभत नाही, वक्तृत्वाने गरजत नाही की एकाडे शिलेदारी करून डोळ्यावर यत नाही मोजकी आणि मुद्देसूद, पण साधी आणि सात्विक भाषा वापरून तत्त्वनिष्ठेने सोमण असे काही मर्मग्राही विवेचन करतात की लोकपक्षीयाना तर त्याच्याबद्दल आदर वाटतोच, पण सरकारी बाकावरील प्रतिपक्षीयानासुद्धा सोमणाच्या रेशमी रुमालाखालील अस्वली गुदगुदल्या जाणवल्या तरी सोमणाच्याबद्दल अनादर वाटत नाही"

मुंबईकर सपादकाने घेतलेले सोमणदर्शन कोणाला अक्षरश पटो वा न पटो, सोमणाच्या वाक्प्रणालीचे त्यातील चित्रण पुष्कळसे समर्पक नाही काय? हीच वाक्प्रणाली सोमणाच्या कौन्सिल–बाहेरील व्याख्यानातही प्रतीत झाल्याशिवाय

भाऊसाहेब व राजेंद्रप्रसाद

असले तरी, त्याना जवळ-त्यांचे सहकारी मानून, शक्य तितके सलोख्याचे वातावरण सदर स्वातन्त्र्योपासकात राखण्याचा सोमणानी अव्याहत प्रयत्न करावा, यात नवल नाही "आमच्या राष्ट्राला राष्ट्रपण आणण्यासाठी राष्ट्रसभेची स्थापना झाली आहे" आणि " कॉंग्रेसशी एकनिष्ठपणे वागत जा म्हणजे गरीब शेतकरी व मजूर याचे दु खनिवारणार्थ ती उपयोगी पडेल " या सिद्धाताचा उदय आणि सोमणाचा सार्वजनिक कार्यक्षमतावरील उदय मात्र फारच थोडा कालावधि आहे, आणि सधि-प्रकाशाच्या या थोड्या अवधीत सोमण हे वयाने उत्साही तरुण, पेशाने सात्विक विद्यार्थी, शिक्षक आणि कायद्याच्या काटकोर अभ्यासाकडे झुकलेले चिकित्सक असल्याकारणाने ह्यूमसाहेबाच्या सिद्धाताचा परिपाक त्याच्या मनात उतरला लोकमान्य टिळकाच्या राष्ट्रतेजोवर्धनाच्या मत्रानी आकर्षिले जाऊन सोमण सातारा जिल्ह्याचे तत्कालीन " राष्ट्रीय गणेश," दादासाहेब करदीकर याच्या नेतृत्वाखाली प्रत्यक्ष लोकसेवेस लागले तेव्हापासूनच सोमणाच्या मनाने निश्चित धरले होते की " स्वराज्यासाठी एकतेची आवश्यकता आहे तीखेरीज स्वराज्य मिळणार नाही व मिळाले तरी टिकणार नाही " त्यामुळेच बहिष्काराच्या ठरावामुळे अगर फर-नाफेर-वादामुळे राष्ट्रसभा दुभगण्याचा प्रसग आला असता, १९१८ आणि १९२५ साली ऐक्याचा श्रीकार तेथे निर्माण करण्याचा प्रयत्न, सातारा येथे प्रातिक परिषदा भरवून सोमणानी केला त्याला यश-अपयश आले तरी आपले व आपल्या जिल्ह्यातर्फेचे कर्तव्य केल्याचे समाधान त्यानी मानले एवढेच नव्हे, तर दोनही प्रसगी राष्ट्रीयसभाप्रणित कार्यक्रम नसल्याही परकीय सत्तेच्या दडपशाहीला आणि सधिसाधूच्या दडपेगिरीला न विचकता, देवमदिरातील नदादीपाप्रमाणे सातत्याने चालू ठेवले फार काय, राष्ट्रीयसभेने राज्यसूत्रे हाती घेतल्यावर तिच्या एकनिष्ठ अनुयायाच्या हातून लोककल्याणाबरोबर लोकशिक्षण साधावे आणि कारभारात अन्यायाचा चुकूनसुद्धा वास राहू नये, अशी सोमणाची तळमळ होती या तळतळीमुळेच वृद्धापकाळातही वारंवार वृद्धाल्तेतून अ-जाणता या होईना, पण अन्याय होत आहे, असे आढळले तर तो अन्याय स्वहस्ते परहस्ते राज्यसूत्रधाराच्या नजरेस आणून देण्याची कर्तव्य-कठोरता सोमण पतकरीत

एक्यावर आणि निदान जनतेतील शक्य तेवढ्या जास्तीत जास्त सहकारावर सोमणाचा भर असे ही गोष्ट खरी असली तरी हेही सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे की, दिखाऊ ऐक्यासाठी सोमण तत्त्वाचा बळी द्यावयास तयार नसत, जनतेचा आणि त्यातल्या त्यात तरुणाचा तेजोभग ते कधीच करीत नसत, उमेदीच्या भरात अगर चुकीच्या समजुतीने तरुणमडळी अहकपणा करू लागलीच तर आपल्या व त्याच्या सबधाप्रमाणे अगर पुढारी म्हणून वाटणाऱ्या जबाबदारीच्या मर्यादेप्रमाणे, त्या तरुणाना तवढ्यापुरत्या कानपिचक्या द्यावयासही सोमण सोडत नसत, आणि इतकी सगळी पथ्ये साभाळून चळवळीच्या सातत्यावरील लक्ष, ढारर ते कधी ते चढू देत नसत

दहशतशाहीसारख्या संकटाची क्षिति नाही, पण काल्परिपक्व अशा एका विशिष्ट अवस्थाखाली मनोवृत्तीचे तेज उतरताच कामा नये, एवढी काळजी प्रत्येक पतित राष्ट्राचे पुढाऱ्यानी घ्यावी लागते परतंत्र राष्ट्र हे स्वतंत्र झाल्यावर सत्ता-लोलुपता डोके वर धरू लागते आणि सधिसाधू अगर सधानसाधू मडळी जनतेच्या डोक्यावर बसण्याचाच नव्हे तर नाचण्याचाही सभव असतो अशा सभवातूनही जनमनातील तेज कालोचित अवस्थाखाली घसरण्याचा धोका निर्माण होतो त्या धोक्यापासून जनमनाला सुरूप व निर्दोष राखणे हे स्वतंत्र राष्ट्राचे, प्रारभिक बाधणीच्या वेळी आणि राष्ट्रभक्ति हा समाजाचा स्वभाव बनेपर्यंत, पुढाऱ्यांचे अपरिहार्य कर्तव्य ठरते सोमणानी ती काळजी वाहिली व ते कर्तव्य केले म्हणून त्याना पारतंत्र्यात देहदण्ड द्यावा लागला, तसाच स्वातंत्र्यातही "नजरबंदीचा" त्रास सोसावा लागला पण "न्याय्यात्पथ प्रविचलन्ति पद न धीरा।" या कोटीतले सोमण असल्यामुळे तसल्या आपत्तीवर चूळ थुकून वयाची पाऊणशे वर्षे उलटली तरी ते उत्साहाने लोकसेवा करीत राहिले कारण "कर्मयोग" एवढाच धर्म त्याना ठाऊक होता "जनकादिकानीही कर्मयोगानेच सिद्धि मिळवली त्याचप्रमाणे तुला मिळवणे जरूर असल्याकारण लोकसग्रहावर दृष्टी ठवून तुला कर्म करणेच उचित आहे कारण श्रेष्ठ पुरुष जे जे करतो तेच इतर म्हणजे सामान्य लोक करीत असतात तो जी गोष्ट प्रमाण म्हणून अंगिकारितो तिलाच लोक अनुसरतात एवढ्यासाठी, हे पार्था, मला त्रिभुवनात काही कर्तव्य नाही तरी मी कर्मच करीत आहे मला जे काही मिळवण्यासारखे होते ते मी मिळवले

शुद्धिपत्रक

पृ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६		महादाजी १८३५ ते १८९३	महादाजी १८०७ ते १८९२
८	१८	१८ सप्टंबर	८ सप्टेंबर
१४	२८	गोता झाला	गाता उत्पन्न झाला
१५	१३	मासाठी	या साली
२१	२०	नागरिकाची योजना	नागरिकाची अध्यक्षपदी योजना
३२	१७	हेतुपुर स्कर	हेतुपुरस्सर
३२	२०	नाटच	नाट्य
३२	२१ व २२	बहुधाध्यक	बहुधाप्यक
४१	३३	१९१०	१९२०
४६	९	जुलै १९२३	जुनै १९२१
५२	११	१९४७	१९०७
८५	९	मे १९३१	१ म १९३१
१२४	१५	त्यानी	सोमणानी
१२६	२६	१९४७	१९४६
१३१	३१	जात आत आह	जात आह
१३४	१३	सरवाचे	सरकारच
१३६	३	१९१३	१९१२
१३७	१४	वेस्टन इडिया या	वस्टन या
१३८	११	कायदशीर	कायदा
१४०	१५	10-2-55	15-2-55
१४०	२४	occasssions	occasions
१४०	२७	where	were
१६९	१८	१९१९	१९१८
१७५	७	१८९१	१८९३
१७५	८	साली	सालपासून
१७८	१	रामभाऊ रडराव	रावसाहब रडराव

लोकप्रिय भाऊसाहेब सोमण:—कालक्रमणिका

१८७६ चिमणगाव ता कोरेगाव येथे ता २४ नोव्हेंबर रोजी जन्म.
१८८७ मराठी शिक्षण पुरे व दत्तोपत जोश्याच्या इग्रजी शाळेत प्रवेश.
१८८९ माजगावकरांच्या इग्रजी शाळेत दाखल.
१८९१ सातारा हायस्कूलात प्रवेश.
१८९२ यू एम् एफ् परीक्षा पास
१८९३ वाळवे आदिकरून कॉंग्रेसच्या धानास हजर
१८९४ चिरमुल्याच्या लॉ क्लासातर्फे लो टिळकाचे स्वागत.
१८९६ गणपत्युत्सवाचा प्रौढमेळा काढला.
१८९७ लो. टिळकाच्या कायदेमडळ निवडणुकीस मते मिळविली.
१९०० विवाह, डिस्ट्रिक्ट प्लीडरची परीक्षा पास, प्रातिक परिषदेचे स्वयसेवक म्हणून लोकमान्याच्या गव्हर्नर–विरोधी ठरावास मते मिळविली.
१९०६ "प्रकाश" पत्र सुरु
१९०७ सातारा जिल्हा सभा
१९१० प्रकाशवरील माक्षिनी लेखाचा खटला.
१९१४ घरखरेदी, प्रातिक परिषद–१५०० रुपयाची तूट गणपराव फणसळकरा–समवेत भरली, मद्रास कॉंग्रेसमध्ये मवाळ जहालाच्या समेटाची खटपट.
१९१६ लोकमान्याच्या षष्ठ्यब्दिपूर्तीची थैली पुरी करण्याची खटपट
१९१७ लोकमान्याच्या अध्यक्षतेखाली दादासाहेब करदीकराची षष्ठ्यब्दिपूर्ति
१९१८ चिरोलकेससाठी फडाची उभारणी.
१८२२ सर्वसोयींनी घर बाधले, दारुनिरोधनाचा खटला, बोरखळचे पादुका प्रकरण, रहिमतपूर येथील जिल्हासभेचे अध्यक्षपद
१९२३ ते १९२६ स्वराज्यपक्षातर्फे कायदेमडळात.
१९३० कायदेभगाचे चळवळीत शिक्षा.
१९३२ स्थानबद्ध
१९३४ कॉंग्रेसतर्फे कायदेमडळात
१९३७ मुबई वरिष्ठ विधिमडळात उपाध्यक्ष
१९३८ सातारा म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष
१९४१ वैयक्तिक सत्याग्रहात स्थानबद्धता
१९४२ "चलेजाव" चे चळवळीत स्थानबद्ध
१९४६ मुबई वरिष्ठ विधिमडळात उपाध्यक्ष
१९४७ मुबई वरिष्ठ विधिमडळाचे अध्यक्ष
१९५२ विश्रातीस सुरवात
१९५५ फेब्रुवारी ता ११ रोजी चिरविश्राति.

परिशिष्ट १

[अ]

महाराष्ट्र प्रांतिक परिषद, सातारा १९२५

स्वागताध्यक्ष रा. ग. सोमण यांचे भाषण

श्रीसमर्थांच्या सान्निध्याने पुनीत झालेल्या श्रीशिवछत्रपतींच्या या प्राचीन महाराष्ट्राच्या राजधानीस आपण सर्व राष्ट्रकार्याकरिता आलात याबद्दल आपण सर्वांचे मी अत्यंत स्नेहभावाने व अन्तःकरणपूर्वक स्वागत करतो. हे शहर पूर्व महाराष्ट्राचे केंद्र असून सर्व मराठी साम्राज्याच्या राजकारणाची सूत्रे येथून हालत व महत्वाची राजशासनेहि येथूनच प्रसवत. तथापि बदलेल्या नवीन परिस्थितीत या जिल्ह्याची परिस्थिती आजकाल असावी तशी अनुकूल नाही. मोठमोठ्या कारखान्यांच्या उभारणीस हा जिल्हा निसर्गतःच गैरसोईचा असलेमुळे किर्लोस्करवाडी व सातारारोड या ठिकाणी लोखंडी नांगर व शेतकीची इतर आऊते तयार करण्याचे कारखाने निघाले असून त्याची भरभराट होत आहे, ही त्यातल्यात्यात समाधानाची गोष्ट होय. कऱ्हाड तालुक्यातील ओगलेवाडीचा काच-सामानाचा कारखानाहि महाराष्ट्रात लवकरच नावारूपास येईल अशी उमेद आहे. अशा परिस्थितीत येथील निसर्गदत्त रमणीय हवापाणी व आम्ही सातारकरांनी प्रेमळ अंतःकरणाने केलेल्या आपल्या स्वागताची तयारी आपण गोड मानून घ्यावी अशी मी आपणास विनंति करितो.

वाटत असेल यात संदेह नाही. लोकमान्य टिळक, सर गोकुळदास परेख, गुरुवर्य रा. ब. पाठक, नगरचे रा. बाळासाहेब देशपांडे व नुकतेच दिवंगत झालेले हरीभाऊ पटवर्धन, वाईचे नानासाहेब वैद्य व भाऊशास्त्री लेले व माझे सहकारी मित्र गणपतराव फणसळकर, नानासासाहेब आगाशे व डॉ. भिडे यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केल्यावाचून मला राहवत नाही. गेल्या तीन चार महिन्यात देखील या दृष्टीने या जिल्ह्याची मोठीच हानी झालेली आहे. क्षत्रिय कुलावतंस श्रीमंत भाऊसाहेब महाराज यांच्या अकाली निधनानें महाराष्ट्राची व विशेषत. या जिल्ह्याची मनस्वी हानी झाली असून माझे कऱ्हाडचे मित्र कृष्णाजी गोविंद बहुलेकर हे गेल्याच महिन्यात कालवश झाले असून त्याच्या मृत्यूने स्थानिक व प्रांतिक अशा राष्ट्रीय चळवळीचा एक पुरस्कर्ता नाहीसा झाला आहे.

सामान्यत हिंदुमुसलमानात इकडे दिलसफाई नांदत आहे. या जिल्ह्यात या उभय समाजात आज कैक पिढ्या ऐक्य नांदत आहे. या दोन समाजात गैरसमज पसरविण्याचे प्रयत्न अँग्लो–इंडियन पत्रातून होत असल्यामुळे त्यांच्यातील तेढ विकोपास जाऊन, केव्हा भडका उडेल याची सर्वांस धास्ती वाटत आहे. तरी महाराष्ट्रातील उभय जमातीतील सूज्ञ व वजनदार पुढारी योग्य ती उपाययोजना करून उभय समाजातील ऐक्य कायम टेवतील अशी मला आशा आहे. दोन परधर्मीय व भिन्न संस्कृतीच्या समाजात प्रसंगविरोधी तेढ व मतभेद उत्पन्न होणे अस्वाभाविक नाही. परंतु हिंदुधर्मीय समाजात दोन तट पडून, ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर वाद उपस्थित व्हावेत व या वादापायी महाराष्ट्रातील राजकारणाची एकप्रकारे पिछेहाट व्हावी ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. एक वेळ खुद्द आमच्या जिल्ह्यात या बाबतीत तीव्र मतभेद उत्पन्न झाले होते व त्यावेळी मारामाऱ्या, जाळपोळ, पिकाची नासधूस वगैरे गोष्टीस ऊत आला होता, परंतु आता ही स्थिति निवळली असून आमचे ब्राह्मणेतरबंधु स्थानिक–संस्थाच्याद्वारे राजकीय चळवळीत मन घालू लागले आहेत, ही समाधानाची गोष्ट आहे. बहुजन समाजात ब्राह्मणेतरांचाच फार भरणा असल्यामुळे समाजाचे नेतृत्व ब्राह्मणेतर पुढाऱ्याकडे जावे ही गोष्ट क्रमप्राप्तच होय. व त्याबद्दल ब्राह्मणांना विषाद मानण्याचे कारणही नाही ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यात उत्पन्न झालेल्या सार्वजनिक हितबुद्धीचा जातिनिविष्ट आकुंचितपणा कमी होऊन ज्या *दिवशी व्यापक राष्ट्रहितबुद्धीस त्यांच्या मत करणात निरंतरचा उदय मिळेल त्या* दिवशी अशा ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांचे पुढारीपण मान्य करण्यास ब्राह्मण लवमानहि अनुमान करणार नाहीत या आश्वासनाचा दृश्य पुरावा म्हणून मी याच परिषदेचे उदाहरण देईन.

सनदी नोकर यानी ब्रिटिश जनतेपुढे एखादी हकिकत माडावी व त्या योगे ब्रिटिश जनतेची मने आपल्या विरुद्ध कलुषित झाल्याने आपल्याजवळ इग्लडात खरी खरी वस्तुस्थिति माडणारी कॉग्रेसची एखादी अधिकृत सस्था तिकडे नसावी ही गोष्ट इष्ट आहे काय ? अशा तऱ्हेच्या चळवळीचा समावेश आपल्या प्रस्तुतच्या कॉग्रेसच्या कार्यक्रमात नाही त्यामुळे अडचणी उत्पन्न होत आहेत, सबब अशा स्वरुपाच्या एखाद्या योजनेची चर्चा आपण या परिषदेत करून त्याबद्दल एखादा शिफारसवजा ठराव केल्यास ते अस्थानी होणार नाही असे मला वाटते

हिंदुस्थानास कोणच्या स्वरूपाचे स्वराज्य असावे याबद्दल देशातील पुढाऱ्यानी एखादी योजना ब्रिटिश जनतेपुढे माडावी, या गोष्टीबद्दल डॉ ॲनिबेझट याचा विशेष कटाक्ष आहे डॉ बेझट यानी अशी एक योजना हिंदी जनतेपुढे चर्चेकरिता नुकतीच माडली असून ती सर्वमान्य झाल्यावर पार्लमेन्टद्वारे ब्रिटिश जनतेपुढे माडावी असा त्याचा मानस आहे एखाद्या योजनेस कॉग्रेससारख्या प्रातिनिधिक सस्थेने मान्यता दिल्यावर तिचा ब्रिटिश जनतेवर काहीतरी परिणाम झाल्याविना राहात नाही याचे ताजे प्रत्यतर लखनौची कॉग्रेस–मुस्लीमलीग योजना हेच होय अशा स्थितीत डॉ बेझट याच्या योजनेचा साधकबाधक विचार कॉग्रेसने करून सदर योजनेस कॉग्रेसची अधिकृत योजना असे स्वरूप त्याच्या सल्याने देता येणे शक्य झाले तर ती गोष्ट सर्वतोपरी इष्टच होईल या बाबतीत या परिषदेने कॉग्रेसला शिफारसवजा एखादा ठराव करता आल्यास बरे होईल असे मला वाटते

पैकी खादीप्रचार, व परदेशी मालावरील बहिष्कार ही बाब अत्यंत महत्वाची होय राष्ट्रीय शिक्षणाचे बाबतीत महाराष्ट्रापुरता विचार करणे झाल्यास पुण्याचे टिळक-महाराष्ट्र विद्यापीठ व टिळक महाविद्यालय या संस्थांचा निर्देश करावा लागेल. सदर संस्थाना या जिल्ह्यातून आजवर बरीच आर्थिक मदत झालेली आहे, तशीच ती पुढे होईल अशी उमेद आहे सातारा येथील टिळक राष्ट्रीय विद्यालय ही नमुनेदार संस्था अद्याप पूर्वीच्याच जोमाने चालविली जात आहे, याचे श्रेय आर्थिक मदत देणारापेक्षा, ती संस्था चालविणाऱ्या धाणेकर बधूंच्या स्वार्थत्यागाला दिले पाहिजे असहकारितेच्या अगोदरच्या काळात जन्मास आलेली बाईची प्राज्ञपाठशाळा ही संस्था भरभराटीने चालली आहे, हे नमूद करण्यास आनंद वाटतो अस्पृश्यतानिवारणाचे बाबतीत या जिल्ह्यात हळूहळू प्रगति होत आहे ही समाधानाची गोष्ट आहे

' माझी आपणा सर्वास अशी प्रार्थना आहे की, विद्यमान परिस्थितीचे सूक्ष्म अवलोकन करून देशस्थिति सुधारण्यास आपण प्रवृत्त व्हावे व महाराष्ट्रातील बहुजनसमाजास देशसेवा करण्याची संधी मिळेल असा एखादा हल्लीहून अधिक सुकर व सर्वसंग्राहक कार्यक्रम आखून, लोकमान्य टिळक व म गांधी यांच्या कर्तृत्वास साजेसा असा मार्ग जनतेस दाखवावा

[आ]

ऐक्याची प्रथा

सातारा जिल्ह्यातील कार्यकर्त्यांत राजकारणाचे बाबतीत मतभेद नाहीत असे नाही अगदी नेमस्तपक्षापासून तो नव्या उदय पावलेल्या समाजसत्तावादी पक्षापर्यंत प्रत्येक पक्षाचे थोडेबहुत अनुयायी या जिल्ह्यात आहेत तथापि सामान्यपणे बोलावयाचे झाल्यास राष्ट्रीयसभेच्या अनुयायांचा वर्ग हाच या जिल्ह्यात बहुसंख्य आहे असे असूनही नेमस्त, प्रतिसहकारवादी, निष्ठावंत कॉंग्रेसवाले व समाजसत्तावादी या सर्व पक्षांची एकीने काम करण्याची सातारा जिल्ह्यातील भूमिका उज्वल आहे असे स्वाभिमानपूर्वक म्हणता येईल, व हीच एकयाने काम करण्याची प्रथा यापुढेही चालू राहिल्यास सातारा जिल्हा महाराष्ट्रातील इतर कोणत्याही जिल्ह्याच्या मागे राहू शकणार नाही सातारा जिल्ह्याने हल्लीचे आशाप्रद वातावरण निर्माण करण्याचे सर्व श्रेय सातारा जिल्ह्यातील विद्यमान व दिवंगत वृद्ध पिढीकडे आहे हे विसरून चालावयाचे नाही

ता १७-१२-३५ " जागृत सातारा ' प्रस्तावना

[ई]

रिपोर्टबद्दल इशारा

१- १९४० साली इदोलीच्या- सत्याग्रह-शिबिरात- केलेल्या भाषणाबद्दल रावसाहब पटवर्धनांना ऑगस्टमध्ये शिक्षा झाल्यामुळ, त्या शिक्षेच्या निषेधार्थ पाठक भवनात भरलेल्या सभेच अध्यक्ष म्हणून सोमण म्हणाले,–

"शिक्षा देताना सरकारने व भाषण करताना तरुण कार्यकर्त्यांनी जबाब-दारीन वागले पाहिजे वास्तविक ज्या राजकीय भाषणाबद्दल कार्यकर्त्यांना न्यायासनासमोर खचले जाते, त्या भाषणाचे रिपोर्ट हे लघुलेखकानी अक्षरश सविस्तर घेतलेले असावेत सरकारचे डाके ठिकाणावर असेल तरच ही अपेक्षा सफल होणारी आहे एक वाक्य इथले, तर दहा वाक्ये सुटून नतरचे दुसरे, अशा रिपोर्टांवर शिक्षा दिल्या जातात म्हणून आमच्या तरुण कार्यकर्त्यांनी विनाकारण डोकी भडकू देऊ नयेत आमचे तरण ऐकतील पण सरकारला सागणारा मी कोण?"

[उ]

वेस्ट लॉज (मलबार हिल) मुंबई (१९५२-जानेवारी)

"सार्वजनिककार्यात होतन पडू इच्छिणाऱ्या तरुणासाठी ट्रेनिंग स्कूल काढण्याची व्यवस्था होईपर्यंत पिसाट वृत्तीचे व समाजातील शिष्टाना अप्रिय असलेले लोक पुढाऱ्याच्या भोवती गोळा झाले तर त तसेच चालवयाचे धुतल्या तांदुळासारखे चारित्र्यसपन्न तरुण निर्माण होईपर्यंत सार्वजनिक कार्य अडवून का ठवायचे? सभोवती असलेल्या मडळीत आपल्या कार्यास मदत करण्याची इच्छा व पात्रता असणारे लोक पाहून व त्याच्या एखाद्या विशिष्ट गुणाकड दृष्टी ठेवून त्याचा सग्रह, नेता होऊ पहाणारास करावा लागणे अपरिहार्य आहे नेत्याच्या शुद्ध चारित्र्याचा, निर्लोभ वृत्तीचा, त्यागबुद्धीचा व सर्वाहून कठीण म्हणज निरहकार वृत्तीचा परिणाम अनुयायावर कालान्तरान इष्ट असा झालाच पाहिजे कोणत्याही व्यक्तीत एखादा तरी चागला गुण प्रकर्षाने वास करीत असतोच तेवढ्यावर दृष्टी ठेउन त्याचा सग्रह कोणाम खाजगी व सार्वजनिक कामात तो उपयुक्त ठरलाच पाहिजे वेळी अवेळी त्यास बोधामृताचे घुटके देत असल्यास अगर त्याची हटाळणी केल्यास तो तुमच्या सावलीस उभा राहील कशाला?"

फ शंभुराव आठल्ये यांनी लिहिलेल्या भाऊसाहेबांच्या आठवणीतून

परिशिष्ट २

सोमणांच्या आयुष्यभरीचा सातारा जिल्हा

१८७६ सार्वजनिक सभामार्फत ब्रिटिशांनी अन्यायाने घेतलेला 'सातारा' परत मिळावा अशी मागणी (२) स्वाद कोर्टाची स्थापना (३) तासगाव येथे दवाखाना (४) मायणीतळ्याचा व नेरचा कालवा सुरू (५) वारणेवरील कणेगावचा पूल (६) फिट्झ्जिराल्ड घाट सुरू

१८७७ सातारा म्युनिसिपालिटीत 'मासरेचा कारखाना काढण्याचा ठराव' (२) उब्रज येथे तारळीवर पूल (३) भिल्वडीचे व्यंकटशास्त्री रामदासी शंकराचार्य झाले

१८७८ टोळधाडीने हिवाळ्यातील पिके बुडाली

१८८१ न्यायमूर्ति रानड्यांचे घाट नाटकगृहात 'सामाजिक शिक्षणाची साधने' यावर व्याख्यान (२) नेरचा तलाव तयार.

१८८२ गंगाधर रामकृष्ण किराणे 'स्थानिक स्वराज्य-' संबंधी दौरा काढतात

१८८३ दादासाहेब करंदीकर 'नेटिव्ह मॅजिस्ट्रेट ज्युरिस्डिक्शन बिलाबद्दल' सभा करतात

१८८४ टोळधाडीमुळे १३८० रु सारामूट

१८८५ वाई तालुक्यातील १७ गावावर प्युनिटिव्ह पोलीस

१८८६ मुनशी शखवा शेखवाद याचा 'दारूपाना' विरुद्ध दौरा

१८८८ राष्ट्रीयसभच्या प्रचारार्थ बळवतराव कोल्हटकराचा दौरा

१८८९ वाळवे तालुक्यात लिमयप्रभृती घरापाठीमाग एक पैसा वर्गणी राष्ट्रीय-सभसाठी गोळा करतात

१८९० शिराळ्याची छोटी कांग्रेस (२) सातारा शहरास ज्यूरीचा हक्क व 'रेल्वेचा फाटा' याची गव्हर्नरसाहेबाचे मानपत्रात मागणी

१८९१ गोविंद धाडदेव ऊर्फ रावसाहेब लिमये याच्या अध्यक्षतेखाली पुण्याची चवथी प्रांतिक परिषद (२) कऱ्हाड, पाटण वगैरे तालुक्यातून शेतकऱ्याच्या झुंडी गायरानाच्या जप्तीबद्दल दाद मागण्यासाठी कलेक्टरच्या बंगल्यावर

१८९२ पाच पाच रुपयाचे शेअर काढून ६०० रुपयाचे भांडवलानिशी वाई येथे देशी कापडाचे दुकान

१८९३ ह्यूमसाहेब हजर असलेली वाळवे येथील छोटी कांग्रेस (२) वाई तालुका कांग्रेस (दु)

१८९४ नानासाहेब वैद्यप्रभृती तेरा प्रतिष्ठितावरील वाई येथील 'द्वाराचा' खटला

१८९५ ना टिळकाचा दौरा व वाईमानारा येथे मानपत्र

१८९६ कऱ्हाड येथे दुष्काळामुळे पेठेची लूट.
१८९७ ' स्वतंत्र होण्याची तयारी ' या लेखाबद्दल प्रतोदकर्त्यास शिक्षा. (२) मोदवृत्तकर्त्यास शिक्षा.
१८९९ डिस्ट्रिक्ट काँग्रेस कमेटीतर्फे नेमलेले नारायण रामचंद्र घमंडे याचा प्रचार.
१९०० साताऱ्याची प्रांतिक परिषद.
१९०१ लॅंडरेव्हेन्यूबद्दल चळवळ.
१९०४ शिवाजी क्लबातर्फे स्वदेशी प्रदर्शन. (२) टोळधाडीने पिकास धक्का.
१९०५ स्वदेशी चळवळीची हालचाल. (२) टोळधाडीने पिकाचा नाश.
१९०६ ओगले यांची रेल्वेच्या आसपास स्वदेशीवर व्याख्याने. (२) लोकमान्य, आण्णासाहेब पराजपे व केळकर यांचा स्वदेशीचा प्रचार. (३) औद्योगिक परिषदेची स्थापना. (४) टोळधाडीने पिके गेली.
१९०७ सातारा जिल्हा सभेची स्थापना.
१९०८ लोकमान्यांचे अपिलासाठी दादासाहेब करंदीकर विलायतेस रवाना.
१९०९ कऱ्हाड मॅच फॅक्टरी. (२) कोरेगाव तालुक्यात पिकेटिंगचा खटला.
१९१० आठल्येप्रभृतींचा बॉंब खटला.
१९१३ सातारा–वाळवा–तालुक्यात पूर येऊन नासधूस झाली व जिल्ह्यामध्ये नदीकाठची शेती साफ धुवून गेली.
१९१४ प्रांतिक सभा. (२) गाव–तालुका–जिल्हा सभामार्फत काँग्रेसचे काम चालावे म्हणून आप्पासाहेब आळतेकर मद्रासेस रवाना. (३) सातारा कऱ्हाड तालुक्यात पुरामुळे नदीकाठी सकटे ओढवून पिके वाहून गेली.
१९१६ सहकारीसंस्थांची ज्युबिली.
१९१७ दादासाहेब करंदीकरांची ज्युबिली. (२) काँग्रेस स्कीमला पाठिंबा. (३) होमरूललीगची चळवळ.
१९१९ उडतरे प्रकरण.
१९२० असहकारितेच्या प्रचारासाठी महात्मा गांधी व मौलाना शौकतअल्ली यांचा दौरा.
१९२१ देऊर प्रकरण. (२) मुळशी सत्याग्रहास स्वयंसेवक रवाना. (३) टिळक–राष्ट्रीय विद्यालयाची स्थापना. (४) असहकारितेचा प्रसार.
१९२२ कोयनाधरणासंबंधी खटला (२) युवराज बहिष्काराबद्दल काकाराव पंडितांचे इनाम जप्त. (३) पिकेटिंगचे खटले.
१९२३ कऱ्हाड येथे नेमस्तांची प्रांतिक परिषद.
१९२५ राष्ट्रीय पक्षाची प्रांतिक परिषद.
१९२७ महात्मा गांधी व राष्ट्रसभापती श्रीनिवास अय्यंगार यांचे दौरे. (२) परचुरे यांच्या ' खेड्यांतील यात्रा ' पुस्तकाचे प्रकाशन (३) कोयनाधरणासंबंधी

लोकसमजावणी (४) वाई येथील राष्ट्रीय शिक्षण परिषद (५) त्रिशतसांवत्सरिक शिवोत्सव

१९२८ तुकडपट्टी विलाचा सार्वनिक निषध, आमदार देशपांड्याचा दौरा (२) सायमन कमिशनवरील बहिष्काराचा रा व काळ याचा ठराव (३) कोयनाखोऱ्यातील प्रचार (४) सातारा जिल्हा ब्राम्हणतर परिषद (५) कऱ्हाड तालुक्यात खडोपाडी कॉंग्रेस प्रचार

१९२९ सातारा तालुका खडकरी परिषद (२) कोयनाधरणासंबंधी आमदार देशपांड्याचा कौन्सिलात प्रश्न (३) सेवादलाच्या शाखा (४) दे भ श्रोत्र्यांचा गौरव

१९३० त्रिशतसांवत्सरिक शिवोत्सव (२) कायदेभंगाच्या चळवळीतील ना गव्हनरसाहेबाचे काळ्या निशाणानी स्वागत (३) बिळाशीचे बंड (४) सामणाना बंड्या आणि कोटाल गांधी-टोपी (५) शिवार व कॉंग्रेस संस्थाची जप्ती

१९३१ सेनापती बापटांचा दौरा व त्यांचे प्राणयनदल (२) प जवाहरलाल याचा दौरा (४) एकसळास शतकरीसंघाची स्थापना

१९३२ डटन्यू व बलायदगीर संस्था ठरल्याचा वरवटा फिरला (२) हजरीच्या नोटीसा व त्याचा भंग (३) हरिजनास मंदिरप्रवेश (४) येरवड्यास लक्ष्मण जागीचा मृत्यू

१९३४ मुंबईकौन्सिलच्या पोटनिवडणूकीत कॉंग्रेस उमेदवार भाऊसाहेब सोमण यशस्वी (२) असेंब्लीच्या निवडणुकीत जयगाडगिळांना पहिल्या नंबरची मते

१९३५ कांग्रसचे प्रचारक खडोपाडी व ठिकठिकाणी ग्रामोन्नतिकार्यालय (२) कांग्रसचे अध्यक्ष राजेद्रबाबू याचा यशस्वी दौरा (३) लँड मार्गेज बँकेची स्थापना (४) पंढरपूर येथील सुशिक्षित चमवार परिषद (५) औंध संस्थानाचे मंत्री लक्ष्मणराव किर्लोस्कर (६) दा द जावडकर मुंबईस नवशक्ति काढतात (७) तासगावचे थोरबोल अठरा तास लाठी फिरवून रकाड मोडतात (८) सातारा विद्वत्परिषदेचा प्रयत्न फसला (९) हिंदुस्थान सरकारच्या ग्रामोद्धाराचे एक कोटी रुपयापैकी जिल्ह्याला ११२००रु आले (१०) वर्धा हरिजनसेवकसंघाकडून सातारा छत्रपती बोर्डिंगला ५०० रु तनखा (११) गुन्हा अलिंगा पठाणांन इस्लामपूरची यमाई फोडली (१२) दे नारायणराव पाटणकर वकील इस्लामपूर याचा मृत्यु (१३) कॉंग्रेस महात्व तत्प्रीत्यर्थ समयाचा सार अक नि त्रिश्ति रियासतीतील सातारा जिल्ह्याचा पुरुषोत्तम पांडुरंग गासल यांनी लिहिलेला राजकीय इतिहास ' जागृत सातारा ' प्रसिद्ध

१९३६ इसलामपूर शारदामंडळ. (२) दळवी, सातवळकर, हळवे यांचे कॉंग्रेस-पवाडे पहिल्या प्रतीचे ठरले. (३) रा. ब. काळे यांचा मृत्यू. (४) लोक-सेवासंघाच्या योजनेची दे. सोमणानी मांडणी केली. (५) जाळगेवाडी जळाली. (६) ऐक्यकार वाग्भट देशपांडे वारले. (७) दे. पांडुअण्णा शिराळकर षष्ठ्यब्दि. (८) वाळवे तालुका शेतकरी परिषद. (९) ग्रामसुधारणेची सरकारी ढाल येलूरला. (१०) अर्बन बँक परिषद सातारा. (११) दे. सोमणांची षष्ठ्यब्दि.

१९३७ डॉ. हेडगेवार यांचा दौरा. (२) पुराणसंशोधक विष्णुपंत करंदीकर यांचा मृत्यू. (३) दे. जवाहरलाल यांचा दौरा. (४) कॉंग्रेस उमेदवार बहु-सख्येत विधिमंडळात. (५) नव्या १९३५ कायदाघटनेचा धिक्कार. (६) वीरशैवलिंगायत परिषद कऱ्हाड. (७) बुधची सातारा जिल्हा राजकीय परिषद. (९) लोकसेवासंघाचे कार्य गोखले सुरू करतात. (१०) कॉंग्रेसराज्यदिन. (११) लोकमान्य पुण्यतिथीस अधिकारस्वीकारदिन. (१२) गोखले अर्थ संशोधनसंस्थेतर्फे वाई भागातील शेतकऱ्यांची आर्थिक पहाणी सुरू. (१३) दे नरीमन यांचा दौरा. (१४) स्वदेशी प्रदर्शन वाई नि ना. लक्ष्मणराव पाटील यांचा दौरा. (१५) कऱ्हाड-सातारा हायस्कूलाच्या संमेलनास ना बाळासाहेब खेर. (१६) शेणोली शेतकरी परिषद. (१७) वारणा खोऱ्यात आण्णासाहेब दास्ताने, दे. शंकरराव देवांचा दौरा.

१९३८ ना. मुरारजी देसाई दौरा. (२) मसूर मातंग परिषद. (३) मुंबई प्रांतीय प्रागतिक परिषद सातारा. (४) कऱ्हाड वैद्य हकीम परिषद. (५) गाताडवाडी शेतकरी परिषद व मीठ तयार करण्याचे वाफे उघडले. (६) दे. आप्पासाहेब आळतेकर यांचा मृत्यु. (७) दे. नाथ घाणेकर यांची पन्नाशी साजरी. (८) अरळयाची शिराळापेटा राजकीय परिषद. (९) जिल्हा-बोर्ड कॉंग्रेसचे निवडून आले. (१०) जमिनदार संघाचा शिराळकर-सोमणावर मोर्चा. (११) ना नूरीचा दौरा व विटे राजकीय परिषद. (१२) ५१००० ची फलटण संस्थानने सारासूट दिली (१३) इसलामपूर *येथे जमीन मालकाचा दे. शि. ल. करंदीकर यांचे अध्यक्षतेखाली टेन*-न्सीबिलविरोध. (१४) जिल्हा शेतकऱ्यांचा कुळकायद्यास कऱ्हाड येथे पाठिंबा. (१५) दे. जावडेकरांचे ' आधुनिक भारत " प्रसिद्ध. (१६) पतप्रतिनिधींनी औन्धप्रजेस जबाबदार स्वराज्य दिले. (१७) मसूरचे स्वदेशी प्रदर्शन व ना नूरी-मावळणकर यांचा दौरा. (१८) कोल्हापूर व हैद्राबाद सत्याग्रहास पाठिंबा. (१९) विर्णखोल भस्मसात् व त्यास मदत.

१९३९ शिराळेपेटचातील वुडक्यावरील पाणीपट्टी रद्द (२) दारू दुकाने उठवा व लोकलफंड कमी करा म्हणून मागणी (३) मिरजेचे पहिले दक्षिण-महाराष्ट्रसाहित्य समेलन (४) कऱ्हाड कृष्णाघाटावरील ताबूत मिरवणूक वाद (५) वुर्ली येथील कृष्णाकॅनाल बागाईतदार सभा (६) युद्धविरोधी दिन (७) कूपवाडची कोल्हापूर प्रजापरिषद–कूळकायदादिन (८) ना. लठ्ठे याचे अध्यक्षतेखाली लोकसेवासंघाचा वाढदिवस व "राज्य इंग्रजाचे, कारभार काँग्रेसचा व अमल गावगुंडाचा" याचा सार्वत्रिक प्रतिध्वनि, औन्ध ग्रामपंचायतीना न्यायाधिकार (९) अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण परिषद सातारा (१०) खानापूर, माण, कोरेगाव, शिराळापेटा यात विशेष व इतरत्र सामान्यत पाण्याचा नि वैरणीचा दुष्काळ (११) कऱ्हाड येथे कृष्णा नदीवर पात्रापासून ४५ फूट उंच असा १४ कमानीचा ९०० फूट लांब व ४७१ हजार रुपये किमतीचा पूल

१९४० उंब्रजचे शेतकी प्रदर्शन (२) "कोल्हापूर ही आजची नरकपुरी" म्हणून से. बापटाचे कऱ्हाडास व्याख्यान (३) सक्करदिन (४) मुंबई मजूर-महागाई-भत्ता-संपदिन (५) "परिचित सातारा" प्रसिद्ध (६) येराडे येथील शेतकी प्रदर्शन (७) रहिमतपूर येथे खादी व ग्रामोद्योग प्रदर्शन आणि सातारा जिल्हा खादीसंघाची स्थापना (८) वॉर्डन इन्शुअरन्स कंपनीची १९३९ ची अखिल भारतीय ट्रॉफी मे. सरडे आणि घाटगे यानी मिळविली (९) "आर्यसंस्कृतीची उत्कर्षापकर्ष" हे पुस्तक जप्त करण्याबद्दल जिल्हा मुसलमानाची मागणी (१०) डॉ. हडगेवार याच्या मृत्युबद्दल दुःखप्रदर्शन (११) लोणंदप्रभृति कोरेगाव तालुक्यातील बारा गावे वाई तालुक्यात सामील केली (१२) रेठरेबु॥ येथे एकाच दिवसात सात खून करणारा केसू बडू पवार वशावृद्धीसाठी तुरुगात दत्तक घेतो व फाशी जातो (१३) आगामी राष्ट्रीय लढ्यात भाग घेता यावा म्हणून गोसावी, गोखले, कागीद याचा लोकसेवासंघास रामराम (१४) समाजसत्तावाद्यातर्फे युद्धविरोध नि तुरुगभरती (१५) इंदोली येथे सत्याग्रही-शिबीर (१६) कराड येथे जिल्हा हिंदुसभा समेलन नि आमदार करंदीकर यांचे व्याख्यान (१७) जिल्हा नोकरशाहीच्या दडपशाहीस उत्तर म्हणून *आउटडोअर काँग्रेस धोरणाचा अधिकृत प्रचार आणि जिल्हा अधिकाऱ्याच्या* समारिपोर्टाबद्दल गोखले याचे पत्र (१८) व्हॉइसरॉय घोषणानिषेध-दिन (१९) आत्मारामपंत आगटे याचा पन्नासावा वाढदिवस (२०) सातारा येथे महाराष्ट्रमहिला परिषद (२१) भारतमातावार आळवे याचा अपमृत्यू (२२) विधायक कामगिरीसाठी काशिनाथ देशमुख,

वगैरेप्रभृति सत्याग्रही म्हणून कमी होतात (२३) ग्रामपंचायतीच्या लोकशाहीच्या निवडणुकी (२४) युद्धमहाय्यासाठी ना. गव्हर्नर याची भेट व मुस्लिमांचा फंड (२५) गांधीप्रणीत भाषणस्वातंत्र्याच्या सत्याग्रहार्थ मातवर प्रतिनिधी. (२६) कराड म्युनिसिपालिटी सरकारजमा (२७) छत्रपती राजाराम महाराज याच्या अकाली निधनाबद्दल शोक सभा (२८) युद्धफंड सक्तीचा नाही व चावडीच्या रुपयामागे एक आणा युद्धाकरिता अधिकाऱ्यानी मागितला तरी ती वाढलेली चावडी नव्हे, म्हणून तो परवडेल तरच द्यावयाचा असे सांगणाऱ्या गट परिषदा व सभा

१९४१ ओला दुष्काळ (२) सोमणसाठे स्थानबद्ध, अनेकयुद्ध विरोधी घोषणा करणारे काँग्रेसचे मातवर सत्याग्रही याचा तुरुंगवास (३) चाफळची शेतकरी परिषद (४) शेणोली–तावारी येथे कृष्णा कॅनाल–बागाइतदारास एक्झिक्यूटिव्ह इंजिनिअर भेटतात नि अपुऱ्या पाणीपुरवठ्याची रड सावरतात (५) सातारा जिल्हा–रॉइस्टाचो कऱ्हाड परिषद (६) लोकसेवा संघाचा त्रैवार्षिक अहवाल प्रसिद्ध (७) मध्यवर्ती असेंब्लीच्या निवडणुकीत वं जमनादास नि दे राजमल निवडून आले (८) कऱ्हाड–वृत्तपत्र संघाची स्थापना (९) सातारा–जिल्हा काँग्रेस प्रेमी युवक परिषद पुसेगाव. (१०) दक्षिण महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन कऱ्हाड (११) भागलपूरच्या नागरीक–स्वातंत्र्य लढ्यासाठी हिंदुमहासभेचे प्रतिकारक रवाना (१२) पावसाचे अभावाने दुष्काळ, युद्धजन्य महागाईने बेकारी वैयक्तिक सत्याग्रह (१३) जघे गाडगीळाच्या जागाची पोट निवडणूक (१४) कऱ्हाडचे दक्षिण महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन (१५) यशवंत राजकवि झाले त्यांचा यशोगौरव (१६) सातारा जिल्हा युवक परिषद (१७) साताऱ्यास मॅट्रिक केंद्र आले

१९४२ (१) साताऱ्यातील वैद्य, मोडक प्रभृतीनी चिरमुले याचे प्रोत्साहनाने मुढवा कागद कारखाना आपले व्यवस्थेखाली घेतला (२) न्या. रानडे शतसांवत्सरिक जन्मोत्सव (३) विहे यथे सोलापूरचे भाई बेके याचे अध्यक्षतेखाली जहाल लोकपरिषद (४) कऱ्हाड कृष्णा घाटावरून ताबूत न नेण्याची निरंतरची ताकीद देणारा कऱ्हाड कोर्टाचा निकाल (५) मोटार गाड्याची गॅस प्लॅन्ट वाहतूक (६) गोटखिंडी यथे चौगुली वतने खालसा करण्याचा नोटिस (७) लोणंद भोवतालची २३ गावे लष्करी उपयोगासाठी सरकारने उठविली (८) आतगुणचे राममंदीर हरिजनासाठी खुले करून नतर कोल्हापूरच्या राणीसाहेबानी रीजन्सीचे अधिकार स्वीकारले (९) नाथ घाणेकर याचे काव्यप्रकाशन (१०) अष्टे यथ शिरगावकर बापू जाधवाचे शक्तीचे अचाट प्रयोग

(११) काँग्रेसचे पघरा आधारस्तंभ स्थानबद्ध, नि समर्थ पत्राचा विराम "सोडा हिंद" चे अदोलन उसळी घेऊ लागले नि जिकडे तिकडे धरपकड, उत्पात, सत्याग्रह नि गुप्त हाल्चाली व प्रतिकारी दडपशाही व सामुदायिक दड (१२) फल्टण सस्थानात लोकसत्ताक राज्यव्यवस्था (१३) प्राथमिक शिक्षकाची महागाई मागणी व उपवास (१४) डॉ वा वि आठल्ये याचे 'चिरतन जीवन' प्रसिद्ध (१५) येरवड्यातून किसन वीर व पाडु मास्तर या स्थानबद्धाची निसट (१६) श्रौताचार्य वापटाची पष्ठ्यब्दि (१७) म म वासुदेवशास्त्री अभ्यकराचा कैलासवास (१८) रॉकेल व साखऱ्याची चणचण

१९४३ (१) प्राथमिक शिक्षकाची उपासमारीची ओरड, अन्न सत्याग्रह, शिष्ठमडळ नि शेवटी तुटपुजा पडणारा पण 'दगडापेक्षा वीट मऊ' म्हणविणारा ६ रु महागाई भत्ता मजूर (२) ग्रामपचायत परिषद व शेतकी प्रदर्शन (३) काँग्रेसच्या आदोलनातील धरपकड, अनेक अदृष्ट कार्यकर्त्यांच्या हुडकणीसाठी हजारोची बक्षीसे, अनेकाना विनचौकशी स्थलबदी, शिरवड स्टेशन जळिताच्या खटल्यात दे भ सदाशिवराव पेंढारकर व रगा पाटील याना सर्व जोडीदार निर्दोषी सुटून व पुरावा अपुरा पडूनही जब्बर शिक्षा (४) काँग्रेसच्या आदोलनाचा फायदा घेऊन प्रक्षुब्धानी बाधलेल्या कमरा व त्यामुळे झालेल्या लुटालुटी, सरकारी टपालाची लावलण, आगगाड्याच्या वाहतुकीस आलेले अडथळे आणि यातूनच उद्भवलेले सामुदायिक दड, शिराळे पेट्यातील नि खेडोपाडीच्या पोष्टाचे उच्चाटन नि सरकारी जुलूम (५) दगलीमुळे तालुका व पेटावार पोलिस बदोबस्तात गटवारीने शेतसारा वसुलीची व्यवस्था (६) विशिष्ट गटातील व्यापाऱ्याना लाडिकपणाने वागवून सरकारने केलेल्या बाजारभाव नियत्रणात गरीबाना मोडसुद्धा मिळण्याची पचाईत होऊन काळ्या बाजाराची चलती नि एकदर सावळागोंधळ (७) मेजवान्याच काय पण उत्सव, उरुसात पन्नासच माणसाना अन्न घालण्याच्या परवानगीमुळे जनतेत पसरलेली खिन्नता (८) "सपूर्ण लोकशाही राज्यशासन पद्धति स्थापून दक्षिणी सस्थानात सयुक्त राज्यघटना व्हावी" असा दक्षिणी सस्थान लोकसभेचा प्रयत्न (९) स्वयसरक्षण वर्ग (१०) धान्यसाठ बळकविण्याचा साप्ताहिक कचाटा आणि त्यातून अज्ञान शतकऱ्यावर उद्भवलेल्या कटकटी (११) कूपर कारखान्यातील कामगाराची सघटणा आणि त्यामुळे यशस्वी संपानतर कामगाराच्या लागलेल्या सगळ्या सोयी ओगलेवाडीतही कामगार सघटना सुरू झाली (१२) ठिकठिकाणच्या "कुरुपवदीमान्यासबधी नि जिल्ह्याच्या मुख्य कारागृहासबधी राजबद्यापासून सर्वामध्ये असतोष, त्यामुळे कऱ्हाडचे

गोखले यानी इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ प्रिझन्सना लिहिलेले तक्रारपत्र व याही झालेल्या किरकोळ सुधारणा (१३) जुलैपासून राजबद्यांची भरीव सख्येने मुक्तता (१४) कृष्णा कॅनाल बागाइतदारांना हळद ऊसाला पाणी द्यावयाचे बद, पण आटोकाट तक्रारीनतर पाणी मिळून वाचलेले लाखो रुपयाचे नुकसान (१५) सावरकर सन्मान निधी (१६) किर्लोस्कर कारखान्याचो " बाम्ब " प्रकरणातून न्यायमदीरद्वारा मुक्तता (१७) भाई तारकुड याच्या अध्यक्षतेखालील जहाल लोकपक्षाचे सातारा अधिवेशन व त्या पक्षाने काढलेली " गिन्हाइक सहकारी दुकान " (१८) मॅट्रिक परीक्षेत सातारा केन्द्राचा उच्चाक (१९) जिल्ह्यातील भरीव रगरुट भरतीबद्दल सरकार वीस गावे, ध्ययभूत ग्रामसुधारणसाठी निवडणार आहे तो लोणद भागातील साखळीसुत निवडावी व तेथ नीरा राइट बॅन्क कॅनालची एक शाखा आणून जिल्ह्याच्या सालोसालच्या अन्न तुटवड्याला थोडा आळा घालावा म्हणून गोखले यानी मुबई सरकारचे वेधलेले लक्ष (२०) दुष्काळग्रस्त बगालला आपलेपणाने भरीव मदत व त्या कृत्रिम दुष्काळाचा सदेश घरोघर पोचविण्यासाठी पाळण्यात आलेले नवरात्र नि दीपावली सप्ताह (२१) कऱ्हाड अर्बन बँकेचा रौप्य महोत्सव (२२) सागलीचा महाराष्ट्रीय व सातारा, कऱ्हाड, कोल्हापूर यथील स्थानिक पण सर्व सम्रा-हूक नाट्यशताब्दि महोत्सव (२३) अनधान्याबाबतच्या सरकारी हुकुमा-तील सातारा, कुलाबा व रत्नागिरी जिल्ह्याच्या कलेक्टरानी केलेल्या हुकुमातील शकडा सत्तर लोकाच्या जीवनाबद्दलची गोखले यानी उघ डकीस आणलेली बफिकीरी व सुचविलेले उपाय, त्या चालिनन जमीनदार सघापासून सर्वांनी घतलेला उठाव, सातारा यथ सर्व पक्षीय बैठक होऊन रयतेच्या दु ख-निवारणार्थ तयार झालेली 'साठ समिति' व भाऊ-राव पाटील याच्या बहुजन समाजातील जिव्हाळ्यामुळ सरकारी धोरणात झालेले लोकहितवृद्धीचे थोडे इष्ट फरक (२४) युद्धोत्तर घटनच्या योजना सवत्र चालू असता व त्यात हिंदुस्थानचे पारतन्त्र्य कायम कसे राहील यावरच भर दिसत असता आगामी तह परिषदेत हिंदुस्थानच्या लोकाचेच निवडलेले प्रतिनिधि हिंदुस्थानचे भाग्य ठरविण्यास बसावेत म्हणून खडयापाड्यातून या हक्काची मागणी व्हावी तशीच मागणी नाताळातील परिषदानी करावी अशी गोखले व फणसळकर यानी केलेली प्रकट आणि अत्यल्प यशाची विनति

१९४४ (१) सरपणाच्या भावनियमनाचा सरकारी गाजावाजा नि ओफस (२) पगारवाढीसाठी प्राथमिक शिक्षकाच्या तालुकावार सभा (३) कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे याचे मृत्युबद्दल शोकसभा (४) भडकमकर आयुर्वेद

संशोधनमंदिराची संस्थापना (५) अन्नपरिस्थितीची कऱ्हाडचे गोखले यांनी केलेली विचक्षणा (६) अखिल म० शारीरिक शिक्षण मंडळाचे सामने. (७) कॉंग्रेस कार्यकर्त्यांवर अत्याचाराबाबत सरकारी खटल्याचे सत्र पण त्यांची निर्दोषी म्हणून सुटका (८) दुय्यम शिक्षकांच्या महागाई भत्त्यासाठी हायस्कुलातील फीवाढ व त्या अनुरोधाने टिळक हायस्कुलात संचालक मंडळात शिक्षकांना सन्मानस्थान, तर महाराष्ट्र हायस्कूलच्या अधिकाऱ्यांनी त्याबाबत भिजत ठेवलेले घोंगडे (९) श्री गोविंदराव आठल्ये वकील यांच्या शिष्य-चहात्यांकडून गौरव (१०) सातारा, कऱ्हाड, वाई, पांचगणी, महाबळेश्वर, इस्लामपूर, येथे "रासन" पद्धतीचा अमल. (११) अलंकारकर्ते पाटील, गोविंदराव आठल्ये, आनंदीरमण हर्षे, पेंडकर वकील, डॉ दावके, रंगाचार्य रड्डी यांची निधने (१२) खराब धान्य विक्रीबद्दल रासन दुकानदार गुजर मंडळींवर मुकदमा (१३) श्री वासुदेव गणेश चिरमुले यांचा ८१ वा वाढदिवस व श्री खाडिलकर यांनी लिहिलेले चरित्र प्रकाशन (१४) पंढरपूरच्या यात्राबंदीबद्दल हिंदुमहासभाकडून सरकारचा निषेध (१५) कागद नियंत्रण कायद्यामुळे वृत्तपत्रांचे वामन अवतार (१६) सातारा जिल्हा उपहारगृह मालक परिषद (१७) कस्तुरबा गांधी स्मारकनिधि पस्तीस हजार रुपये जमा (१८) श्री समर्थ, लो टिळक, स्वा वीर सावरकर यांच्या राजकारण समन्वयावरील निबंधाची चढाओढ ? (१९) सैन्य भरती सप्ताह (२०) लेव्ही स्कीमची धास्ती (२१) सामाजिक अभ्यासाच्या प्रतिकारार्थ खेडोपाडीचा धाकदपटशा. (२२) वि. स खांडेकर यांचे न्यू इ स्कूलमध्ये व्याख्यान "मराठी साहित्याचे शत्रू" (२३) युद्धोत्तर पुनर्घटना संचालन (२४) गीताजयंती. (२५) सत्यार्थ प्रकाशन बंदीबाबत सिंध सरकार निषेध (२६) गु० दत्तोपंत पराजपे पन्नासावे वर्षी गौरव व शाळेत छायाचित्र अनावरण (२७) विलिंग्डन कॉलेजचा रौप्य महोत्सव (२८) सातारारोड, ओगलेवाडी व किर्लोस्करवाडी येथे मजूर संघटना (२९) जिल्ह्याच्या पूर्वभागात प्लेग व त्याचा सार्वत्रिक प्रसार आणि त्याच्या प्रतिबंधनार्थ घडपड (३०) 'रासन' व वाटप दुकान होऊनहि रयतेच्या पोटाचे हाल व कोर्टकचेऱ्यांतून कर्ज्याची संख्या कमी

१९४५ (१) लेव्ही धान्य वसूलीबद्दल तक्रारी (२) ग्रामसेवक गोविंदराव मुरलीकर यांचा मृत्यु (३) सातारा येथे महाराष्ट्र प्रांतिक हिंदुसभेची बैठक (४) धडीच्या कडाक्यात कोरेगाव प्रभृति तालुक्यातील पिके गेली (५) प्लेगने प्रारंभापासून धुमाकूळ घातला (६) महाराष्ट्र हायस्कूल कराड मधील शिक्षकांचा संप व शिवाजी विद्यालयाची स्थापना

(७) कापील येथील सातारा जिल्हा विद्यार्थी परिषद (८) साताऱ्चे नदनवन करण्याची सरकारी योजना प्रसिद्ध, पण जिल्हा लोकलबोर्डाची औद्योगिक पुनर्रचनासमिति आणि सूचनासह सहकार. (९) महात्मा गांधीच्या आन्दोलनावर सटले आणि स्थानबद्धता की जणु साताऱ्यात ब्रिटिश सरकारचे राज्यच नाही अशा समजुतीने स्त्रियावरहि अत्याचार करणारे पोलीस राज्य की ज्यायोगे दे देव–गाडगीळ आणि महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रसमितीनी चौकशी केली आणि आदोलकाची नैतिक मूल्ये जग जाहीर केली त्या बाबत सरकारी खुलासे. (१०) कै आगरकराची ५० वी पुण्यतिथि व गोखले याच्या "आगरकराशी ओळख" या ग्रंथाचे प्रकाशन (११) गजेन्द्रगडकराच्या "हिंदु कायद्यात स्त्रियाचे स्थान" चा गौरव (१२) किसनलाल प्रेमराज धार्मिक शैक्षणिक निधी (१३) दे देवाचा दौरा, सन्मान व ग्रामोद्योग दुकानाचे उद्घाटन (१४) सेवादले बद (१५) आत्मारामपत ओगले पॅरिसला हिंदी कारखानदाराचे सल्लागार (१६) मध्यवर्ति असेम्ब्लीत कॉंग्रेसचे दे हिरे–गाडगीळ निवडून आले त्यानिमित्त त्याचे दौरे (१७) पुसेगाव कॉंग्रेस युवक परिषद (१८) इसलामपूर येथील सातारा जिल्हा शेतकरी परिषद (१९) मुबई इलाखा शिक्षक परिषदेचे कराड येथील जादा अधिवेशन आणि त्याच्या सार्वत्रिक सभाच्या निर्णयास सर्व पक्षीय पाठिंबा (२०) रुपयास दोन पैसे वसणाऱ्या नवीन विक्रीकराचा निषेध. (२१) कॉंग्रेसच्या हीरकमहोत्सवाचा नादी समारभ (२२) लष्करी वापरासाठी सडाळा पेट्यातील उठवलेल्या गावाची खेड येथील परिषद. (२३) श्री. परचुरेशास्त्री व इस्लामपूरचे डॉ भाऊराव वैद्य याचे मृत्यु

१९४६ (१) क्षत्रिय रामोशी परिषद (२) साने गुरुजीचा दौरा (३) विधि–मडळाच्या नव्या निवडणूकी (४) लडन लायब्ररीत 'आगरकराशी ओळख' सरकारने खरेदी करून ठेवले (५) सदाशिवराव पठारकर या भूमिगताचा १२ एप्रिल रोजी मृत्यू (६) प्रतिसरकार स्थापणाराची वॉरंटे रद्द (७) आझादवीराचा ता ५ मे रोजी कोणेगावास मेळावा व ठिक–ठिकाणी सत्कार (८) गृहमत्री देसाईंचा दौरा (९) द्रवीड हायस्कूल हीरक महोत्सव (१०) आण्णा सहस्रबुद्धे याचा मृत्यु (११) सोमण ७१ वा वाढदिवस (१२) आमदार चद्रोजीराव पाटलाचा खून

१९४७ (१) हिंदुस्थान सरकारतर्फे मलाया ब्रह्मदेश वगैरे पौर्वात्य देशात पहाणी–साठी जाणाऱ्या कारखानदार शिष्टमडळात शकरराव किर्लोस्कर याचा समावेश (२) सातारा येथे इलाखा प्राथमिक शिक्षक सघाची बैठक (३) पतप्रधान खेर याचा दौरा (४) सातारा येथे प्रातिक सेवादलाचा

अपूर्व मेळावा. (५) प्रतोदकार मुंडले ७ फेब्रुवारी रोजी कैलासवासी. (६) टिळक हायस्कूलचा रौप्य-महोत्सव. (७) साने गुरुजींचा दौरा. (८) पहिला स्वातंत्र्यदिन अपूर्व उत्साहाने साजरा. (९) सोमण विधानपरिषदेचे अध्यक्ष, (१०)आमदार के. डी. पाटील यांचा खून.(११)साथी जयप्रकाश नारायण याचा दौरा. (१२) सातारा कन्याशाळेचा रौप्य-महोत्सव. (१३) सातारा जिल्हा विणकर परिषद. (१४) कस्तुरबा स्मारक फंड.

१९४८ (१) मराठी पत्रकार परिषदेची सर्व तयारी फुकट गेली. (२) राष्ट्राध्यक्ष राजेंद्र बाबूंचा दौरा. (३) ना. काकासाहेब गाडगीळांची हेळवाक भेट व सातारा येथे व्याख्यान. (४) डेक्कन रिलीफ फंड. (५) महात्मागांधींचा रक्षा-विसर्जन-दिन. (६) गृहमंत्र्यांचा दौरा. (७) रामखंडा (परळी) शेतकरी परिषद. (८) गांधी स्मारक निधी. (९) नाना पाटील काँग्रेसमधून बाहेर पडले. (१०) काँग्रेस चिटणीस देव यांचा दौरा. (११) शेतकरी परिषदा. (१२) ना. वर्तक यांचा दौरा. (१३) ऑलिंपिक सामन्यात खाशाबा जाधव. (१४) भाऊसाहेब हिरे दौरा. (१५) कोयना-व्हॅली परिषद. (१६) भाऊराव पाटलांच्या शिक्षण सेवेचा गौरव.

१९४९ (१) दक्षिण व उत्तर साताऱ्याची निर्मिति. (२) डॉ. मो. ना. आगाशे यांच्या लोकसेवेचा गौरव. (३) साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष आचार्य जावडेकरांचा सत्कार. (४)महाबळेश्वर येथे महाराष्ट्र कार्यकर्त्यांचे शिबिर. (५) ना. वर्तक दौरा. (६) धान्य व बाजार नियंत्रण व त्याचे परिणाम. (७) हिंदचे सरसेनापति करीआप्पा यांची साताऱ्यास भेट. (८) सातारा न्यू इंग्लीश स्कूलचा सुवर्ण-महोत्सव. (९) सातारा जिल्हा सेंट्रल को. ऑपरेटिव्ह बँकेची स्थापना.

१९५० (१) शुभसूचक कर्ते द. रा. चितळे यांचा ८५ वे वर्षी मृत्यु. (२) बंगालच्या वास्तुहाराला मदत. (३) समर्थ-भक्त देवांची व्याख्याने. (४) तात्यासाहेब जोशी सत्कार. (५) ना. वैकुंठलाल मेहता यांचे अध्यक्षतेखाली चिरमुले सत्कार (६) मुंबई साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष राजकवि यशवंत. (७) शाहू छत्रपतींचा कैलासवास. (८) टिळक पुण्यतिथी-निमित्त गंगाधरराव देशपांडे यांची साताऱ्यास भेट. (९) डॉ. आठल्ये यांच्यासाठी समारंभ. (१०) गणेश हरी खरे यांचे थोरले शाहू स्मारक योजनेबद्दल भाषण. (११) आसाम रिलीफ फंड.

१९५१ (१) ९ एप्रिल पाडुआण्णा शिराळकर मृत्यू. (२) सोमनाथ प्रतिष्ठापनेस नारायणशास्त्री मराठे, केवलानंद, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री, श्रौताचार्य बापट वगैरे. (३) ग्रामपंचायत सेक्रेटरी वर्गाचे उद्घाटन सोमण यांचे हस्ते.

(४) विमामहर्षिंचा कैलासवास. (५) पातजल–योग–दर्शनकार बाबा कोल्हटकर याचा सत्कार. (६) निवडणुकीचा पडघम वाजू लागला.

१९५२ (१) (जानेवारी १४–१५) निवडणुकीचे निकाल, लोकसभेत अळतेकर, जिल्ह्याच्या अकरा जागापैकी आठ कॉंग्रेसला. (२) डॉ. आगाशे रुग्णालय सुरू. (३) कोयना परिषद–हिरे अध्यक्ष. (४) अमळनेर साहित्य परिषदचे अध्यक्ष कृ. पा. कुलकर्णी. (५) जलमंदिराची चोरी.

१९५३ (१) सज्जनगड दुरुस्ती; समर्थ सेवा मडळ. (२) महाराष्ट्र ग्रंथालय परिषदेचे ४ थे अधिवेशन. (३) वाईचे गुरुभाऊ अभ्यकर वारले. (४) डॉ. शामाप्रसाद मुकेर्जी दुःखवटा. (५) जलमंदिर खटला २३ जुलैपासून सुरू. (६) जलमंदिर खटल्यातील आरोपीची ता. ११ ऑगस्ट रोजी निर्दोषी म्हणून सुटका. (७) सातारा जिल्ह्यात विकास योजनाची व भारत सेवक समाजाची कामे सुरू. (८) कवि बुधकराचा सत्कार. (९) वेस्टर्न इंडिया पुणे इमारतीचे २७–१०–५३ ला उद्घाटन. (१०) उत्तर सातारा जिल्हा ग्रामपचायत सेक्रेटरी परिषद

१९५४ (१) सातारा–नगरपालिका–शताब्दी महोत्सव. (२) आप्पासाहेब पटवर्धन भूदान दौरा. (३) कोयना धरणाचे भूमिपूजन (४) गोखले याचा गौरव. (५) आण्णासाहेब कल्याणी याचा कैलासवास. (६) श्रमदान यज्ञ. (७) स्वामी केवलानदाचा कऱ्हाड येथे सत्कार. (८) सहकार सुवर्ण महोत्सव. (९) सातारा न्यू इग्लीश स्कूलचे माजी विद्यार्थी मदिर. (१०) संपूर्ण विनियत्रणाने अन्नमत्रि चव्हाण 'यशवत' झाले. (११) दत्तोपत पराजपे मास्तराचा गौरव (१२) तर्कतीर्थांचा गौरव (१३) कराड येथे पहेलवान परिषद. (१४) भाऊसाहेब हिरे दौरा. (१५) पाचगणी येथे मुबई राज्य मुख्याध्यापक परिषद.

१९५५ (१) वाई येथे सहकार व बँकींग प्रदर्शन. (२) कराड येथे सराफ परिषद. (३) भाऊसाहेब सोमणाचा मृत्यु.

[परिशिष्ट ३]

जलमंदिर चोरीप्रकरण

सातारा शहरात छत्रपती भोसले राज याच्या मालकीचे जलमंदिर नावाचे एक खाजगी राहण्याचे ठिकाण आहे त्या ठिकाणाचे आवारात श्रीशिवछत्रपती घराण्याच्या भवानीदेवीचे देवालय १८७४ सालापासून आहे ता २३ जुलै १९५२ चे काळोख्या रात्री पाऊस पडत असताना फिर्यादीच्या म्हणण्याप्रमाणे छत्रपतीच्या जलमंदिराचे पश्चिम बाजूचे सुमारे दहा फूट उंचीच्या कुसुवावरून चोरट्यानी देवालयाचे पाठीमागे आत उतरून देवाल्याच्या खिडकीचे गज उपसले व तावदानाची दारे फोडून देवाल्यात प्रवेश केला देवाल्याचे गाभाऱ्यातील ४३५ भाराच्या महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती अशा सोन्याच्या तिन्ही मूर्ती, इतर सोन्याचे टाक, छत्रचामरे वगैरे व चांदीची भांडी आणि उपकरणे रात्री ११ ते १२ चे दरम्यान चोरट्यानी लांबवली ! ! अंदाजे ५७६६९ रुपयाची चोरी झाली या देवाल्यात ७५ वर्षे वयाचे दोन म्हातारे पहारेकरी देवालयाचे पूर्व अंगास मंडपात झोपले होते उजाडल्यावर सदर पहारेकऱ्यानी सदर चोरीचा बोभाटा केला त्यामुळे बातमी तावडतोब पसरली व पोलिसानी देवाल्यात येऊन जागचा पंचनामा केला आणि चोरीस गेलेल्या मालाची यादी घेतली त्यानंतर साहजिकच पोलिस-तपासास सुरवात झाली

छत्रपतीच्या देवाची चोरी ही गोष्ट कोणाही सातारकरास, महाराष्ट्रियास अगर सज्जनास खपणारी नव्हती म्हणून ती सापडलीच पाहिजे आणि गुन्हेगाराना शासन झाल्याशिवाय राहताच कामा नये, असा सगळ्याच्या मनाचा रोख होणे साहजिकच होते ता २८ जुलै १९५२ राजी मध्यरात्रीस माची पेठेच्या रंगमहाला-जवळील ७१८ महार पोलिसठाण्यावर नेल आणि ता ३० जुलै रोजी सकाळी शनिवार पेठतील बापूसाहेब आपटे, नीलकंठराव भावे, पुरुषोत्तम कुलकर्णी, काशिनाथ जोशी याना नेण्यात आले त्याचदिवशी त्याच्या घराच्या झडत्याही झाल्या महार मंडळीपैकी आबा व सोपाना अडसूळ, जगन्नाथ गाडे, काशिनाथ साळवे याना ठेवून घेऊन बाकीच्याना सोडून देण्यात आले

मिळावे एवढाच प्रयत्न करीत होते परंतु त्या वेळचे डी एस् पी ल्यूईस व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट पांडुरंगराव पाटील यांना तेवढीही सटपट बोचत होती, असे दिसते, कारण ती विफल करण्याचे त्या अधिकाऱ्याचे प्रयत्न असल्याचे कायदेशीर दृष्टीच्या माणसाना दिसत होते, हायकोर्टातील हेबिअस कॉर्पसचे कामी डी एस् पी नी दाखल केलेला स्वताचा प्रतिज्ञालेख हा काही प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टीबाबत मनोहरपंत भागवताचा प्रतिज्ञालेख खोटा पाडणारा देण्यात आला होता, तेव्हा भागवताच्या म्हणण्यास दुजोरा देण्यासाठी न ग तथा नानासाहेब जोशी याना आपला प्रतिज्ञालेख देण्याचा प्रसंग आला, तरी शेवटी आरोपीना फौजदारी कायद्याखाली अटक केली असल्यामुळे हेबिअस कॉर्पसचा अर्ज हायकोर्टाने नामंजूर केला, परंतु तसे करताना ता ३० व ३१ जुलै रोजी रात्रीपर्यंत आरोपींना पोलिसानी अन्यायाने अटकेत ठेवल्याबद्दल केलेल्या तक्रारीचा निर्णय योग्य कोर्टात दाद मागून आरोपीनी करून घ्यावा असे सुचविले, पुढे १७ व १४ ऑगष्ट रोजी सिटी-मॅजिस्ट्रेट चौधरी याचे पुढे रात्रीअपरात्री आरोपींना हजर करण्यात आले, आठही आरोपींनी सिटी-मॅजिस्ट्रेटपुढे ता १४ व १६ ऑगष्ट रोजी जामिनाची दाद मागितली, ती ता २३ ऑगष्ट रोजी नाकारण्यात आली, त्या निकालाविरुद्ध ता २५ व २६ आगष्ट रोजी सातारा सेशन्सजज्ज घासक्डवी याचे कोर्टात तपासणी अर्ज दाखल करण्यात आले, तक्रारी एकण्याचा दिवस ता २९ ऑगष्ट होता, दरम्यान १४ ऑगष्टनंतर सिटी-मॅजिस्ट्रेटसमोर आरोपींना हजर राहण्याची तारीख २८ ऑगष्ट नेमण्यात आली होती, तरी त्या दिवशी आरोपी कोर्टात हजर नसताना पोलिसाच्या रिपोर्टाचा आधार घेऊन सिटी-मॅजिस्ट्रेट यानी आपटे-भावे याच्याशिवाय सहाजणाना (त्याच्यापैकी चौघाचे कबूलीजबाब घतले गेले होते तरी) जामिनावर सोडण्याचा हुकूम केला आपटे व भावे याचेतर्फे कोणीही तक्रार केली नव्हती तरी 'आरोपीचे म्हणणे ऐकन' असा शेरा मारून याना

ता ३ जानेवारी १९५३ रोजी खटल्यातील फायनल चार्जशीट पोलिसाकडून गुदरण्यात आला

मध्यतरी ता १६ ऑगष्ट १९५२ रोजी मनोहरपत भागवत व बापूराव सोमण हे आरोपींचे वकील आणि काही आप्त, आरोपींना भेटावयास गले असता त्याच्याजवळ आरोपींना पोलिसानी केलेल्या मारहाणीबद्दलची तक्रार भागवत वकील व भावे याचे आप्त डॉ भाऊराव आगाशे यानी सिटी–मॅजिस्ट्रेटकडे केली, डॉ आगाशे यानी डि मॅजिस्ट्रेट सातारा याचेकड तारेनेही तक्रार केली त्यावरून डि मॅ नी हायकोर्ट सर्क्युलरचे आधारे आपले पर्सनल असिस्टट दप्तरय याना तपास करणेचा हुकूम केला, आपटे, भावे याची सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये सब–चार्ज बावरे याचेकडून तपासणी करण्यात आली, ता २० ऑगष्ट रोजी सिव्हिल सर्जन नाडकर्णी यानीही मारहाणीबद्दल तपासणी केली व प्रकृतीच्या स्थितिबद्दल आणि दिसलेल्या खाणाखुणाबद्दल सर्टिफिकिट दिली, डि मॅ चे पर्सनल असिस्टट यानी २५ ऑगष्ट रोजी आपले चौकशीस आरभ केला ता १६ ऑगष्ट रोजी इन्डोअर पेशट झालेले आपटे याचा जबाब सिव्हिल हॉस्पिटलमध्य घेतला, भावे याचे पायास झालेल्या दुखापतीबद्दल ता २२ ऑगष्ट रोजी सिव्हिल सर्जन यानी भाव्याना वाई हॉस्पिटलमध्ये नेऊन 'क्ष' किरणाचा फोटो घेतला होता व ता २३ रोजी त्याचा पाय प्लॅस्टरमध्य घातल्यामुळ भावे मानारा तुरुगातच होते, त्याचा जबाब डि मॅ च्या पर्सनल असिस्टटानी ता २५ ऑगष्ट रोजीच तुरुगात घतला, दोनही जबाब आरोपीचे नातलग वा वकील कोणीही हजर नसताना एकतर्फीच घतले होते, पोलीस अमल्दाराचे, सरकारी डॉक्टराचे व इतर अधिकाऱ्याचे जबाब घऊन डि मॅ चे पर्सनल असिस्टट यानी आपला रिपोर्ट ता ९ सप्टेंबर १९५२ रोजी केला व पुढील व्यवस्थसाठी सिटी–मॅजिस्ट्रटकडे पाठवून दिला, याच रिपोर्टाचे आधारे मुबई सरकारन ता २० सप्टबर रोजी एक प्रसनोट काढून आरोपीच्या पोलीस–छळाची तक्रार खोटी असल्याचे जाहीर केले, सदर प्रसनोट प्रसिद्ध झाल्यावर मुबई कौन्सिलचे सदस्य रामभाऊ मडलीक व लोकसभचे सदस्य गणपतराव अळतकर यानी आरोपींच्या गाठी घतल्या, मडलीक यानी आपले सहीन ५ ऑक्टोबर १९५२ रोजी 'केसरी' पत्रात आपले तपासाची हकिगत प्रसिद्ध केली, अळतेकर यानी जिल्ह्याचे अधिकारी व मुबई सरकारचे मुख्यमत्री

जी टीका केली होती ती त्या निकालपत्रातून काढून टाकणेत यावी, असाही एक अर्ज सरकारतर्फे करण्यात आला, फायनल चार्जशीटप्रमाणे सिटी–मॅजिस्ट्रेट–पुढे खटला चालणार तो सातारा येथील ॲडिशनल–स्टॅंपेंडरी–मॅजिस्ट्रेट याचेकडे चालवावा असा अर्ज डि. मॅ. कडे आरोपीनी दिला असता, तो डि. मॅ. नी आपले पर्सनल असिस्टंटकडेच पाठविला व त्याची तारीख नेमण्यात आल्यावर जलमंदिर चोरीचा खटला पुणे, उत्तर व दक्षिण सातारा आणि कोल्हापूर या चार जिल्ह्याचे बाहेर वर्ग करावा अशी मागणी हायकोर्टाकडे मुंबई सरकारने केली, " कंटेंप्ट ऑफ दि कोर्ट "च्या केसमध्ये मंडलिक व केसरीकार याना प्रत्येकी दोनशे रुपये दंडाची शिक्षा करण्यात आली, परंतु सरकारने प्रसिद्ध केलल्या प्रेसनोटनेही कंटेम्प्टच्या कायद्याचा भंग केलाच आहे असे सुचवून मंडलिक याच्या प्रामाणिकपणाबद्दल व सद्धेतुबद्दल मुक्त कंठाने हायकोर्टाचे मुख्य न्यायाधिश छगला यानी निर्वाळा दिला, दुसऱ्या दोन्ही अर्जांचा निकाल हायकोर्टाने सरकार विरुद्ध दिला

"It is a matter for regret that the state should have come before us asking us to interfere with Criminal Procedure We are sure that the state has not realized the implications The state which took objection to remarks in the order of the Sessions Judge, does not choose to come in revision against the order of the Sessions Judge It accepts it as correct It might be said that the language used was strong That, however, was no ground for making an application for expunging the remarks"

असा दोरा सेशन्सजज्जाच्या निकालपत्रातील दोघातील सि. मॅ. चेवरील टीकेतील विधाने काढून टाकण्याबद्दच्या सरकारच्या अर्जाबद्दल हायकोर्टाने म्हणजे न्यायमूर्ती छगला व न्या दीक्षित यानी मारला, त्याचप्रमाणे, सातारा सेशन्स जज्जानी आपल्या हाताखालील योग्य मॅजिस्ट्रेटकडे मूळ खटल्याची सुनावणी सोपवावी असे हायकोर्टाने फर्माविले सरकारची प्रेसनोट प्रसिद्ध झाल्यावर खरी परिस्थिति प्रकाशात आणणे हे आपले सावजनिक कर्तव्य आहे अस न. ग. तथा नानासाहेब जोशी याना वाटून त्यानी सर्व ववदशाही प्रकारावर ३ ऑक्टोबर १९५२ पासून केसरीतून एक लेखमाला लिहून सरमरित टीका केली तिचे समर्थनच सरकारी अर्जाबाबत हायकोर्टाने ता २९ जून १९५३ दिलेल्या निकालाने झाले.

हायकोर्टाने फर्माविल्याप्रमाणे त्यावेळची साताऱ्या सेशन्सजज्ज वझे आणि त्याचे जागी आलेल्या वें जी देसायांच्या बदलीमुळ रेसिडेन्ट मॅजिस्ट्रेट आठल्ये याचेकडे मूळ खटल्याचे काम सोपविले चोरी झाल्यापासून बरावर एक वर्षाने म्हणजे ता २३ जुलै १९५३ रोजी खटल्यास सुरवात झाली आरोपीतर्फे शंकरराव

साठे, बापुराव सोमण, मनोहरपत भागवत, गोपाळराव पालकर, बाळासाहेब गोखले, वसतराव अभ्यकर आदि वकिलानी काम चालविले या खटल्यात काशिनाथ मालोजी साळवे हा माफीचा साक्षिदार होता फिर्यादीतर्फे वीस साक्षिदार तपासण्यात आले मॅजिस्ट्रेटनी निकाल देताना स्पष्टच म्हटले की "फिर्यादी भा द कारखानीस कारभारी यानी १९२६ सालच्या ट्रस्टडीडच्या सहीशिक्क्याची नक्कल दाखल केली, पण त्यात मूर्तींच्या वजनाचा उल्लेख नाही पुजारी दीक्षितशास्त्री याची साक्षच घेण्यात आली नाही ज्या खिडकीतून हात घालून आरोपीनी पाच–सहा लोखडी गज पट्टारीने वाकविले असे म्हणतात ती खिडकी पुराव्याच्या दृष्टीने महत्वाची होती ती कोर्टापुढे न आणता आतली काचेची दारे तीन भागात कापून आणली आहेत गुन्ह्याच्या जागी मिळालेले पायाचे व हाताचे ठसे तज्ञाकडे पाठविले अस साळवी फौजदार म्हणतात पण ते रेकॉर्डवर आणले नाहीत माफीच्या साक्षीदाराने दिलेली माहिती तपासून पाहिल्याचा उल्लेख कोठेही नाही फौजदार साळवीच्या साक्षीतील पुरावा सशयातीत नाही या खटल्यातील मुख्य आधाराच्या गोष्टी सिद्ध करण्यातच फिर्यादी पक्षाला अपयश आले आहे कुलकर्णी, जोशी व अडसूळ याचे कबुलीजबाब ते पुरेसा वेळ पोलिसाच्या ताब्यात असल्यानतर घेण्यात आले हे स्पष्ट आहे पोलिसाच्या अमानुष छळाचा आरोप करून ते कबुलीजबाब त्यानी मागे घेतले आहेत कोर्टापुढील पुरावा आरोपीचा गुन्ह्याशी मुळीच सबध जोडू शकत नाही म्हणून या खटल्यातील सर्व आरोपीना मुक्त केल्याशिवाय कोर्टाला दुसरा मार्ग नाही " हा निकाल ता ११ ऑगष्ट १९५३ रोजी झाला

परिशिष्ट ४

पाटणा हायकोर्टाचे माजी न्या भाऊसाहेब दवळे पुणे, यानी मुंबई सरकारला सादर केलेल्या नोटमधील जलमंदिर प्रकरणातील उतारे

POLICE EXCESSES

(68) The transfer order of the A D M which will be dealt with in Part II and his Magisterial investigation show that the City Magistrate was not alone in playing into the hands of the police in a case in which 1 the eight accused were illegally detained (or as the D S P put it kept under surveillance for the purpose of interrogation') 2 at least two of them were denied the use of food sent from home (contrary to Government orders of Rule 660 of the Jail Manual) 3 the police chose their own Magistrate con trary to the order of distribution of Magisterial work for the sake of secrecy and for orther reasons also 4 all the accused were repeatedly denied sleep if only by taking them to a Magistrate out of the normal course unnecessaltiy at such hours as 9 30 or 10 p m and 1 30 a m 5 all access was denied to friends for 8 or 10 days and to lawyers under the conditions of Section 40 of the Prisons Act and Rule 665 of the Jail Manual 6 all relatives and lawyers were deliberately kept in the dark in spite of repeated inquiries regarding before which Magistrate and when the accused were produced 7 all the accused were subjected to persistent questioning (until three of them at least made confessions which were afterwards retracted) 8 there was medical neglect at least in the matter of Bhave's fracture and of the injuries caused to Apte while he was in police custody

AND GOOD NAME OF GOVERNMENT

(69) The D S P spoke of the R S S and Mahasabha ele ments having at their disposal the best legal brains and doing their utmost from the out er in their press propaganda legal actions such as Habeas Corpus and bail applications and other means to frustrate the police investigation which was thus severely handicapped and to damn the present Government One would have thought that the A D M at least would put police investigations in the right perspective The powers of the police are limited by law and limited in the interests of Civil Liberty and personal security Instead

of complaining of the lawyers and the Habeas Corpus and even bail applications the D S P should have conducted his investigation without driving the parties to these remedies as provided by the law Third degree methods of treatment of people in custody are not permitted by law even in order to obtain confessions or as the City Magistrate with unintended euphemism put it at 1-30 a m on the 7th August "to recover the property and to complete the investigation" (paras 34 and 35) Attempts to keep the police within the bounds of law or to assert the rights given to individuals by law cannot be regarded as attempts to damn the Government, and it is surely the duty of the Magistrates concerned to keep the police in order and by a proper administration of law and justice to help to keep up the good name of *Government It will be shown in Part II how the A D M* besides City Magistrate only helped the other way.

(138) In the Brief Note it was the record of the A D M's Magisterial investigation that was examined, but it was stated in para 13 that the case presented so grave a combination of actions *proceeding from Magistrates* police officers, doctors and jailors and relating to the application of third degree methods as to cause real concern to citizens concerned in the maintenance of Civil Liberties and the due administration of law *and Order In Part I of this Note, the doings of the* police and the City Magistrate upto the 14th August have been discussed in detail, and no less than eight items of police excesses, which were largely rendered possible or facilitated by the actions of a Magistrate chosen by the police in violation of the District Magistrate's order of distribution of the magisterial cases, have been listed in para 68 The injuries found on Apte and Bhave in the Civil Hospital must now be added to this list not merely because of the faulty approach and the manifestly *unsatisfactory* conclusion of the A D M but also because the remand of

Dr Agashe as seen by him on the 16th There is no reason to suppose that Apte with his R S S's position ('leading member and Treasurer," according to the D S P.'s affidavit of the 16th August) was treated any more tenderly by the Police at the Jal-Mandir investigation

(139) The way in which the City Magistrate and the A D. M co-operated with the police at various stages was remarkable though the A D M's Magisterial investigation perhaps meant more whitewashing than co-operation The Jail Doctor, who as M O Civil Hospital on duty on the night of the 6th was "convinced that there is no trace of any visible or non-visible injuries" on Apte, happens to give away not himself alone by reporting (in substance) that he saw Bhave on his jail visits of the 14th and the 20th and found no injury on him (despite the fracture and the limb-see para 131) Indications of co-operation of this kind between the police and other departments only come to light rarely and by accident, when the police hold men incommunicado The D S P who refused to allow professional interviews between Bhave and Apte and their lawyers except in the presence of "responsible Police officers' (see his answer to question 11) took upon himself (by doing so) the entire onus of showing that the injuries found on Bhave and Apte were none of them the doing of police, the failure of these men to mention the injuries or the torture to their families can be easily seen to be due to the presence of the police officers and the fear of other consequences including helpless anxiety to the families. The Brief Note concluded with the indication, afforded by the mention of the Jail Doctor's examination of Bhave and Apte on his Jail visit of the 14th August, that the police had access to the Jail in a manner that could not possibly be contemplated by the rules in force in a State like Bombay This indication does not stand alone The Jailor and the City-Magistrate-cum-Jail-Superintendent told the A D M-as a matter of course-that no police officer was allowed to see the accused after their remand to magisterial custody But there is reason to believe, even on the materials available to the parties that the confessing prisoners-Joshi Sopana & c were present at the Sub-Inspector's Jal-Mandir investigation of the 13th and that on the 28th two if not three police officers saw Joshi, Kulkarni and Sopana in the Jail in the forenoon (see para 124)—assuming in favour of the City Magistrate that this was done without his knowledge

(140) The District Magistrate could not have been entirely ignorant of what was happening, *for the affidavits of the D S P* were sworn before him on the 9th and the 16th. and he also had Shrimati Apte's application of the 14th addressed to him as Collector. He must have had his own reasons for leaving things to his subordinates. But the officiating Deputy Collectors who were working as A D M. and City-Magistrate-cum-Jail-superintendent seem to have utterly failed to keep the police *in order and see that the accused were treated in the humane* manner laid down by the law and also, doubtless, by the rules of an advanced Government like Bombay, as shown by the available papers The laying down of good rules, however, does not suffice to ensure good administration, for it is clearly necessary also to enforce the rules and see that they are observed, without tolerating the excuses so openly put forward by the D S. P *in this case. That the D. S P. should,* with the ready co-operation of the City Magistrate, be in a position to drive Shrimati Apte to apply for a Habeas Corpus, was bad enough We have seen the City Magistrate's progress in the path he adopted on the 6th and 7th, the A D. M.'s helpless order of transfer to the City Magisrrate on the 14th and the City Magistrate's further progress on the 14th, the 23rd and the 28th August, denying in one way or another the right of an accused person to be defended by a pleader and reducing to a nullity on all occasions but one the provision of Section 352, that the Criminal Court shall be an open Court to which the public generally-and it may safely be added, the pleaders of the accused in particular may have access The *D S. P should have known that by driving Shrimati Apte to* a Habeas Corpus he was himself " frustrating " or "impeding" the investigation which it was his duty to conduct in accordance with the law (see Sections 17, 60 163 &c.); and when he spoke to the A D M of the Habeas Corpus and bail *applications as among the " means" not only " to frustrate*

चरित्राची सूचि